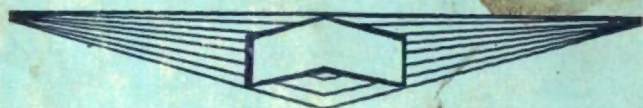

اسلام جو معاشي نظام

مؤلف

شبیر احمد یتو عفا اللہ عنہ

ناشر

مکتبہ سعیدیہ مدرسہ تعلیم الہدیٰ

گٹ الرا پوسٹ پریالوہ ضلع خیبرپور - سندھ - پاکستان

پوسٹ کوڈ ۶۶۰۰۰

بسم الله الرحمن الرحيم
جڏهن اوهين نماز کان وائڊا ٿيو ته پوءِ زمين ۾ پڪڙجي الله جي فضل سان
(روزيءَ جي) تلاش ڪريو (القرآن)

اسلام جو معاشي نظام

مؤلف

احقر العباد ابوسعيد شير احمد پٽو عفا الله عنه

ناشر

مڪتبہ سعیدیہ مدرسو تعلیم الہدیٰ

ڳوٺ الرا پوسٽ پریالوئ ضلع خیرپور میرس۔ سنڌ۔ پاڪستان

جملي حقوق محفوظ آهن

نالو ڪتاب جو: اسلام جو معاشي نظام

نالو مؤلف جو: شبير احمد پٽو

چاپو: پهريون

ڳاڻينو: هڪ هزار

لي آئوٽ: الطاف پٽو

ڪمپوزنگ: اپيل ايسوسيئيشن

گرائونڊ فلور شاليمار هوٽل بيراج روڊ سکر فون ۸۵۸۰۵

قيمت - ۶۰ روپيا

سنڌو سنئون گهرائڻ جو پٽو

مڪتبه سعيديه مدرسه تعليم الهدي

ڳوٺ الراپوسٽ پريالوئ ضلع خيرپور ميرس - سنڌ - پاڪستان

فهرست مضامین

صفحو مضمون

- ۱- اسلام ۾ معیشت جو مقام
- ۲- اسلام جو شخصي ملڪيت بابت نظريو
- ۳- سرمائيداران نظام جو خرابيون
- ۷- اشتراڪي نظام جو خرابيون.
- ۹- سوشلزم ظلم آهي
- ۱۰- مالي تفاوت برحق آهي
- ۱۱- مالي تفاوت ۾ حڪمت
- ۱۴ اسلام ۾ عبدیت جو سوال
- ماڻهو ڪهڙي صورت ۾ ٻانهو ٿو بڻجي
- ۱۶- اسلامي معاشیات جو تفصیل
- ۱۸- اسلامي معاشیات جو نقشو
- ۱۹ باب پهريون- هدايات- هدايت اول- انفراديت
- ۲۱- هدايت ۲ اجتماعيت
- ۲۳- هدايت ۳ روحانيت
- ۲۴- هدايت ۴ نفسانيت
- ۲۷- هدايت ۵ انسان ڪائنات جو اهم جزو آهي
- ۲۸- هدايت ۶ انسان آزاد نه آهي
- ۲۹- هدايت ۷ خرچ تي ڪنٽرول
- ۳۰- هدايت ۸ قانوني مساوات
- ۳۳- هدايت ۹ رشوت جو سدباب
- ۳۴- باب ٻيون اسلامي معیشت جو طریقڪار
- ۳۵- سرمائيدار ڏانهن دولت جي سري نه وڃڻ جو وائون
- ۳۶- (۱) وياج يا سود
- ۳۷- سود جي شرعي معنيٰ
- ۳۸- ضروري تنبيهه

۳۹۔ سوالات و جوابات

۴۱۔ وياج جي مذمت

۴۲۔ (۲) سٽو

۴۴۔ (۳) جوا

۴۵۔ (۴) ذخيره اندوزي

۴۷۔ (۵) واپارن کي ٻڌي ڪرڻ نه ڏي

۴۸۔ (۶) دنياوي لالچ تي قرض نه ڏيڻ

۵۰۔ (۷) دلال پنهنجي لاءِ شيءِ خريد نه ڪري

۵۱۔ (۸) ڪنهن خاص ماڻهو کي ڌنڌي جو لائيسنس نه ڏيو (۹) شهر جي

پهچڻ کان اڳي اناج خريد نه ڪيو

۵۳۔ (۱۰) بخش حرام آهي (۱۱) شهري ماڻهو ٻهراڙيءَ واري جو مال نه

وڪڻي

۵۴۔ (۱۲) پبلڪ جي فائدي خاطر اڳهه مقرر ڪيو ويندو

۵۵۔ (۱۳) عام فائدي واري شيءِ کي ڪنهن جي شخصي ملڪيت نه

ٻڌائبو

۵۸۔ (۱۴) سرماڻيدار کي زڪوات ۽ خيرات ڏيڻ جائز نه آهي

(۱۵) سرڪاري خزاني ۾ سرماڻيدار جو حق نه آهي

(۱۶) ڪاموري کي پرائيوٽ ڌنڌي ڪرڻ جي اجازت نه آهي

۵۹۔ سرماڻيدار جي دولت جو غريب ڏانهن سري وڃڻ جون واٽون محتاجن

جي مدد ڪرڻ جو حڪم

۶۱۔ مالدار جي مال ۾ محتاجن جا حق

۶۲۔ قانوني حق (۱) زڪوات

۶۳۔ (۲) عشر (۳) خمس معادن

۶۴۔ (۶) فطره (۵) اضحي

۶۵۔ (۶) ڪفا رات، جنايات (۷) زال جو خرچ

هنگامي حقوق

۶۶۔ (۱) ذي رحم محرم جا حق

۶۷۔ (۲) پاڙيسري جا حق (۳) محتاجن جا حق

۶۸۔ موت کان بعد وجوبي حق

۷۲۔ موت کان اڳ ۾ نفلي حقوق

۸۳۔ موت کان بعد وارو نفلي حق

۸۴۔ اميرن جا محتاجن تي حق

۹۲۔ تنبيه ۽ نتيجو

۹۳۔ باهمي تعاون ۽ اول ڪير حقدار آهي؟

۹۴۔ گهرجي پاتين کان بعد ويجهو مسڪين مائت آهي

۹۶۔ مائتن کان بعد پاريسري۔ پاريسري کان بعد ڳوٺ۔ ڳوٺ کان بعد

پسگردائي، پوءِ صوبو

۹۸۔ پيداوار جا حق، اتي ادا ڪبا جتان پيداوار حاصل ٿئي. ملازمت ۾

ب حقداري اهڙي طرح آهي

۱۰۱۔ نتيجو ۽ تنبيه

۱۰۴۔ تحريڪ جي سنڌ ۽ انهن جون ڳالهيون (۱) علاقائي حقوق (۲) زبان

جو مسئلو

۱۱۰۔ (۳) ديس جي محبت

۱۱۸۔ (۴) قوميت جو مسئلو

۱۲۱۔ (۵) مهاجرن جو مسئلو

۱۲۵۔ (۶) سنڌي تهذيب ۽ لباس

۱۲۶۔ (۷) ڌارين کي سنڌ ۾ نه آڻڻ جو مسئلو

۱۲۹۔ (۸) ڪالاباغ ڊيم جو مسئلو

۱۳۷۔ نتيجو ۽ حڪومت جي رويي تي افسوس ۽ تنبيه، پاڪستان ٺهڻ

سان ئي سنڌي قوم سان ظلم ۽ سنڌي قوم جي سادگي

۱۴۱۔ سنڌ ۾ غير آباد زمينن جو مسئلو۔ پاڻيءَ جو مسئلو

۱۴۳۔ پاڻي جي مسئلي تي سوال ۽ جواب

۱۴۵۔ اير ڪيو اير سان ڪجهه ڳالهيون۔ مهاجر ڇا آهن؟

۱۴۶۔ هجرت جو ثواب

۱۴۷۔ حقيقي مهاجر ڪير آهن؟ مهاجرين کي انصارن سان سهڻي سلوڪ

هلڻ جو هدايتون

۱۵۳۔ پنجين قوميت جو مسئلو

۱۵۷۔ عوامل پيداوار

۱۶۰۔ سرماني کي ڪاروبار ۾ لڳائڻ جون صورتون

۱۶۲۔ زمين ۽ زمين جهڙيون شيون۔ زمين جا قسم۔ ارض مباح جا قسم

۱۶۵۔ جاگير ڏيڻ جون صورتون

۱۶۹۔ ارض ملوڪ ۽ ان جا قسم

- ۱۷۰۔ پاڪستان جي زمين
- ۱۸۱۔ پاڪستان جي زمين جي تعين
- ۱۸۲۔ پاڪستان ۾ متروڪ جائداد
- ۱۸۶۔ پاڪستان ۾ متروڪ جائداد ۽ زمينون صرف مهاجرن کي ڏيڻ
ظلم آهي
- ۱۹۲۔ مفتي محمد شفيع صاحب مرحوم جي فتويٰ تي تبصرو
- ۱۹۳۔ ديسي ماڻهن جي قرباني۔ خود مهاجرن تي به متروڪ جائداد جي
تقسيم صحيح نه آهي
- ۱۹۴۔ مهاجرن کي جيڪا جائداد ڏني وئي آهي سا انهن جي ملڪيت
جو عوض نه آهي
- ۱۹۵۔ موجوده حڪومت کي عرض
- ۱۹۶۔ پاڪستان جي زمين عشري آهي يا خراجي
- ۲۰۱۔ عشر جا احڪام ۽ مسائل
- ۲۰۶۔ خراج جا مسائل
- ۲۰۹۔ زمين جي پيداوار جا طريقا
- ۲۱۰۔ زمين جهڙيون ٻيون شيون۔ انسان جي محنت۔ باب ٽيون غير مسلم
- ۲۱۱۔ زمين جا حقوق
- ۲۱۵۔ غير مسلم حربي
- ۲۱۸۔ جهاد جو طريقو
- ۲۲۱۔ احڪام المرتدين
- ۲۲۲۔ باب چوٿون بيت المال
- ۲۳۰۔ آخر ڪتاب ۽ تنبيه
- ۲۳۴۔ ضميمه
- ۲۳۶۔ ڪوتاه مسنم شريعت جي مطابق آهي

بسم الله الرحمن الرحيم .

سڀ ساراهون ان مالڪ کي سونهن ٿيون جنهن اسان جي معيشت کي اسان جي وچ ۾ چڱيءَ طرح ورهايو آهي. ۽ پڻ اسان کي پنهنجي عطا ڪيل شين جو مالڪ بڻايو آهي. ۽ تنهن کان پوءِ ان مالڪ اسان کي فالتو سرمائي کي پنهنجي راه ۾ خرچ ڪرڻ جو حڪم صادر فرمايو آهي ۽ پڻ هدايت فرمائي اٿائين ته دولت صرف سرماييدارن ۾ نه ڦرندي رهندي. ۽ بي انداز صلاتون ۽ سلام هجن محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم تي جنهن کي جهانن جي هدايت لاءِ ڀلو رهبر ڪري موڪليائين ۽ پڻ سندس آل ۽ اصحاب تي به جن ان جي ٻڌايل احڪامن جي پيروي ڪئي.

اما بعد : انسان نالو آهي روح ۽ جسم جو نه ڇڙو روح کي انسان چئبو ۽ نه ڇڙو جسم کي. بلڪ انسان روح ۽ جسم جو هڪ حسين سنگم آهي. پوءِ گهر جون روح کي به آهن ته جسم کي به. اسلام کان سواءِ ٻيا جيڪي به مذهب آهن انهن صرف روح جي گهرج جو لحاظ رکيو آهي ۽ جسم جي گهرج جو لحاظ بلڪل نه رکيو آهي وري جيڪي به مادي نظام وارا آهن انهن صرف جسم جي گهرجن جو لحاظ رکيو آهي ۽ روحاني گهرجن جو ڪو به لحاظ نه رکيو آهي. صرف اسلام ئي اهڙو مذهب آهي جنهن ۾ انسان جي ٻنهي گهرجن جو مڪمل لحاظ رکيو ويو آهي. ان ڪري اسلام کي نوع انساني لاءِ جامع ۽ ابدي دين چئي سگهجي ٿو ڇو ته روح جي به ڪامل گهرج کي پورو ٿو ڪري ته جسم جي به ڪامل گهرج کي پورو ٿو ڪري. ان ڪري هنن ورقن ۾ صرف هن ڳالهه جو احاطو ڪرڻو آهي ته اسلام

معيشت جي باري ۾ ڇا تعليم ڏني آهي ۽ اها تعليم ڪيتري قدر نه انسان ذات لاءِ مفيد ۽ ڪارگر آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ جيڪي به معيشت جا غير اسلامي نظام آهن اهي ڪيتري قدر نه ڪريل ۽ انسان ذات کي نقصان رسائيندڙ آهن. موجوده دور ۾ جڏهن ته ساري دنيا ۾ اسلام جي مقابلي ۾ ٻه معيشت جا نظام چالو آهن. هڪ سرمائيداران نظام يا سامراجي نظام ٻيو اشتراڪي نظام جنهن کي سوشلزم چيو وڃي ٿو.

تنهن ڪري اولاً انهن ٻنهي نظامن جي نظرياتي طور ترديد ڪئي وڃي ٿي. تنهن کان بعد ۾ اسلامي معيشت جي قدرتي وضاحت ڪئي ويندي انشاء الله هي منهنجو ارادو آهي ۽ رب پاڪ ۾ قوي اميد آهي ته مون کي ان ارادي ۾ پنهنجي خاص عنايت سان ڪامياب فرمائي ۽ پڙهندڙن جي دلين ۾ اسلامي معيشت جي حقانيت پري ۽ پڻ اسلامي معيشت جو مسلمانن کي جذبو عطا فرمائي. آمين

فقط : بنده ناچيز

ابو سعيد شبير احمد پٽو ”خادم“

مدرسہ عربیہ حمادیہ تعلیم الہدیٰ

ڳوٺ الرا پوسٽ پريالوءِ

ضلع خيرپور سنڌ

بتاریخ ۲۰ رجب المرجب ۱۴۱۰ھ

مطابق ۱۷ فيبروري ۱۹۹۰ عيسوي بروز ڇنڇر

اسلام و معیشت جو مقام

اسلام ٻين مذهبن وانگر صرف عبادت ۾ بند نه آهي، نه ڪي اسلام هيءَ تعليم ڏني آهي ته جيڪو دنيا سان واسطو نه رکندو ۽ محض عبادت ڪندو ته ان جو ڪو وڏو اجر آهي، بلڪه اسلام صاف ۽ چٽو سبق ڏنو آهي. لَارِ هَبَانِيَّةٍ فِي الْإِسْلَامِ يعني يهودين ۽ نصارن وانگر صرف عبادتگاهن ۾ ويهي رهڻ ۽ ڪاروبار ۽ معيشت سان ڪوبه واسطو نه رکڻ اسلام ۾ نه آهي. ان ڪري الله تعاليٰ ۽ سندس رسول معيشت جي وڏي ترغيب ڏني آهي جو ڪڏهن معيشت کي محض فضل ڪوٺيو اٿائين. الله تعاليٰ فرمائي ٿو.

(۱۱) فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ (الجمعة ۶۲)

ترجمو! پوءِ جڏهن جمعي جي نماز ادا ڪئي وڃي ته پوءِ زمين ۾ بکڙجي الله جي فضل (رزق) جي طلب ڪيو.

(۲) وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَآخِرَ لَتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ (فاطر ۶۲)

ترجمو! ۽ منجهس (پاڻيءَ کي) چيريندڙ پيڙيون ڏسندو آهين (هن لاءِ) ته سندس فضل مان (روزي) طلب ڪريو.

تہ وری ڪڏهن ان کي زندگيءَ جو سهارو ڪوٺيو ويو آهي. فرمايائين

وَلَا تَوْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا (نساء ٤١)

ترجمو: ۽ بي سمجهن کي پنهنجا اهي مال نه ڏيو جن کي الله تعاليٰ اوهان جي زندگي جو سهارو بڻايو آهي.

۽ پڻ ڪڏهن ته وري ان کي فرض قرار ڏنو ويو آهي.

قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - طَلَبُ كَسْبِ الْحَلَالِ فَرِيضَةٌ بِعَدْلِ فَرِيضَةٍ

رَمَتْكَوَالَا ۱۴۳۲ھ

ترجمو: خدا تعاليٰ جي ٻين فرضن کان بعد حلال ڪمائي به فرض آهي ۽ پڻ احاديث شريف ۾ واپار، مزدوري ۽ ڪيتي وغيره جو وڏو اجر ۽ ثواب ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن مان معلوم ٿو ٿئي ته معيشت جو مسئلو به اسلام ۾ ٻين اهم مسئلن وانگر آهي.

اسلام جو شخصي ملڪيت بابت نظريو.

دنيا جي اندر شخصي ملڪيت بابت ٽي نظريا آهن. (۱) شخصي ملڪيت آهي مگر آزاد، ان ۾ ڪنهن جو به حق نه آهي، چاهي ڪو پنهنجي ملڪيت مان ڪنهن کي ڏئي چاهي نه ڏئي، ۽ پڻ چاهي ڪو حلال ذريعي حاصل ڪري چاهي ڪو حرام ذريعي حاصل ڪري، ان نظريي جو نالو آهي سرمايدارانه نظريو يا سامراجي نظريو (۲) نظريو آهي ته شخصي ملڪيت بنهه نه آهي ۽ سموريون شيون حڪومت جون ملڪيت آهن ان نظريي جو نالو آهي اشتراڪي نظريو يا سوشل ازم (۳) نظريو آهي انهن ٻنهي نظرين جي وچ تي يعني شخصي ملڪيت آهي مگر اها آزاد نه آهي، بلڪ ان ۾ الله تعاليٰ ٻين جا به حق رکيا آهن، ان جي

طرف الله تعاليٰ هن آيت ۾ اشارو فرمايو آهي. وَالَّذِينَ فِيْ اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ
لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُوْمِ (المعارج ع).

ترجمو : ۽ اهي شخص جو سندن مالن ۾ سوال ڪندڙ ۽ نه سوال
ڪندڙ محتاج جو حق آهي جڏهن ته مال جي نسبت ماڻهن ڏانهن
ڪيائين، ان مان معلوم ٿيو ته مال انهن شخصن جي ملڪيت آهي، ته ان
سان ترديد ڪيائين اشتراڪيت وارن جي جو اهي شخصي ملڪيت جا
قائل نه آهن.

وري جڏهن ته فرمايائين انهن جي مالن ۾ سوال ڪندڙ ۽ نه
سوال ڪندڙ جو حق آهي، ان سان ترديد ڪيائين سامراجن جي جو اهي
شخصي ملڪيت ۾ ٻئي جو حق نه سمجهندا آهن بلڪ پنهنجن مالن ۾
پاڻ کي خود مختار سمجهندا آهن.

سرمائيداران ۽ نظام جون ذوابيون

(۱) سرمائيداران يا سامراجي نظريو پراڻي زماني جي مشرڪن
۽ ڪافرن جو به هيو جو شعيب عليه السلام جي قوم شعيب عليه
السلام کي چيو اَوَ اَنْ نَّفْعَلَ فِيْ اَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ. يعني جيئن اسان کي
پنهنجي مالن ۾ وڌندو تيسين ڪندا سي ۽ پڻ پيغمبرن جي اول مخالفت
سرمائيدارن ٿي ڪئي آهي. الله تعاليٰ فرمايو آهي. وَمَا اَرْسَلْنَا فِيْ قَرْيَةٍ مِّنْ
نَّذِيرٍ اِلَّا قَالُوْا مُتَرَفُوْهُمَا اِنَّا بِمَا اَرْسَلْتُمْ بِهِ كَافِرُوْنَ (سبا ع).

ترجمو : ۽ ڪنهن ڳوٺ ۾ ڪو به ڊيڄاريندڙ نه موڪليو سون مگر
ته ان جي سرمائيدارن (ماڻهن) چيو ته بيشڪ جنهن سان اوهان موڪليا

ويا آهيو (تنهن کي) اسين نه مڃيندڙ آهيون.

(۲) ۽ اهو مردود نظريو عام پبلڪ لاءِ تمام نقصان ڪار آهي، ان نظريي جو فائدو صرف چند آسودن ماڻهن کي حاصل ٿيندو آهي جو ان نظريي جي ماتحت آسودو ماڻهو جيئن پوءِ ٿيڻ آسودو ٿيندو ويندو ۽ غريب ماڻهو جيئن پوءِ ٿيڻ غريب ٿيندو ويندو جنهن جو مشاهدو اسين پنهنجي ملڪ پاڪستان ۾ ڪري رهيا آهيون، ڏسو واپاري طبقو جيئن پوءِ ٿيڻ آسودو ٿيندو ٿو وڃي ۽ غريب طبقو يعني مزدور ۽ هاري وغيره جيئن پوءِ ٿيڻ غريب ٿيندا ٿا وڃن، اها سڄي نحوست سرمائيداران نظام جي آهي ۽ اهو ئي سبب آهي جو الله تعاليٰ پنهنجي ڪلام پاڪ ۾ ڪافي جاين تي سرمائيداران نظام کي ٽنڊيو آهي جيئن ته فرمايائين :

وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمِيرًا (بني اسرائيل ۲۴)

ترجمو: ۽ اسين جڏهن ڪنهن ڳوٺ کي ناس ڪرڻ گهرندا آهيون (تڏهن) انهن مان سرمائيدارن کي (پنهنجي عبادت جو) حڪم ڪندا آهيون پوءِ منجهس نافرماني ڪندا آهن تنهن ڪري متن عذاب لازم ٿيندو آهي، پوءِ پاڙ پٽن طرح ان جي پاڙ پٽيندا آهيون.

ف: حضرت علي ۽ حضرت ابن عباس رضي الله عنهما کان ان آيت جو تفسير هن طرح منقول آهي ته يعني جڏهن الله تعاليٰ ڪنهن قوم مٿان عذاب موڪليندو آهي ته ان عذاب جي شروعاتي نشاني هيءَ هوندي آهي جو ان قوم ۾ عياش سرمائيدارن جي ڪثرت ڪئي ويندي آهي پوءِ اهي پنهنجي گناهن جي ذريعي پوري قوم کي عذاب ۾ مبتلا ڪرڻ جو ذريعو

بڻجي پوندا آهن (معارف القرآن ج ص — ۴۴۶)

حضرت علي رضه ۽ حضرت ابن عباس رضه جي تفسير موافق ان آيت جي تشريح هن طرح ٿيندي ته الله تعاليٰ ڪنهن قوم کي تباهه ۽ برباد تڏهن ڪندو آهي جڏهن ان قوم ۾ سرمائيدار گناهه ڪندا آهن ته پوءِ سموري قوم کي الله تعاليٰ تباهه ۽ برباد ڪندو آهي ان مان معلوم ٿو ٿئي ته پاڪستان جي قوم جي تباهي ۽ بربادي سرمائيدارن ڪئي آهي جو سرمائيدارن پاڪستان جون واڳون هٿ ڪري ۽ اسلامي نظام جي وعدي ڪرڻ جي باوجود اسلامي نظام کي ڦٽي ڪري وڃي پاڪستان ۾ عياشي شروع ڪيائون ۽ غريبن جا حق تلف ڪيائون. ته اچي پاڪستان ۾ ڏيڄو مڃي پيو ۽ عصبيت جو خراب بچ پئجي ويو جو اڄ پاڪستان ۾ پاء پاء کان بيزار آهي اهو الله تعاليٰ جو عذاب نه آهي ته ٻيو ڇا آهي ؟

هن امت جي تباهي عام شڪلن جي تبديل ٿيڻ ۽ عام پٿرن جي مينهن وسڻ وغيره سان هر گز نه ٿيندي ڇو جو حضور صلي الله عليه وسلم جن اهڙي قبول پيل دعا گهري آهي مگر هڪ ٻئي کي قتل ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي کي قيد ڪرڻ سان ئي ٿيندي (مشڪوة ۵۱۲)

سوال : جڏهن ڏوهه سرمائيدارن جو آهي ته پوءِ صرف خدا جو عذاب سرمائيدارن تي اچي پوءِ غريبن تي ڇو ٿو اچي حالانڪه غريب به سرمائيدارن وانگر ان عذاب ۾ مبتلا آهن ائين ڇو ؟

جواب : سرمائيدارن کان ڏوهه جي شروعات ٿي ٿئي پوءِ غريب به جڏهن ان ڏوهه ۾ سرما ڌارن سان شريڪ ٿيا آهن تنهن ڪري غريبن تي به خدائي عذاب ڪڙڪيو آهي مثال طور تي پاڪستان ۾ سئنيما سرمائيدارن قائم ڪئي، غريب ان جو مدود ٿي پئسا پري سئنيما ڏسي

ٿو ته پوءِ جيئن ڏوهي سرمائيدار آهي تيئن ڏوهي غريب به آهي بلڪه غريب ڪنهن لحاظ کان سرمائيدار کان به وڌيڪ ڏوهاري آهي جو غريب ٿي ڪري پنهنجا پئسا حرام ٿو ڪري ۽ اهڙو مضمون حديث شريف ۾ آيل آهي ته جن ماڻهن جي مٿان الله تعاليٰ جي ڪاوڙ آهي انهن مان هڪ هي به آهي جو سڄو ٿي ڪري وڌائي ڪري، پوءِ ڇو نه ان غريب تي به خدائي قهر ڪڙڪي بلڪه آءٌ دعويٰ سان چوان ٿو ته غريب به سرمائيدار سان اسلام جي مخالفت ۾ شريڪ آهن تڏهن ته غريب اسلام جو سات نه ٿا ڏين ۽ سرمائيدارن جي قدمن ۾ مفت ڪريا پيا آهن، اهي ئي غريب جيڪڏهن سرمائيدارن کي ڦٽي ڪري اسلام جي دامن پڪڙن ته جيڪر انهن کي اهي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا ئي نه پون ها.

اصلي ڳالهه ڏانهن موٽي اچي ڳالهه کي ختم ڪون

سرمائيدارانه نظام کي وڌيڪ نندن جي ڪا به ضرورت نه آهي جڏهن ته ان کي ڪائنات جي خالق پاڻ ننڍيو آهي ۽ پڻ دنيا جي اڪثريت مسلم، ڪافر، اهل مذهب لا مذهب، ديندار، بي دين، شريف، شريهر هڪ جي نظر ۾ بچڙو نظام آهي ۽ سوشلزم جو وجود به ان بچڙي نظام اندو آهي. افسوس جيڪر دنيا جا انسان اک پٽي اسلامي معاش جو مطالع ڪن ته جيڪر ايترا ٿاڀا ئي نه کائڻ ڇو ته اسلامي نظام ان هستي جو ٻڌايل نظام آهي جو ڪائنات جو خالق ۽ تمام وڏي علم ۽ وڏي حڪمت وارو آهي.

سوشلزم يا اشتراڪي نظام جون خرابيون

وڏي خرابي ته اها آهي جو ان دین کان بيزاري، خدا تعاليٰ کان بيزاري جنهن ڪري انسان ابدي جهنمي ٿي پوي. ٻيو ته انفرادي ملڪيت جو قاتل آهي، ٿيون ته انساني حریت جو به قاتل آهي، اهي موتيون ٿي خرابيون آهن جن مان صرف پوين ٻن جو تفصيل سان ذڪر ڪندس توڙي ڪافي پهرين خرابي تمام وڏي آهي ان ڪري جو ان خرابي کي هر هڪ مذهب وارو سمجهي سگهي ٿو خصوصاً مسلمان، تنهنڪري صرف پوئن ٻن خرابين جو ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو.

اسلام ۾ انفرادي ملڪيت آهي: اسلام جيئن ته درميانو مذهب آهي ان ڪري سرمايه داري ۽ اشتراڪيت جي وچ ۾ به درميانو آهي. **سرمايه داري نظام:** آزاد ۽ انفرادي ملڪيت جو قائل آهي. **اشتراڪيت:** انفرادي ملڪيت جو سري کان انڪاري آهي. ۽ حق انهن ٻنهي جي درميان ۾ آهي.

اسلام: انفرادي ملڪيت کي تسليم ڪري ٿو مگر اها ملڪيت آزاد ۽ خود مختار نه آهي بلڪه ان ۾ غير جا به حق آهن.

اشتراڪيت وارن جو نظريو آهي ته انفرادي ۽ شخصي ملڪيت ڪنهن جي نه هجي ساري ملڪيت سرڪاري ۽ عوامي هجي.

انجي خلاف اسلام جو نظريو آهي ته چاهي ملڪيت منقولہ هجي چاهي غير منقولہ هجي انسان جو فطري حق آهي، نه انجي حد بندي ڪري سگهجي ٿي نه ڪي لا ديني اقتصادي نظامن جي ڪري ان ۾ وڌ ڪپ ڪري سگهجي ٿي.

دسوانجا دلائل

قال الله تعالى

(۱) اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِمْكَاتٍ اَيَّدِينَا اَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ
(يس ۷۵)

ترجمو ۱ نہ ڏٺو اٿن ڇا تہ اسان انهن لاءِ انهن شين مان دور پيدا ڪيا جن کي اسان جي هٿن بڻايو پوءِ اهي انهن جا مالڪ آهن.
ان ۾ الله تعاليٰ فرمايو جيڪي ڍورو ڍڳا اسان توهان لاءِ پيدا ڪيا آهن توهان انهن جا مالڪ آهيو.

(۲) اِنَّ الْاَرْضَ لِلّٰهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ (الاعراف ع ۱۵)

ترجمو ۲ بيشڪ زمين الله تعاليٰ جي (پيدا ڪيل) آهي ۽ انهن مان جنهن کي چاهيندو آهي ان کي انجو وارث بڻائيندو آهي. جڏهن الله تعاليٰ فرمايو تہ زمين مون الله تعاليٰ جي آهي تہ ڪو سوشلسٽ چئي سگهي ٿو تہ بابا. الله تعاليٰ فرمائي ٿو تہ زمين صرف منهنجي آهي پوءِ اسان سڀ الله تعاليٰ جي مخلوق آهيون تنهن ڪري ان ۾ سڀ پائيوار آهيون اها ڪنهن جي شخصي ملڪيت نہ آهي تنهنڪري الله تعاليٰ يڪدم فرمايو يورِثُهَا مِنْ يَشَاءُ. اهو جنهن کي چاهي ان جو وارث بڻائيندو آهي. اشارو فرمايائين تہ زمين برابر منهنجي آهي پر جنهن کي مون ڏيان تہ ڏئي سگهان ٿو.

(۳) قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ (آل عمران)

چؤ اي الله ملڪ جا مالڪ، جنهن کي چاهيندو آهي ان کي ملڪ جو

مالڪ بڻائيندو آھين. ته اتي بہ مالڪ الملڪ جي اکر سان گڏ ٿو ٿي الملڪ مَن تَسَاءَ فرمايائين يعني اصلي ۽ حقيقي ملڪيت الله تعاليٰ جي آھي پر پنهنجي مرضي سان انجو انسان کي مالڪ بڻائيندو آھي.

(۴) ۽ جيڪي سون ۽ چانديءَ کي خزانو ڪري رکن ٿا ۽ انھن کي الله تعاليٰ جي رستي ۾ خرچ نہ ٿا ڪرن ته اتي بہ يَكْنَزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ سان گڏ وَلَا يَنْفِقُو نَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ جي قيد ملائي انسان جي انفرادي مالڪيت جو اعلان فرمايائين.

(۵) دَسُو الله تعاليٰ انسان کي پنهنجي ملڪيت ۾ ھر جائز تصرف ڪرڻ ۽ پنهنجي ملڪيت کي منتقل ڪرڻ جو حق بہ ڏنو آھ. چاھي وڪڻي. ۽ پڻ بخشش ڪرڻ آھي. تملڪ آھ. اعتاق. تدبير. ڪتابت. اجارہ. اوڏر تي ڏئي. ڪڙمت تي ڏئي وقف ڪري قرض ڏئي. خيرات ڪري. وصيت. ميراث وغيره اھي سڀ ڳالھيون شاھدي ٿيون ڏين ته انسان جي شخصي ملڪيت آھي.

(۶) اھري طرح الله تعاليٰ انسان کي پراڻي مال ۾ دست اندازي ڪرڻ کان روڪيو آھي. مثلاً چوري. خيانت. غصب وغيره کي حرام قرار ڏيئي ڪري شخصي ملڪيت جو تحفظ ڪيو آھي.

ان کان سواءِ ڪيئي قرآن پاڪ جون آيتون ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جون احاديث مبارڪ ۽ ڪيئي ديني مسئلا هن ڳالھ جي مٿان شاھد آھن ته انسان جي انفرادي ۽ شخصي ملڪيت آھي.

سوشلزم ۾ ظلم آھي۔ ٻوڙ سوشلزم جا حامي نہ صرف اسلام سان دشمني ڪرن ٿا. بلڪ انسان ذات جا حقوق تلف ڪري انسان ذات سان بہ دشمني ڪرن ٿا. سرماڻيداري نظام ۾ اگرچہ سرماڻيدار غريب کي ڪچلي ٿو مگر ان هوندي بہ ڪهڙو بہ غريب هجي آخر ان ۾ انکي

شخصي ملڪيت آهي ڪنهن کي ڏور هوندو ڪنهن کي ڪڪڙ هوندي پيو نه ته ڪا ڇڳل توبڻي يا گوڏ جي ليزر ته هوندس هن نظام ۾ ته غريب کان اها ليزر به ڪسي تي وڃي ۽ انجي سڻي سڳي سميت ساري ملڪيت ڪسي سرڪار پنهنجي حوالي تي ڪري پوءِ اهو غريب هر شئي ۾ سرڪار جو محتاج، پوءِ جڏهن هو هاڻي هر شئي ۾ سرڪار ۽ حڪومت جو محتاج ٿيو ۽ اها سرڪار ۽ حڪومت به ته آسماني مخلوق نه هوندي بلڪه اهي ئي نامور ظالم ماڻهو آهن. پوءِ ان ۾ غريب جا سڀ حق ڪيئن ادا ٿيندا. شايد پوءِ اها ڇڳل گوڏ به مليس سوشلزم ۾ ته رن به وڃي ٿي ته رلهي به سرمائيداري ۾ رن به ۽ پر رلهي اڃان اتيئي. جو تون ڪجهه خان آهين پر جيڪڏهن تون سوشلزم آڻيندين ته اها رهي ڪهي رلهي به ڪسائيندين.

تنهنڪري اسلام جو دامن وٺ اهو تو کي رن به وٺي ڏيندو جو سرمائيدارن جي ڪڇل کان بچائيندو ۽ جيڪا تو وٺ رلهي آهي اها به تو کان نه ڪسيندو بلڪه اڃان به تو کي پيون به رلهيون ڏيندو جن جو تون مالڪ سڏين.

تفاوت مالي برحق آهي: هر انسان پنهنجي فڪر ۽ عمل جي فطري قوت سان حلال رزق ڪمائڻ ۽ پنهنجي شخصي ملڪيت ۾ واڌاري ڪرڻ جو شريعت پاڪ جي حدود اندر رهي ڪري آزاد آهي ۽ مالداري جو تفاوت عين فطرت ۽ عين حڪمت آهي قال الله تعاليٰ

(۱) وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ (النحل ع ۱۰) ۽ الله تعاليٰ هڪڙن ماڻهن کي ٻين ماڻهن جي مٿان رزق جي اندر فضيلت (۽ واڌارو) ڏنو آهي.

(۲) نَحْنُ قَسَمًا بَيْنَهُمْ مَعِشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سَخِرَاءَ

(الزخرف ع ۲۹)

۽ اسان سندن گذران سندن وچ ۾ دنيا جي حياتيءَ ۾ ورهائيو آهي ۽ انهن مان هڪڙن کي ٻين کان وڏي مرتبي وارو ڪيو سون ته هڪڙا ٻين کي فرمانبردار ڪري وٺن. يعني اسين فطرتاً ڪمائن جون قوتون انسانن ۾ تقسيم ڪيون آهن ۽ انهن ۾ گهٽ وڌائي رکي آهي تانته هڪ ٻئي کي ڪم اچي سگهن مفسر بيضاوي رحمہ لکي ٿو ته جيئن هڪ انسان ٻئي انسان کي پنهنجي ڪم ۾ استعمال ڪري سگهي. ۽ انهن ۾ الفت ۽ نظم قائم ٿئي تانته جهان جو انتظام ٺيڪ طريقي سان هلي سگهي.

مالي تفاوت ۾ حڪمت : قرآن ڪريم مالي تفاوت جي حڪمت جي طرف اشارو ڪيو ته جيڪڏهن مالي تفاوت نه هجي ها ته دنيا ڇڏي انتظام درست ٿي نه سگهي ان جو تفصيل هن طرح آهي ته انسان جي فطرت اجتماعيت کي گهري ٿي. تنهن ڪري اجتماعيت کان

سواءِ انسان انفرادي صورت ۾ هڪ گهڙي به گذاري نه ٿو سگهي. ڏسو : انسان کي ڪيئي ضرورتون آهن. ڪپڙي جي ضرورت آهي. جاءِ جي ضرورت آهي کاڌي جي ضرورت آهي وغيره. وري هر ضرورت لاءِ ڪافي انسانن جي ان کي ضرورت آهي مثال انسان کي ڪپڙي جي ضرورت آهي ڪپڙو ٺهي ٿو ڦٽن مان تنهنڪري ان کي ڪڙمي جي ضرورت آهي جيڪو وڻن پوکي وري انکي وڻن مان ڦٽن جي چونڊڻ جي ضرورت آهي تنهنڪري ان کي وري مزدور کڻي جيڪو ڦٽيون چونڊي وري ڦٽن مان تندن ٺاهي جي ضرورت آهي ان کي هڪ تندن ٺاهيندڙ جي ضرورت آهي جيڪو وري تندن ٺاهي وري. تندن مان ڪپڙي اٿڻ جي ضرورت آهي تنهنڪري انکي هڪ ڪوري کڻي جيڪو تندن اٿي ڪپڙو ٺاهي ان کان بعد درزي جي ضرورت آهي وري

ڪپڙي رنگن جي ضرورت آهي وغيره وغيره ته صرف ڪپڙي جي ضرورت لاءِ ڪيترا انسان گهرجن ٿا. اهڙي طرح ڪاڌي لاءِ ڪيترا انسان گهرجن ٿا وري جاءِ لاءِ ڪيترا انسان گهرجن ٿا. ان مان معلوم ٿيو ته انسان جي پوري زندگي جو نقشو انفرادي نه آهي بلڪ اجتماعي آهي ۽ انسان جو اهو اجتماعي نظام حيات حاجت تي مبني آهي. ان حاجت جي ڪري انساني فردن ۾ ربط ۽ جوڙ قائم آهي. جيڪڏهن سڀ انسان مالداري ۾ برابر هجن ته هڪ انسان ٻئي انسان کان ڪيئن ڪم وٺي سگهندو. مثال طور جيڪڏهن ٻه ماڻهو مال ۾ برابر آهن هڪ ٻئي کي چوي يار منهنجي سيرب ته ٺاه ته ٻيو ان کي چئي سگهي ٿو ته تون منهنجي سيرب ٺاه مون تو کان ڪهڙي ڳالهه ۾ گهٽ آهيان. اسان ٻنهي برابر آهيون مون تنهنجو ڪم ڇو ڪريان؟.

بهر حال ٻئي انسان کان ڪم وٺڻ لاءِ مالي تفاوت ضروري آهي جو ڪم وٺڻ وارو ڪم جو محتاج هجي ۽ ڪم ڪندڙ مزدوري ۽ پئسي جو محتاج هجي اهڙي طريقي سان عمل ۽ مال ۾ تبادلو ٿي سگهي ٿو. پر جيڪڏهن سڀ ڪو مال ۾ هڪ جهڙو هوندو ته تبادلو ممڪن نه ٿي سگهندو هر ماڻهو کي پنهنجو ڪم ۽ عمل پاڻ ڪرڻو پوندو. انسانن جو باهمي ربط ختم ٿي ويندو ڇو ته مدار ربط جو حاجت آهي. هي قدرت جو عجيب انصاف آهي جو ربط قائم ڪرڻ لاءِ مالي تفاوت جي ضرورت هئي تانته گهٽ مال وارو مالدار لاءِ مزدوري ڪري مال ڪمائي ان ڪري قدر پنهنجي طرفان حاجت جو نظام قائم ڪيو. مزدور کي مالدار جو محتاج بڻائين ۽ مالدار کي ڪم جو محتاج بڻائين، تانته هر هڪ ٻئي جو محتاج رهي ۽ ڪنهن ۾ به بي پرواهي ۽ بي نيازي نه رهي جنهن ڪري ڪو ڪنهن جي مٿان زيادتي نه ڪري سگهي.

موشلزم ۽ نئين خرابي

اسلام ۾ اصل انسان کي آزادي آهي. سرما۽ داري نظام جيڪڏهن انسان جي محنت ۽ عرقريزيءَ کي ڪا وقعت نه ٿو ڏئي ته وري اشتراڪي نظام انسان جي حریت ۽ ضمير ۽ آزادي فڪر کي برداشت نه ٿو ڪري ۽ انکي لوھن ۽ زنجيرن ۾ جڪڙڻ جي در پئي آھي. اشتراڪي نظام ۾ انسان ٻين انسانن تي خدائي قائم ڪندو آهي ۽ انهن جي سمورن قوتن کي ڏاڍ سان پنهنجي مرضي موافق استعمال ڪندو آهي جنهن ڪري اهي انسان انسان نه رهندا آهن بلڪه حڪومت جي هڪ مشين بڻجي پوندا آهن.

قرآن ڪريم ان حقيقت کي چٽي طرح ذڪر ڪيو آهي.

وَإِنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا نَفْسٌ وَأَنْ سَمِعَ سَوْفَ يَرَى (النجم ۴)

۽ ماڻهو کي رڳو اها ئي (ڪمائي) ملندي جيڪا ڪيائين ۽ ان جو ڦل ستت ئي ڏسندو. ته انسان پنهنجي

ڪوشش ۽ جدوجهد سان آزاد فائدي حاصل ڪرڻ جو مالڪ آهي ۽ جو ڪجهه پنهنجي ڪوشش سان ڪمائيندو ان کي حاصل ڪندو ۽ فرمايائين - اِنَّ تَجْرِبُونَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ - (تحرير ع ۱) صرف اوهان کي پنهنجي ڪمائي جو بدلو ڏنو ويندو.

هيءَ قانون انسان جي دنياوي ۽ اخروعي ٻنهي قسمن جي اعمالن تي حاوي آهي. اشتراڪيت انسان مان جانور وانگر ڪم وٺي ڪري ان کي گاهه پاڻي ڪارائيندي پياريندي آهي جا انسان کي حيوان

بڻائڻ جي هر معنيٰ آهي.

اسلام ۾ عيادت جو جواب : ملحد ماڻهو اعتراض ڪندا آهن ته اسلام ۾ ٻانهپ آهي جو اهو ٻانهو يا ٻانهي اسلام ۾ ڀور جي مثال آهن ٻو ته اسلام به انسان کي ڀور ٿو بڻائي ؟

جواب : اسلام هر گز ٻانهن بڻائڻ جي ترغيب نه ڏئي آهي بلڪه ٻانهپ جي ختم ڪرڻ جي ترغيب ڏئي آهي قرآن شريف ۾ جتي به ٻانهن جو مسئلو آهي اتي ماضيءَ جو لفظ آيل مثلاً مَا مَلَكَتْ إِيْمَانُ نَ يا اهڙي قسم جا ماضيءَ جا اکر آهن يعني جيڪي ٻانهن ٻانيون ٻڳي ٿي چڪا آهن. مضارع يا استقبال جو لفظ هر گز استعمال نٿو ٿئي ان کان علاوه ٻانهن جي آڃي ڪرڻ جي ترغيب ۾ ڪافي حديثون آيل آهن ته جيڪو ڪنهن ٻانهي کي آڃو ڪري ٿو ته انجي مقابلي ۾ الله تعاليٰ ان جي هر عضوي کي جهنم مان آڃو ڪندو حتيٰ ڪه ان جي اڳهڙاڻي جي اڳهڙ جي مقابلي ۾ جهنم کان آڃو ڪندو. (مسئله ص ۲۹۲) ۽ فرمايائون ته ڀلو صدقو هيءُ آهي جو ڪنهن ٻانهي جي آڃي ڪرڻ جي سفارش ڪرين. (مسئله ص ۲۹۴) ان کان سواءِ ڪافي اهڙيون صورتون شريعت پاڪ مقرر ڪيون آهن جنهن ۾ ٻانهن جو آڃو ڪرڻ فرض ٿو ٿئي مثلاً جنايتن ۽ ڪفارن جي اندر جيئن ڪو ڄاڻي وائي روزو رمضان جو ڀڃي وجهي ته ڪفاري ۾ ٻانهو آڃو ڪري يا قسم نوزي ته ٻانهو آڃو ڪري، فلاڻي ڪوتاهي ڪري ته ٻانهو آڃو ڪري. ڏسو ته شريعت پاڪ ٻانهن جي آڃي ڪرڻ جي ترغيب ڏئي آهي نه ٻانهي بڻائڻ جي.

ماڻهو ڪهڙي صورت ۾ ٻانهو بڻجي ٿو : مسلمانن جو لشڪر جڏهن ڪافرن جي ملڪ تي ڪام ڪري وڃي ٻو اول انهن کي اسلام جي

دعوت ڏيندو جيڪڏهن مسلمان ٽين ته ٽيڪ نه ته ٻئي نمبر ۾ انهن تي جزيه رکندو ۽ صلح ڪري انهن کي ڇڏي ڏيندو پر جيڪڏهن نه مسلمان ٽين تائين صلح ڪرڻ ٿا، ته هاڻي ٽئين نمبر ۾ انهن سان جنگ ڪندو پوءِ جنگ ۾ جيڪي ڪافر قيد ٿي آيا پوءِ مسلمان حاڪم کي ٽن ڳالهه مان اختيار آهي چاهي انهن قيدن کي قتل ڪري يا ٻانهو بڻائي يا آزاد ڪري ڇڏي ڏي پوءِ اهي اسان جي ملڪ ۾ ڌمي ٿي رهن (ڪما في الكنز)

اتان معلوم ٿيو ته ڪافر جو ٻانهو بڻجي ٿو اها ان کي دنيا جي جهان ۾ ڪفر جي سزا آهي. ته پوءِ جيئن قتل ڪفر جي سزا آهي ته ٻانهو بڻائڻ به ڪفر جي سزا آهي (ڪما في شروح الكنز) ۽ وري سزاهن ڪري هوندي آهي ته جيئن ماڻهو سڌري پوي. نه هن ڪري ته ڪا سزا سٺي سٺي آهي ۽ وري نه ڪي سزا ڏيندڙ کي ان سزا جو شوق ٿي هوندو آهي بلڪه سزا ڏيندڙ جو خيال اهو ٿي هوندو آهي ته انسان جيئن سڌري وڃي ۽ مون کي سزا ڏيڻ جو موقعو ٿي نه ملي. ته هتي به اها ڳالهه آهي ته اسلام جو ٻانهي بڻائڻ مان مقصد هي آهي ته انسان ڪفر کي ڦٽي ڪري. پر جڏهن ڪنهن به حيلي ۾ اهو ڪفر کي ڦٽي نه ٿو ڪري ته آخر ڪار اسلام ان کي ٻانهو ٿو بڻائي ته اهو ٻانهو انسان پاڻ کي پاڻ ٿو بڻائي نه اسلام ۽ ان ۾ اسلام انجي چڱائي رکي آهي جيئن اها ڳوري سزا ڏسي ڪري ڪفر کي ڦٽي ڪري ۽ جهنم کان بچي ڪري جنت ۾ وڃي ته اها حقيقت ۾ اسلام جي خير خواهي آهي نه بد خواهي.

اسلامي معاشيات جو تفصيل

اسلام کان سواءِ جيڪي به معاشي نظام آهن انهن ۾ صرف روتي جو مسئلو آهي ۽ اسلام ۾ صرف روتي جو مسئلو نه آهي بلڪ انسان جا جيترا به پهلو آهن اسلام جي انهن سمورن

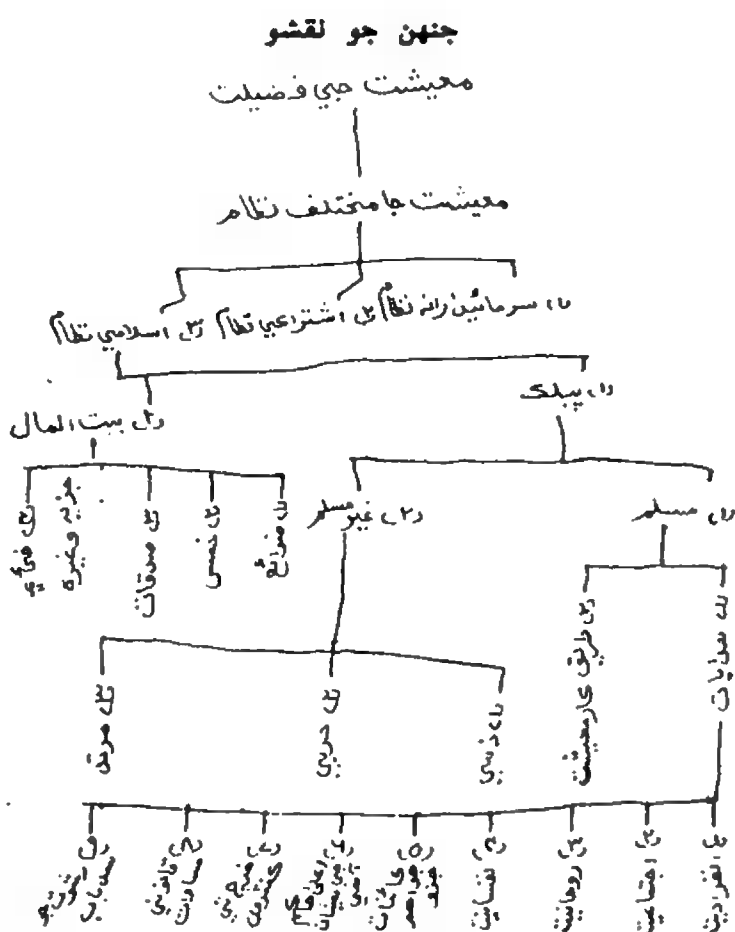
تي نظر آهي ۽ پڻ اهي هدايتون فرمايون اٿائين. جن ڪري انسان جي معيشت سهڻي ٿي پوي تنهنڪري اسلام کي معاشي اصلاح جو ضامن چئي سگهجي ٿو. غير اسلامي جيڪي به معاشي نظام آهن سي بجاءِ اصلاح جي مضر ۽ نقصان ڪار آهن.

اسلام جو هم جهتي حل ۽ انجو مثال: معاشيات جو تعلق انسان سان آهي ۽ انسان جا مختلف پهلو آهن ۽ پڻ انسان کي اهڙيون هدايتون ڏيڻ ضروري آهن جن ڪري انسان جي معيشت سڌري پوي. هاڻي جيڪڏهن ڪوئي معاشي نظام صرف انسان جي معاشي پهلو تي غور ڪندو ۽ انسان جا باقي ٻيا پهلو ۽ اهڙيون هدايتون جنهن ڪري انسان جي معيشت سڌري پوي. ڇڏي ڏيندو سو تمام خطرناڪ غلطي ڪندو. ان جو مثال هيئن سمجهو ته جيڪڏهن ڪوئي ماڻهو دل جو به مريض آهي ۽ معدي جو به. وري دماغي مرض ۾ به مبتلا آهي ته پوءِ جيڪو ڊاڪٽر يا حڪيم صرف دل جو لحاظ رکي ڪري ان جو علاج ڪندو ۽ معدي ۽ دماغ جي مرض کي نظر انداز ڪندو ته اهڙي صورت ۾ ان انسان جي مڪمل صحت يابي ناممڪن آهي ته پوءِ جيڪڏهن انساني عضون ۾ بلحاظ صحت جي باهمي ارتباط موجود آهي جنهن جي ڪري انسان جي ڪلي صحت سمورن اعضائي پهلن تي موقوف آهي تيئن هڪ انسان

جو علاج به صرف معاشي نقطي نظر سان غلط آهي. جيستائين ان انسان جو سمورن پهلن جي لحاظ سان علاج نه ڪيو ويندو ته اهو علاج صحيح نه ٿيندو. اشتراڪي يا سامراجي نظامن ۾ سڀ کان وڏو اهو ئي نقص آهي ته ان ۾ ان ڪري الجهنين وڌنديون ويون ۽ معاشي مسئلو به حل ٿي نه سگهيو اسلام جڏهن ته دين الٰهي آهي ان ڪري ان جي انسان جي سمورن پهلن تي نظر آهي ۽ پڻ اهڙيون هدايتون عطا فرمايون اٿائين جنهن ڪري ان جي معيشت سڌري پوي ۽ پڻ معيشت جو طريقو ڪار ۽ پڻ غير مسلم سان معاشي مسئلي ۾ ڪيئن هلت چلت ڪجي انهن سڀني ڳالهين تي اسلام جي پوري نظر آهي ان ڪري اسلامي معيشت جي وچ ۾ هن طرح ٽا ڪريون اول ۾ معيشت جي باري ۾ اسلام جون هدايتون ٻئي نمبر ۾ اسلامي معيشت جو طريقو ڪار ۽ ٽئين نمبر ۾ غير مسلم سان ڪيئن هلت چلت ڪجي چاهي اهو غير مسلم اسلامي ملڪ جو رهاڪو هجي چاهي غير اسلامي ملڪ جو رهاڪو هجي. چوٿين نمبر ۾ بيت المال جو مسئلو ڪوڀاڪه اسلامي معاشي نظام جو خاڪو هن رسالي ۾ هن طرح آهي ته هن رسالي ۾ چار باب آهن. پهريون باب اهڙيون هدايتون جنهن ڪري هر انسان جي معيشت سڌري وڃي. ٻيو باب اسلامي معيشت جو طريقو ڪار. ان ۾ ٻه فصل ذڪر ڪيا ويندا. پهرين فصل ۾ دولت جي گردش عام بيلڪ ڏانهن ڪيئن ٿيندي وري ان جا ٻه پهلو آهن هڪ پهلو ته جنهن سان دولت سرماءِ دار ڏانهن سري نه وڃي ٻيو پهلو ته سرماءِ دار وٽان جمع ٿيل دولت عام محتاجن ڏانهن سري وڃي ٻئي فصل ۾ عوامل پيداوار جو ذڪر ڪيو ويندو ۽ پڻ انهن جو طريقو ٻڌايو ويندو، ٽيون باب غير مسلم سان ڪيئن هلت چلت ڪجي پوءِ ان ۾ ٻئي فصل آهن. پهرين فصل ۾ انهن

اسلام جو معاشي نظام

غير مسلم جو ذڪر ڪيو ويندو جيڪي اسلامي ملڪ ۾ رهن ٿا ۽ جن کي ذمي چيو ويندو آهي ۽ ٻئي فصل ۾ انهن غير مسلم جو ذڪر ڪيو ويندو جيڪي اسلامي ملڪ ۾ نه ٿا رهن ۽ جن کي حربي چيو ويندو آهي. ٽئين فصل ۾ مرتد جو بيان ۽ چوٿين باب ۾ بيت المال جو مسئلو.

(2)

باب پھر یوں

هدايت ۱۰ ڇونڪ انسان م انفراديت به آهي يعني هيءُ شي، مون اڪيلي جي هجي ۽ هيءُ ڪم مون اڪيلو ڪريان تنهن ڪري اسلام انساني انفراديت کي قائم ڪيو ۽ جائز طريقن سان انسان کي روزي ڪمائڻ ۽ شخصي ملڪيت برقرار رکڻ جي پوري آزادي ڏنائين ۽ ڪاٺي طاقت ان جي ان فطري آزادي کي ڪسڻ جو حق نه ٿي رکي. قرآن پاڪ جو اعلان آهي.

وَأَن لَّيْسَ لِلْإِنسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ وَأَن سَعَىٰ سَوْفَ يُرَىٰ (النجم — ۳) ۽ ته ماڻهوءَ کي رڳو اها ئي (ڪمائي) ملندي جيڪا ڪيائين ۽ ته سندس ڪمائي جلد ڏني ويندي.

هر انسان پنهنجي پورهئي ڪرڻ ۽ مال حاصل ڪرڻ ۾ آزاد آهي ۽ ان پوري جو جيڪو ڦر آهي صرف انجو ئي حق آهي.

حضور صلی اللہ علیہ وسلم جو فرمان آہی۔

طلبُ كسب الحلال فريضه بعد الفريضه (مشكوة ص ٢٤٢)

يعني خدا تعاليٰ جي ٻين فرضن کان بعد حلال ڪمائي به فرض آهي.

اهڙي قسم جا ڪافي خدا پاڪ جا حڪم ۽ نبي عليه الصلاة والسلام جا مبارڪ ارشاد آهن جن ۾ معاشي ضروريات جي لاءِ عمل ۽ ڪوشش جي دعوت ڏني ويئي آهي. عمل ۽ پورهي ڪرڻ لاءِ اپاريو ويو آهي.

رسول الله صلى الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته پنهنجي هٿ

جي ڪمائي کان وڌيڪ پلو کاڌو ڪو به نه ٿو کائي ۽ الله جو نبي سڳورو داؤد عليه السلام به هت جي ڪمائي ڪري کائيندو هيو (مشڪوة ص ۲۴۱)

۲. حضور صلي الله عليه وسلم جن کان سوال ڪيو ويو ته ڪهڙي ڪمائي تمام ڀني ۽ حلال آهي؟ فرمايائون شخص جي هت جي ڪمائي ۽ سڃاڻي ۽ صفائيءَ وارو واپار (مشڪوة ص ۲۴۲)

۳. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جيڪو به ڪنهن زمين ۾ آبادي ڪري ٿو پوءِ ان مان جيڪو به انسان يا جيت جڻو. پکي پکڻ وغيره کائي ٿو اهو ان لاءِ صدقو آهي. (مشڪوة ص ۱۶۹)

۴. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي سڄاڻ ۽ امانت وارو واپاري (قيامت جي ڏينهن) نبين ۽ صديقن ۽ شهيدن سان گڏ هوندو (مشڪوة ص ۲۴۲)

۵. حضرت مقدم بن معد يڪرب رضي الله عنه فرمائي ٿو ته مون رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان ٻڌو آهي جو فرمائن پيا ته ماڻهن جي مٿان هڪ اهڙو زمانو ايندو جنهن ۾ پئسي ۽ ڌوڪڙ کان سواءِ ڪاشيءَ فائدو نه ڏيندي (مشڪوة ۲۴۲)

۶. ان تي محشي رح حاشيه ۲ ۾ لکي ٿو ته ان جو مطلب آهي ته ڪمائيءَ کان سواءِ ڪا به شيءِ ماڻهن کي فائدو نه ڏيندي جو ان ڪري ماڻهو حرام کان بچي ويندو.

۶. بني ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي هر هڪ نبي ماڻهن جون پڪريون ڪرائي ته چاريون آهن تنهن تي صحابه عرض

ڪيو ته اوهان به؟ فرمايائين ته هاڻو مون به پئسن تي مڪي وارن جون پڪريون چاريون آهن (مشڪوٰه ص ۲۵۷).

۷. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته اگهڙ جي حفاظت ۽ پيٽ جي طعام لاءِ حضرت موسيٰ عليه السلام اٺ يا ڏهه سال مزدوريءَ تي پڪريون چاريون هيون. (مشڪوٰه ص ۲۵۸)

هدايت نمبر ۲ انفراديت جي ضرورت پوري ڪرڻ کان بعد اسلام انسان جي اجتماعي بهلو جي متعلق ٻي هدايتون ڏنيون آهن ۽ اجتماعي دائري جي فرائض کان به خبردار ڪيو آهي.

اسلام انسان کي هيءُ سبق ڏنو آهي ته پوري انسانيت هڪ برادري آهي ۽ هڪ ئي اکهه آهي ۽ هڪ ماءُ پيءُ جي اولاد آهي. فرمايائين. يٰأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ. (الحجرات ع ۲۶) اي ماڻهو بيشڪ اسان اوهان کي هڪ مڙس ۽ هڪ زال مان پيدا ڪيو ۽ اوهان کي ذاتيون ۽ پاڙا ڪيوسون ته هڪ ٻئي کي سڃاڻو بيشڪ اوهان مان تمام عزت وارو الله وٽ آهو آهي جيڪو اوهان مان ڏاڍو پرهميزگار آهي بيشڪ الله ڄاڻندڙ خبر رکندڙ آهي.

روح المعانيءَ وارو فرمائي ٿو ته يعني الله تعاليٰ توهان ۾ قومون ۽ ذاتيون هن ڪري ڪيون آهن جو توهان هڪ ٻئي کي سڃاڻي مائٽيءَ جو حق ادا ڪريو ۽ نسب سڃاڻي ڪري ميراث کي انجي مطابق تقسيم ڪريو، نه هن ڪري ته هڪ ٻئي جي مٿان فخر ڪريو. ۽ فرمايائين.

وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِلنَّاسِ وَالْمَحْرُومِ. (معارج ع ۱) ۽ اهي شخص جو سندس مالن ۾ سوال ڪندڙ ۽ نه سوال ڪندڙ محتاج جو حق آهي.

يعني تعريف جي لائق اهي ماڻهو آهن جو قانوني وجوہي حقن کان سواءِ ٻه پنهنجي مالن ۾ محتاجن جا حق سمجھن ٿا.

۽ بن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته دين نالو خير خواهي جو آيو. ٿي پيرا فرمايائون صحابه عرض ڪيو ته ڪنهن سان خير خواهي ڪريون؟ جواب ۾ فرمايائون. **لِلّٰهِ وَلِڪِتَابِهِ وَلِرَسُولِهِ** (مشڪوات ص ۴۲۳) الله سان ۽ الله جي ڪتابن سان ۽ الله جي رسولن سان ۽ مسلمان جي امانن سان ۽ عام مسلمانن سان

۲- قال رسول الله صلي الله عليه وسلم ٿري المؤمنين في تَرَاحِمِهِمْ وَتَوَادِهِمْ وَتَعَاظِفِهِمْ كَمَثَلِ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى غَضُوهُ دَاعِي لَمْ يَسْأَرْ الْجَسَدَ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَي. متفق عليه (مشڪوات ص ۴۲۳) نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته مؤمنين کي هڪ ٻئي تي رحم ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي سان محبت ڪرڻ ۽ هڪ ٻئي سان مهرباني ڪرڻ ۾ هڪ جسم وانگر ڏسندين جڏهن تڪليف وارو ٿيندو آهي ڪو عضو ته پوءِ سارو جسم ان جي ڪري اوجاڳو ڪائيندو آهي ۽ ٽپجي پوندو آهي. مطلب ته اسلام پوري انسانيت کي هڪ برادري ۽ هڪ آڪھ بڻايو آهي.

هاڻي جا قوم چاهي روسي هجي چاهي آمريڪي هجي جو وحدت بشري کي ڦٽي ڪري هن غرض خاطر ته روسي يا آمريڪي قوم سربلند ٿئي ته ان جو لازمي نتيجو هي نڪرندو ته باقي قومن کي ڀينگو ڪري صرف هڪ قوم جو پيٽ ڀرڻ انهن جو نظريو رهندو جنهن ڪري عام معاشي عالمي حالت خراب ٿي پوندي. جيئن اڄ ڪلهه مشاهدو آهي جو اقوام متحده جي رپورٽ مطابق اڌ انساني آبادي روزي کان محروم

آهي. (اسلام کا معاشي نظام ص ۵۴)

هدايت نمبر ۲: انسان هڪ روحاني مخلوق به آهي. يعني ان جو الله تعاليٰ سان واسطو به آهي ۽ کيس الله تعاليٰ هڪ اهڙي شيءِ ڏني آهي جيڪا ذاتي طور ٻرن شين کان پاڪ آهي يعني روح. پوءِ جيڪڏهن انسان کي الله تعاليٰ سان تعلق هجي ۽ اعمالن جي نتيجي جو ان کي يقين هجي ته ان جي پنهنجي معاشي حالت به نيڪ ٿي ويندي ۽ ٻين انسانن کي به ان مان فائدو پهچندو. ڪوئي انسان ان جي ظلم جو شڪار نه ٿي پوندو. پر جيڪڏهن پاڻ ئي انساني روح ناپاڪ آهي ته ان جو وجود ٻين لاءِ وبال ٿي پوندو. هر وقت ٻيا انسان ان جي جاني ۽ مالي ظلمن لاءِ مشق جي تختي بڻجي ويندا. قانون چاهي سٺو هجي چاهي ٻرو هجي، پر انکي نافذ ڪرڻ وارو بهرحال انسان آهي.

جڏهن انسان جي روحانيت بگڙجي ويئي ته قانون چاهي عادلانه هجي ڇا ڪري سگهندو، ان جو چشمِ ديد شاهد موجوده دور جون وڏيون طاقتون آهن. جو وقت سر ضعيف قومن کي تباهه ڪري رهيون آهن. ان کي نه اقوام متحده روڪي سگهي ٿي نه ڪي وري زبان سان ان ظالم ۽ جارح کي ظالم چئي سگهجي ٿو. خودويت نامر امريڪي تباهه ڪن ڪاروايون ۽ عربن جي خلاف وڏن طاقتن جي اشاري تي يهودن جا ظلم هن ڳالهه لاءِ چئي شاهدي آهي ته اقوام متحده کي زبان ۽ قلم جي هلائڻ جي همت به نه آهي جو بري کي ٻرو چئي سگهي. اهو هن ڪري ته اقوام متحده کي روحانيت وارو پهلو نه آهي. هوڏانهن جڏهن خلافت راشده جي دور ۾ روحانيت هئي ته ادنيٰ ۾ ادنيٰ ماڻهو وقت جي خليفي کي حق ۽ سچ چئي سگهي پيو، پر وڏن وڏن ظالمن اچي حق وارن جي اڳيان سر جهڪايو. اهڙن واقعن سان تاريخ ڀريل

آهي. خدا تعاليٰ سچ فرمايو آهي.

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا. (انشـمس) جنهن ان
(نفس) کي (بدڪاريءَ) کان پاڪ ڪيو سو بيشڪ ڇٽو ۽ جنهن انکي
(گناهـن ۾) پوري ڇڏيو سو بيشڪ ٽوٽي وارو ٿيو.

هدايت نمبر ۱۴: انسان ۾ نفس به پيل آهي جنهن مان معلوم
ٿئي ٿو ته قدرت انسان ۾ مال جي محبت رکي آهي. ان ۾ حڪمت هيءَ
آهي ته جيڪڏهن انسان کي مال جي محبت نه هجي ته مال جي طلب
ڇڏي ڏيندو جنهن جي ڪري دنيا جي رونق ختم ٿي ويندي. ۽ جڏهن
مال سان ئي انساني زندگي قائم آهي پوءِ جيڪڏهن مال نه هوندو ته
انسان به ختم ٿي ويندو. ان ڪري مال سان انسان جي فطري محبت
آهي جنهن کي قرآن ڪريم هن طرح بيان فرمائي ٿو.

زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ
الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْحِجْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا
وَاللَّهُ عِنْدَهُ خَيْرُ الْمَبَاقِ. (آل عمران ع ۲۴). ماڻهن لاءِ زالن ۽ پٽن ۽ سون
چانديءَ جي (وڏن وڏن) سٿيلن ڍيرن ۽ نشان ڪيل گهوڙن ۽ ڍورن ۽
ڀوڪ جي سڌن جو پيار سينگارڻو ويو آهي اهو دنيا جي حياتيءَ جو
سامان آهي ۽ الله وٽ چڱو موٽڻ جو هنڌ آهي. (ترجمہ امروٽي رح).
۽ ٻي آيت ۾ فرمايائين.

إِنَّمَا يُحِبُّ الْخَيْرَ لَشَدِيدٍ. ۽ بيشڪ اهو مال جي محبت ۾ ڏاڍو آهي.
ان ڪري معاشي نظام جي درستيءَ لاءِ انسان جي ان نفسياتي جذبي جو
اصلاح ۽ انکي اعتدال تي آڻڻ ضروري آهي. ان لاءِ اسلام هيليون
هدايتون ڏنيون آهن. پهرين آيت ۾ جيڪا الله تعاليٰ انسان جي محبوبات
۽ مرغوبات جي فهرست ذڪر فرمائي ان کان بعد ارشاد فرمايائين:

ذالڪ متاع الحيات الدنيا واللہ عندہ حسن المآب. اھي ذکر ٿيل شيون ڪجهہ ڏينھن جي لاءِ فائدي حاصل ڪرڻ جو سامان آھن. ۽ اللہ تعاليٰ وٽ اھا شيءِ آھي جو ہميشہ واري حياتيءَ لاءِ تمام بهتر آھي. هڪ ٻئي آيت بر ارشاد فرمايائين.

بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ خَيْرَ وَآبَقِي. (الاعليٰ) هن حياتيءَ جي فائدين کي اوهان پيارو گهرو ٿا. حالانڪ آخرت جي زندگي جا فائدا دنيا جي فائدين کان زياده ڀلا به آھن ۽ زياده بقا وارا به آھن.

قرآن ڪريم جڏهن اللہ تعاليٰ حڪيم جو ڪلام آھي جنھن پنھنجي حڪمت سان سمجھو تہ انسان کان مال ۽ دنيا جي فائدين جي فطري محبت ميسي نہ ٿي سگھجي البتہ موڙي سگھجي ٿي يعني ان محبت جو ازالو تہ نہ ٿي سگھندو البتہ امانو ٿي سگھندو. يعني ان جو رخ هڪ وڏي محبوب جي طرف ڦيرائي سگھجي ٿو. ان ڪري قرآن شريف گذريل آيتن ۾ دنيوي نعمتن جو آخروي نعمتن سان موازنہ ۽ پيٽا ڪئي. ۽ ٻڌايائين تہ آخروي نعمتون بلحاظ انجام جي سهڻيون ۽ بهتر آھن. ليڪن دنيوي نعمتن جو انجام فنا آھي ۽ آخروي نعمتون دنيوي نعمتن جي بنسبت تمام بهتر آھن ۽ اھا بهتري لامحدود آھي. پر جيڪڏهن انھن ٻنھي جي باھمي تفاوت کي پٿر ۽ سون جي وچ ۾ جو تفاوت آھي انجي مماثل قرار ڏنو وڃي تڏھن بہ ڪوئي عقلمند سون کي ڦٽي ڪري پٿر کي نہ وٺندو نہ ڪي پٿر کي سون کان وڌيڪ پيارو گھرنندو. ٻئي پيٽ دوام ۽ بقا جي لحاظ سان آھي. جيڪڏھن ڪنھن عقل واري کي چيو وڃي تہ جيڪڏھن تون چاهين تہ توکي مڻ پٿرن جو ڪجهہ ڏينھن لاءِ ڏيان وري پوءِ واپس ڪري وٺان ۽ جيڪڏھن تون چاهين تہ هڪ مڻ سون جو توکي هميشہ لاءِ ڏيئي ڇڏيان تہ يقيني ڳالھہ آھي تہ اھو

ڪجهه ڏينهن لاءِ پٿر حاصل نه ڪندو بلڪ سون جي هميشه وٺڻ لاءِ چونڊو. ۽ پٿرن کي ڪجهه ڏينهن لاءِ ڇڏ ڪندو. ان ڪري اسلام پنهنجي مڃيندڙن جو رخ دنيا کان هٽائي آخرت جي محبوبات جي طرف ڦيري ڪري انسان جي دل مان دنيا جي حرص جو خاتمو ڪيو آهي، جنهن سان انسان جي معاشي حالت تي ضرب پوي پئي.

۲- اسلام ٻي ڳالهه هيءَ به ٻڌائي آهي ته سمورين خرابين جي جڙ دنيا جي محبت آهي. ظلم ۽ ٻين انسانن جي حق تلفي، چوري، ڌاڙو، وياج، رشوت، خيانت ۽ ٻيون بي اصولي ڳالهيون انهن سين جو بنياد مال جي محبت آهي. حديث شريف ۾ آهي حُبُ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ - (مشڪوات ص ۴۴۴). دنيا جي محبت هر گناه جو مغز آهي. ۽ الله تعاليٰ فرمايو.

فَمَا مِنْ طُغْيَا وَثَأْرٍ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا. فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوَى. (النارعات ۲۴). پوءِ جيڪو حد کان لنگهيو هوندو ۽ هن دنيا جي حياتيءَ کي ڀلو سمجهيائين تنهن جي جاءِ بيشڪ دوزخ آهي. مطلب ته انهن هدايتن معاشي لت ڦر کي ختم ڪيو ۽ فطري مالي محبت کي پنهنجي دائري ۾ رکيو.

۳- مالي محبت جو انساني معاشي جي لاءِ فساد جو بڇ آهي ان جي اماله ۽ رخ ڦيرڻ لاءِ عملي مشق جي به ضرورت آهي. ان سلسلي ۾ اسلام اهڙا قانون عطا ڪيا آهن جو فطري حرص ۽ مال جي محبت انهن جي عملي مشق جي ڪري دسجي پوي ٿي ۽ انسان ۾ بني نوع انسان تي مال خرچ ڪرڻ جي پختي عادت ٿي پوي ٿي ان ڪري قانون زڪوات جي تحت واپاري جي مال مان نصاب ۽ سال گذرڻ جي شرط سان اڍائي فيصد محتاج طبقي تي خرچ ڪرڻ لازم ڪيائين. اهڙي طرح

زمين: نينداوار مان جيڪڏهن پاڻي موڪلي يا باراني آهي ته ڏهون حصو مقرر ڪيائين پر جيڪڏهن چرخي سان پوک کي پاڻي پهچي ٿو يا مثلاً تيوب ويل ذريعي پهچي ٿو ته پوءِ ويهون حصو مقرر ڪيائين. اهڙي طرح مخصوص ڏوهن ۾ كفارات رکيائين، رمضان المبارڪ جو روزو ڄاڻي وائي پڳائين يا پنهنجي زال کي چيائين ته تون منهنجي لاءِ ائين آهين جيئن ماءُ جي پلي تي انهن صورتن ۾ شريعت پاڪ مسڪين کي ۽ وقت کاڌي کارائڻ يا ان کي ڪپڙن ڏيڻ جو حڪم ڪيو آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن ڪو قسم پيڇين ته ان کي ڏهن محتاجن کي کاڌو يا ڪپڙو ڏيڻ واجب ٿيندو. اهڙي طرح اسلام نفلي خيراتن جي ترغيب ڏني بلڪ ان ۾ ان حد تائين ترغيب ڏنائين ته جو ڪجهه، ضرورت کان زائد آهي ان کي محتاجن جي مٿان تقسيم ڪريو. فرمايائين.

يَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ الْغَفَوُ (البقرة ع ۲۷). توکان پڇا ڪرڻ تـا ته ڪيترو خرچ ڪرڻ چوڻ ته جيڪو بچت اٿو.

هدايت نمبر ۵: انسان کي هن لحاظ سان به ڏسڻ ضروري آهي ته اهو ڪل ڪائنات جو هڪ اهم جزو آهي. جزي هجڻ جي لحاظ کان پي ان جا ڪي فرائض آهن. ته اهو ڪائنات جي لاءِ تعمير جو سبب بڻجي نه تخريب جو، يعني هن جي ڪري ڪائنات سر بلند ٿي. ۽ ڪائنات کي تباهيءَ ويرانيءَ کان بچائي، موجوده وقت جو انسان بچاءُ تعمير جي تخريب جو سبب آهي. اگرچہ ڪائنات جي تعمير ۾ حصو ورتو اٿائين ۽ وٺندو رهي ٿو. مگر ان جي تخريب تعمير تي غالب آهي. بالخصوص هن ايٽمي دور ۾ هن انسان نه صرف انسان کي تباهه ڪيو آهي. بلڪ نباتات ۽ عمارات، هوا ۽ پاڻي کي به تباهه ڪيو آهي. اهڙو خطرناڪ سامان تيار ڪيو ويو آهي جو صرف هڪ ميزائل ٽن

ڪروڙن انسانن جي تباهيءَ لاءِ ڪافي آهي ۽ هڪ جراثيمي بم جنهن جي تور منو پاءُ مس آهي. برطانوي سائنس دان جي تحقيق مطابق ساري زمين جي تباهيءَ لاءِ ڪافي آهي ۽ جهن سان جاندار بر ۽ بحر ۽ هوا پاڻي وغيره سڀ تباهه ٿي ويندا پر زمين اهڙي خراب ٿي ويندي جو سکن پيدا ڪرڻ جي لائق نه رهندي ته اها تعمير نه آهي بلڪ تخریب آهي. غير سائنسي دور جي هزارن سالن جي ڪائناتي تباهين کان سائنسي دور جي هڪ ڪلاڪ جي تباهي زياده آهي. ان تباهيءَ جو لازمي نتيجو معاشي تباهي ٿيندي ڇو جو ان سان معاشي سڀ ذريعا ۽ انهن ذريعن کان ڪم وٺڻ وارا انسان سڀ تباهه ٿي ويندا. زمين پوک جي لائق نه رهندي. پاڻيءَ ۾ جراثيم ڦيلجن سان انساني عيش ۽ زندگي جو خاتمو ٿيندو. ۽ جيڪي شيون انسان جي لاءِ حياتيءَ جو مدار آهن سي سڀ خاڪو جو ڍڳ ٿي پونديون. فرمايائين.

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَقَضَتْ غَزَلَهُمْ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ أَنْكَاثًا (النحل ع ۱۲). ۽ ان زال وانگر نه ٿيو جنهن پنهنجو ست ڪٽيل پڪي ڪرڻ کان پوءِ ڇني ٽڪر ٽڪر ڪري ڇڏيو.

هدايت نمبر ۶: انسان پوري طرح آزاد نه آهي. اهو ڪائنات جي اعليٰ حاڪم جي هيٺان آهي. ان جي هٿ ۾ جيڪي معاشي ۽ غير معاشي نعمتون آهن. سي سڀ اعليٰ حاڪم جون ان وٽ امانت آهن. پوءِ انهن نعمتن کي حاصل به انجي حڪم جي ماتحت ڪيو ۽ خرچ به ان جي حڪم جي ماتحت ڪيو. ان ڪري ان اعليٰ حاڪم مال جي حاصل ڪرڻ تي ڪنٽرول ڪيو ته حلال طريقي سان حاصل ڪيو وڃي ۽ حرام طريقي سان حاصل نه ڪيو وڃي تانہ سرماءِ دارانه خرابيون پيدا نه ٿين ۽ طفيان ۽ سرڪشي پيدا نه ٿئي. ان ڪري فرمايائين. وَلَا تَاْكُلُو

أَمْوَالُكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ. (البقرة ع ۲۲) ۽ اوهين پنهنجا مال پاڻ ۾ ناحق سان نه کائو.

ان سان باطل ۽ حرام ڪمائيءَ جا سڀ طريقا بند ڪيائين ڇاڻي ظلم ۽ ڏاڍ هجي يا رشوت ۽ وياج هجي يا خيانت ۽ چوري هجي هي آهي اسلام جو مال جي حاصل ڪرڻ تي ڪنٽرول. مجموعو دولت جڏهن ته مجموعي انسانن جي معاش جو ذريعو آهي. ان ڪري جيڪڏهن هڪ طبقو ناجائز ذريعن سان پنهنجو مال وڌائيندو ته ٻئي طبقي ۾ ان آهر مال جي گهٽتائي ٿيندي. ڇو ته ناجائز ذريعن جو استعمال ٻن انسانن جي وچ ۾ هوندو آهي. انسان ۽ غير انسان جي وچ ۾ نه هوندو آهي. پوءِ جڏهن هڪ طبقي وٽ ناجائز دروازي کان مال ايندو ته جنهن انسان سان ناجائز معاملو ڪيو ويو ان وٽ مال جي ڪمي پيدا ٿيندي ۽ معاشي توازن بگڙجي ويندو.

هدايت نمبر ۱۷، خرچ تي ڪنٽرول: پوءِ جيئن اسلام مال جي حاصل ڪرڻ تي ڪنٽرول وڌو آهي ته اهڙي طرح مال جي خرچ ڪرڻ تي به ڪنٽرول ۽ پابندي وڌي آهي تان ته ناجائز ڪمن ۾ خرچ نه ٿئي. ان کي اسلام تبذير ڪوٺيو آهي ۽ ضرورت به خرچ نه ٿئي ان کي اسلام اسراف ڪوٺيو آهي. بلڪ خرچ ۾ اعتدال قائم ڪيو وڃي فرمايائين.

وَلَا تُبْذِرْ تَبْذِيرًا. إِنَّ الْمُبْذِرِينَ كَانُوا إِخْوَانَ الشَّيْطَانِ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّهِ كَفُورًا. (بني اسرائيل ع ۳) ۽ اڍنگائيءَ سان اڃايو نه وڃاء ڇو ته اڃايو وڃائيندڙ شيطانن جا ڀائر آهن ۽ شيطان پنهنجي ڀائڻهار جي نافرمان ڪندڙ آهي. ۽ فرمايائين. وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا. (بني اسرائيل ع ۳). ۽ نڪي

پنهنجي هٿ کي پنهنجي ڳچيءَ ۾ بند ڪري نه اهو سارو کولي ڇڏي نه ته ملامتي ڪيل ۽ عاجز ٿي ويهي رهندين.

حديث شريف ۾ آهي الاقتصاد في النفقة نصف المعيشة (مشڪواة ص ۴۲) خرچ ۾ درميانو هلڻ اڌ معيشت جو آهي.

خود حضور صلي الله علي وسلم، خلفاء راشدين، صحابه ڪرام ۽ خدا تعاليٰ جا پيا مقبول بندا سادگي سان زندگي گذاري ويا. ان ۾ حڪمت هيءَ آهي ته جڏهن مال ناجائز محل ۾ يا بي جاءِ خرچ ٿيندو ته بچت نه ٿيندي ته پوءِ محتاج طبقي تي ڪجهه به خرچ نه ڪري سگهيو. جيڪڏهن بيجا خرچ ڪرڻ جي ڪري مال ٿي ڪونه هوندو ته پوءِ غريب طبقي جي خبر گيري ڪيئن ڪري سگهجي. اسلام چاهي ٿو ته دولت جو رخ بي محل خرچ ڪرڻ کان موڙي خير جي ڪمن، غريبن ۽ دين جي اشاعت ڏانهن ڦيري ڇڏجي، جنهن ڪري معاشي حالت ۾ توازن به پيدا ٿيندو ۽ نيڪي به وڌندي جنهن سان دنيا به ڀلي ٿيندي ته آخرت به.

هدايت نمبر ۸: قانوني مساوات: امير ماڻهو پنهنجي اثر ۽ رسوخ سان غريب عوام جا حق غصب ڪندا آهن ۽ غريب عوام جي حق رسي نه ٿي سگهندي آهي. ان ڪري حڪومت جو هجڻ نه هجن عوام لاءِ هڪ جهڙو ٿي پوندو آهي. اسلام قانوني حقوقن ۾ مساوات قائم ڪري ان خامي کي دور ڪيو آهي. گدا ۽ شاهه کي، امير ۽ غريب کي قانوني حقوقن ۾ برابر ڪيو آهي. زباني دعويٰ ته هر حڪومت اهاڻي ڪندي آهي پر جيتري تائين عمل جو تعلق آهي. اسلامي تاريخ کان سواءِ ڪنهن به دين ۾ آئين ۾ مساوات قانونيءَ جو عملي رنگ موجود نه آهي. خلفاء ۽ اسلام جي بادشاهن کي هڪ معمولي غريب جي دعويٰ

جي جواب ڏهي لاءِ عدالت ۾ حاضر ٿيڻو پوندو هيو ۽ عدالت جو فيصلو ٻڌندي ئي ان تي عمل ڪندا هيا. اهڙا ڪيئي قصا آهن. پر وقت جي بادشاهه سان ڪو معمولي ماڻهو ظلم ڪري ٿو ته وقت جي بادشاهه کي طاقت نه آهي جو ان معمولي ۽ ڪمزور ظالم کان پنهنجو حق پاڻ وٺي بلڪه وقت جي بادشاهه کي به پنهنجي حق جي حصول لاءِ عدالت جو محتاج ٿيڻو پوندو جيڪڏهن حق ثابت ٿئي ته وٺندو نه ثابت ٿئي ته نه وٺندو. مشهور قصو آهي ته:

(۱) حضرت علي ڪرم الله وجهه جي زهر ڪم ٿي ويئي اها حضرت علي رضه هڪ نصرانيءَ وٽ ڏني پاڻ سڃاڻي خسيس نصرانيءَ کان نه ٿو ڪسي حالانڪ پاڻ وقت جو خليفو آهي بلڪه ان کي عدالت ۾ پيش ڪري ٿو ۽ عدالت جي قاضي ۽ جج حضرت شريح کي ڏانهن ٿو ڏئي ته هيءُ زهر منهنجي آهي نه مون وڪي آهي نه ڪي ڪنهن کي بخش ڪري ڏني آهي، قاضي شريح ڏانهن ٻڌي ان ظالم نصرانيءَ کي ائين نه ٿو چوي ته تون خسيس ۽ ڪافر آهين ۽ هيءُ وقت جو بادشاهه هيڏي بزرگيءَ وارو ڪوڙ ٿو هڻي؟ وڃي ڏئيس، نه نه بلڪه حضرت علي رضه جي فرياد ڪرڻ کان بعد اصولي طور ان نصرانيءَ کان سوال ڪري ٿو ته اميرالمومنين سچ ٿو چوي؟ نصرانيءَ جواب ۾ چيو ته هيءُ زهر منهنجي آهي. اتي قاضي حضرت علي رضه ڏانهن واجهاريو ته جڏهن هي تنهنجي دعويٰ کي نه ٿو مڃي ته اٿئي شاهد؟ اڄ جي ڪو جج وقت جي بادشاهه کان شاهد گهري ته بادشاهه ان سان ڇا حالت ڪندو پر حضرت علي رضه بجاءِ ناراض ٿيڻ جي کلي ٿو روايت ۾ چٽا اکر آهن فَضَحَ عَلِي. شاهدن پيڻ تي حضرت علي خوشيءَ مان کلي ڏنو ۽ قاضي کي شاباس ڏنائين ۽ فرمايائين اَصَابَ شَرِيحٌ. شريح ٽيڪ ڪئي، انصاف

سان هلين، فيصلتي ڪرڻ ۾ خسيس ۽ وقت جي بادشاهه جو خيال نه ڪيئي، انصاف سان هلين، فيصلتي ڪرڻ ۾ خسيس ۽ وقت جي بادشاهه جو خيال نه ڪيئي. حضرت علي رضه وٽ شاهد ڪونه هيا تنهن ڪري قاضي شريح خسيس نصراني جي حق ۾ فيصلو ڪيو. آخرڪار ان قانوني مساوات جو نصرانيءَ تي اهڙو اثر پيو جو مسلمان ٿيو. (البدايه والنهائيه ج ۸ ص ۵).

(۲) حضرت عمر رضه وٽ هڪ دفعي يرفع اچي ٿو ۽ چئي ٿو ته سائين. بازار جي اندر هاڻي ڪڻڪ اچي ويئي آهي تنهن ڪري اوهين هاڻي ڪڻڪ جي ماني ڪاڻو، ۽ جَوَن جي ماني ڪاڻو ڦٽي ڪيو، چيائين ته يرفع مونکي ٻڌاء ته منهنجي پوري حڪومت جي اندر هر غريب جي وات ۾ هر ويلي ڪڻڪ جو گرهه پهچندو؟ چيائين نه سائين ايتري ڪانه آهي. فرمايائين عمر تيستائين ڪڻڪ نه ڪائيندو جيستائين هر غريب کي پهچي. حالانڪ غريب به ڪڻڪ وٺيو پيا ڪائين. مگر ڪنهن اهڙي غريب جي لاء هن رکڻي رکي آهي جنهن کي ڪڻڪ ميسر نه هجي ۽ خدا پڇي ته تون ڪڻڪ جي ڪاڻو ۾ اڳرائي چوڪڻي؟ هي آهي اسلامي نظام ۾ حقوقن جي مساوات (اسلامي نظام جي دعوت). انساني حقوقن جي مساوات کان سواءِ حيوانن جي مساوات جو به اسلام سبق ڏنو آهي.

سيدنا عمر فاروق رضي الله تعالى عنه هڪڙي دفعي ممبر تي بيهي فرمائي ٿو. مان عمر کان الله تعالى قيامت ڏينهن پڇا ڪندو ۵۰۰ ميل پري نيل درياھ جي جهنگلن ۾ جيڪڏهن ڪنهن ٻڪريءَ کي داغ ٿيو آهي مالڪن ان کي ملهه ۽ ڊانپر نه لاتو آهي. الله تعالى مون کان پڇندو. مالڪ ڏوھ ٿا ڪن ٻڪريءَ جي باري ۾ ته سوال ٿو ٿئي خليفي کان.

ايڏي وڌي جوابداري آهي اسلام جي حڪومت ۾. (اسلامي نظام جي دعوت). ۽ هيءَ آهي اسلام ۾ قانوني حقون ۾ مساوات. يعني بادشاهه به رعيت سان قانوني حقون ۾ مساوي آهي پر انجي خلاف انگلستان جي آئين ۾ هيءَ ڳالهه صاف لکيل آهي ته بادشاهه هر قانون کان مٿي آهي. (اسلام ڪا معاشي نظام).

هدايت نمبر ۹: رشوت جو سدھاب۔ رشوت جي بند ڪرڻ لاءِ حضرت عمر رضه هي طريقا اختيار ڪيا هيا.

(۱) آفيسرن جون پگهارون وڌيون مقرر فرمايون هيائين تان ته انهن کي محتاجي نه رهي. مثلاً قاضي شريح ۽ ربيعه جون تنخواهون پنج پنج سو درهم يعني هڪ سو ۽ ايڪٽيهه تولا ۽ ٽي ماسا، چاندي مقرر ڪيائين جيڪا هاڻوڪي وزن جي لحاظ سان تقريباً $1.530 = 87$ چاندي ٿيندي ۽ ايتري تنخواه ان زماني جي لحاظ کان بلڪل ڪافي هئي.

(۲) قاعده مقرر ڪيائين ته جو شخص دولتمند ۽ معزز نه هجي اهو قاضي نه ٿئي. ابو موسيٰ اشعري گورنر ڪوفه کي جو فرمان لکيائين ان ۾ ان قاعدي جو سبب لکيائين ته دولتمند رشوت جي طرف راغب نه ٿيندو ۽ معزز ماڻهو تي فيصلي ڪرڻ ۾ ڪنهن جي رعب ۽ داب جو اثر نه بوندو.

(۳) انهن ڳالهين کان سواءِ ڪنهن قاضي کي تجارت ۽ خريد فروخت ڪرڻ جي اجازت نه هئي. ۽ اهي اهڙا اصول آهن جو مدتڻ جي تجربي کان بعد ترقي يافته ممالڪ ۾ اختيار ڪيا ويا آهن. (الفاروق ص ۲۳۹).

باب ٻيون

طريق ڪار اسلامي معيشت

اڄ دنيا معيشت جي تنگيءَ ۾ مبتلا آهي ۽ دنيا ان جي حل ڪرڻ لاءِ ڏاڍي پريشان آهي مگر ان جو حل ڪائنات جي خالق هڪ جملي سان ڪري ڇڏيو آهي. جو فرمايائين ڪي لَا يَكُونُ دَوْلَةٌ بَيْنَ الْاَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ. (الحشر ۱۰).

يعني (اهو هن لاءِ آهي) ته جيئن دولت صرف اوهان جي سرماه دارن جي وچ ۾ نه ڦري گهري.

ان ۾ اشارو فرمايائين ته جيڪڏهن دولت صرف سرماه دارن ۾ ڦرندي رهندي ته عام پبلڪ جو گذران ڏکيو ٿي پوندو.

سوچ ڪري ڏسو ته سرماه دارانه نظام جي ڪري دولت هڪ خاص طبقي ۾ بند رهي ٿي، ٻين ماڻهن تائين سري ٿي نه ٿي. ان ڪري ٻين ماڻهن ۾ غربت ۽ سڃاڻي اچي ٿي وڃي ۽ انسان جي اجتماعي جسم جي هڪ وڏي حصي کي فالج لڳي ٿو وڃي، ان مان توهان سمجهي ويا هوندا ته سڀ انسان بمزله هڪ جسم جي آهن. پوءِ جيئن هڪ شخص جي بدن جو خون ڪن عضون ۾ يا هڪ عضوي ۾ بند ٿي پوندو آهي ۽ ٻين عضون ڏانهن سري نه سگهندو آهي ته جن عضون ڏي خون نه پهتو ته اهي عضوا يقيناً سائڻا ۽ سور وارا ٿي پوندا آهن ته اهڙي طرح دولت به جيڪڏهن هڪ طبقي ۾ بند رهندي ۽ ٻين انسانن ڏانهن نه سرندي ته يقيناً اهي ٻيا انسان سائڻا ۽ سور وارا ٿي پوندا. ان ڪري

اسلام جو نظريو آهي ته دولت جو ماڻهن ۾ ڦرڻ ضروري آهي جيئن جسم جي اندر خون جو ڦرڻ ضروري آهي، ان حقيقت کي قرآن ڪريم تمام چٽيءَ طرح بيان ڪيو آهي ته جيڪڏهن دولت آسودن ۾ ڦرندي رهندي ته غريب طبقو ڪڇلجي ويندو، مطلب ته دولت جي چرپر جنهن کي حرڪت دولت ٿو چيو وڃي سا شرعاً ۽ عقلاً عام پبلڪ لاءِ تمام مفيد آهي. جنهن ۾ انساني معيشت جو سڌارو آهي ان ڪري شريعت پاڪ دولت جي گردش ۽ چرپر کي لازم قرار ڏنو آهي. پوءِ دولت جي چرپر جون شريعت پاڪ ۽ واڻون ٻڌايون آهن هڪ واٽ جنهن سان دولت ڪنهن سرماءِ دار ڏانهن سري نه وڃي اهڙي واٽ جون سڀ صورتون شريعت پاڪ حرام ڪيون آهن. ٻئي واٽ ته سرماءِ دار وٽ جمع ٿيل دولت جي نيڪالي ۽ انتقال ٿئي ان جون صورتون به شريعت پاڪ ٻڌايون آهن انهن سمورن صورتن کي سرماءِ دار جي مٿان حسب طاقت لازم قرار ڏنو آهي يعني شريعت پاڪ هڪ طرفان سرماءِ دار ڏانهن دولت جي ناجائز طريقي سان سرڻ ۽ پهچڻ تي رڪاوٽ وڌي آهي ۽ ٻئي طرفان سرماءِ دار جي مٿان دولت جي نيڪال لاءِ غرين جا حق مقرر ڪيا آهن. جنهن سان دولت جي هڪ طبقي ۾ بند رهڻ جو جنهن کي اڪتناز ٿو چيو وڃي خاتمون ڪيو ويو آهي. گوياءِ شريعت پاڪ اڪتناز جي خاتمي جون ٻه صورتون ٻڌايون آهن هڪ ته جيئن ته دولت ناجائز طريقي سان سرماءِ دار ڏانهن سري نه وڃي. ٻيو ته سرماءِ دار وٽ جيڪا دولت جمع ٿيل آهي ان ۾ محتاجن جا حق مقرر ڪيا اٿائين جنهن ڪري سرماءِ دار وٽان دولت سري ڪري غريب ڏانهن اچي. پهرين صورت جون تقريباً ۱۵ شقون آهن ۽ انهن سمورن شقن کي شريعت پاڪ حرام ڪيو آهي.

(۱) وياج يا سود:- دولت جي اڪتياز جو سڀ کان وڏو سبب سود ۽ وياج آهي. قوم جي گڏاڏيل سرمائي مان جيڪو نفعو حاصل ٿيندو آهي اهو ان سودي نظام جي ڪري سارو جو سارو انهن چند سرماه دارن جي ڪيسي ۾ ٿو وڃي جيڪي بينڪ مان لکين روپيا قرض وٺي ڪري وڏا وڏا واپار ڪن ٿا. ۽ عوام کي نهايت ٿورڙي رقم سود جي شڪل ۾ حاصل ٿئي ٿي ۽ جڏهن سرماه دار نفع جو ايترو وڏو مقدار حاصل ڪن ٿا جو بازار جا حڪمران بڻجي وڃن ٿا ۽ جڏهن ڄاڻن ٿا ته هٿرادو ڏڪر وجهي ڪري مهانگائي پيدا ڪن ٿا. پوءِ ان ڪري انهن غريبن جي وري رقم به ڪجهه سود حاصل ڪري آخر وڃي سرماه دارن جي ڪيسي ۾ پهچي ٿي. مثلاً ڪراچيءَ ۾ ڦٽيءَ جون لکين برڪيون اچن ٿيون، توهان ڏسندءِ ته انهن برڪين جو ڪو به خريدار پنهنجي روين وارو نه هوندو، بلڪه صرف چند اهڙا واپاري هوندا جن کي بينڪ جي پشت پناهي حاصل هوندي. اسان جي ملڪ ۾ جيڪڏهن اسلامي نظام قائم ٿيو ته ان ظالمانه نظام کي ختم ڪري بينڪاريءَ جو نظام سود جي بجاءِ شرڪت ۽ مضاربه جي اصولن تي هلايو ويندو. جنهن جي نتيجي ۾ بينڪ ۾ جمع ڪندڙ عوام بينڪ جي جمع ٿيل نفعي ۾ شريڪ ٿي پوندا. ان مان ٻنهي ڌرين کي فائدو پهچندو هڪ طرف بازار تان چند ماڻهن جو تسلط ختم ٿي ويندو. جنهن ڪري سسٽائپ ٿي پوندي ٻئي طرف نفعي جا حصيدار گهڻا ماڻهو ٿي پوندا ۽ وڏن وڏن واپارن سان مناسب نفعا بينڪن جي واسطي سان عوام تائين پهچي ويندا ۽ دولت به تمام وڏي پيماني تي وسيع دائري ۾ ڦرندي. اهوئي سبب آهي جو شريعت پاڪ واپار کي حلال ڪيو آهي ۽ وياج کي حرام ڪيو آهي. فرمايائين. **أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبَا** - (البقرة ع) الله

پاڪ واپار کي حلال ڪيو آهي ۽ وياج کي حرام ڪيو آهي.
سود جي شرعي معنيٰ:-

امام اعظم رحمۃ الله تعاليٰ وٽ تور ۽ مٿن واري شيءِ جڏهن ساڳي جنس جي مقابلي ۾ ڏئي ڪري وڌاري سان وٺجي ته پوءِ ان کي عربيءَ ۾ ربوا ۽ اردوءَ ۾ سود ۽ سنڌيءَ ۾ وياج چئبو آهي جنهن کي شريعت پاڪ حرام ڪيو آهي.

وَهُوَ قَضَ مَالٍ بِلا عَوْضٍ فِي مَعَاوَضَةٍ مَالٍ بِمَالٍ وَعِلِيَّتِهِ الْقَدَرُ وَالْجَنَسُ
فَحَرَمَ الْفَضْلَ وَالنِّسَاءَ بِهِمَا وَالنِّسَاءَ فَقَطْ بِأَحَدِهِمَا وَحَلَّابَعْدَ مَهْمَا
(كنز الدقائق باب الربوا).

معنيٰ مال کي مال جي مقابلي ۾ جيڪا بنا عوض جي زيادي آهي انکي ربا چئبو آهي ۽ ان جي علت قدر ۽ جنس آهي ٻنهي جي هوندي زيادتي به حرام ته اوڌر به حرام ۽ جيڪڏهن ٻنهي مان هڪ شيءِ آهي ته پوءِ صرف اوڌر حرام آهي ۽ جيڪڏهن ٻئي گم آهن ته پوءِ ٻئي ڳالهين جائز آهن.

يعني جيڪڏهن ٻئي ڏي وٺ واريون شيون تور ۽ مٿن واريون آهن ۽ جنس به ساڳي آهي ته پوءِ انهن ۾ زيادتي به حرام ۽ اوڌر به حرام. مثلاً هوءَ به ڪڻڪ ۽ هيءَ به ڪڻڪ (هيءَ مثال آهي وارين شين جو) پوءِ هاڻي جيڪڏهن هڪ جي ڪڻڪ ٽويو ۽ ٻئي جي ٻه ٽويو يا هڪ جو لوھ سِير ۽ ٻئي جو ٻه سِير پوءِ چاهي هتو هت هڪ ٻئي کي ڏين يا اوڌر ڪرڻ هر حالت ۾ حرام ۽ وياج آهي. معلوم ٿيو ته وياج جي لاءِ به ڳالهين ضروري آهن. ۱- ته ٻئي شيون ڏي وٺ واريون تور ۽ مٿن واريون هجن ٻيو ته ٻنهي هڪ جنس جون هجن.

هاڻي جيڪڏهن پهرين ڳالهه ۽ ٻئي ڳالهه نه آهي مثال هيڏانهن

جوئر آهي ۽ هوڏانهن ڪڻڪ آهي ته ٻئي مئڻ واريون شيون آهن يا هيڏانهن سون آهي هوڏانهن چاندي آهي ته ٻئي تور واريون شيون آهن ته هاڻي انهن ٻنهي مثالن ۾ هڪ ڳالهه ته آهي. پر ٻئي ڳالهه ڪونه ٿي ٿي يعني هڪ جنس نه لڌي تنهن ڪري انهن جي زيادتي ۾ وياڄ نه ٿيندو پر اوڌر ناجائز ٿيندي. اهڙي طرح جيڪڏهن ٻي ڳالهه آهي يعني جنس هڪ آهي پر تور ۽ مئڻ واري ڳالهه نه ٿي ٿي ٿي وياڄ نه ٿيندو. پر ساڳوئي اوڌر ناجائز ٿيندي.

مثال هيڏانهن به ٻڪريون هوڏانهن

به ٻڪريون آهن ته اتي جنس ته هڪ آهي پر تور ۽ ماپ واريون شيون نه آهن تنهن ڪري وياڄ نه ٿيندو. بلاشڪ هڪ ٻڪري ٻن ٻڪرن جي مقابلي ۾ ڏين جائز ۽ حلال آهي پر اوڌر وري به حرام آهي.

وري جيڪڏهن ٻئي ڳالههون نه ٿيون ٿين ته پوءِ زيادتي به حلال ته اوڌر به حلال مثال هيڏانهن لوهه آهي ۽ هوڏانهن ڪڻڪ آهي ته اتي لوهه وڙني شيءِ آهي ۽ ڪڻڪ مئڻ واري شيءِ آهي ته پهرين ڳالهه نه لڌي وري جنس به هڪ نه آهي ته هاڻي انهن ٻنهي ۾ ٻئي ڳالههون گهر آهن تنهن ڪري زيادتي به جائز ته اوڌر به جائز.

مطلب ڳالهه جو ته جيڪڏهن تور يا مئڻ واريون شيون آهن ۽ ٻنهي جي هڪ جنس آهي ته زيادتي به حرام ته اوڌر حرام ٻنهي مان هڪ گهر آهي ته زيادتي حلال ۽ اوڌر حرام ۽ جيڪڏهن ٻئي گهر آهن ته زيادتي به حلال ته اوڌر به حلال.

تنبيه: اڄ ڪلهه عام ماڻهو وياڄ صرف ڏوڪڙن ۾ سمجهندا آهن. حالانڪه وياڄ جي معنيٰ مان معلوم ٿيو ته وياڄ صرف ڏوڪڙن

پر نه آهي بلڪ اناج وغيره پر به آهي. تنهن ڪري وياج جي عام معنيٰ جو ڌيان رکي ڪري جنهن به شيءِ تي وياج جي معنيٰ سڃي اچي ان کي وياج سمجهي ڪري ان کان پرهيز ڪجي ۽ اهوئي سبب آهي جو اسلام پر سراسئي جي معنيٰ صرف ڏوڪڙ نه آهن بلڪ اناج وغيره به آهي. سوال نمبر ۱، جڏهن سرمائي تي سود جو ڪاروبار فائدي معين هجڻ ڪري ناجائز آهي ته پوءِ زمين وغيره جو ڪرايو وغيره ڇو جائز آهي جڏهن ته ڪرايو به هڪ معين فائدو آهي؟ جواب، ان سوال جي جواب ڏيڻ کان اول هيءُ سمجهڻ گهرجي ته معيشت جا مادي وسائل ٻن قسمن جا آهن هڪ ته اهي جنهن جي استعمال ڪرڻ ۽ فائدي وٺڻ لاءِ انهن کي خرچ ۽ فنا ڪرڻو نه پوندو آهي بلڪ اهي پنهنجو وجود برقرار رکندي فائدو ڏيندا آهن. مثلاً زمين، مشينري، فرنيچر، سواري، جو انهن جي وجود کي باقي رکندي انهن مان فائدو حاصل ڪيو ويڃي ۽ فائدي وٺڻ لاءِ انهن کي خرچ يا فنا ڪرڻو نه پوندو آهي. اهڙيون شيون جڏهن ته بذات خود فائدي وٺڻ جي لائق هونديون آهن ۽ انهن شين ۾ ڪيترائي اهڙا فائدا آهن جو انهن فائدن جي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪرائي تي وٺندڙ کي ذري برابر به محنت ڪرڻي نه پوندي آهي ۽ هوڏانهن وري انهن جي استعمال ڪرڻ سان انهن جو قدر گهٽيو آهي. ان ڪري انهن جي منافع جي اجرت بلڪل معقول ۽ ليڪ آهي ۽ انهيءَ منافع جي اجرت کي اسلام ڪرايو ڪوٺيو آهي ان جي خلاف ڏوڪڙ اهڙي شيءِ آهي جنهن مان فائدي وٺڻ لاءِ انهن کي خرچ ۽ فنا ڪرڻو پوندو آهي ان مان ڪنهن قسم جو فائدو تڏهن وٺي سگهجي جڏهن ان کي پنهنجي هٿ کان ٻاهر ڪڍيو، پوءِ ڏوڪڙ مان جڏهن بذات خود فائدو وٺي نه ٿو سگهجي ان ڪري هڪ طرف ته ان

مان قرضي جنهن قسم جو فائدو وٺڻ گهري ته ان کي خرچ ڪري ۽ ڪجهه عمل ڪري، ٻئي طرف مقروض جي استعمال سان ڏوڪڙ جي قدر ۾ ڪا ڪمي واقع نه ٿيندي آهي، ان ڪري ان تي ڪا معين شرح سود جي مقرر ڪرڻ ۾ معقوليت نه آهي، ان ڪري ڏوڪڙ جي مالڪ کي اختيار آهي اهو چاهي ته قرض نه ڏي، يا چاهي ته حاجتمند سان شرڪت مضاربه جي ڪري، ليڪن قرض ڏيڻي ڪري ان تي معين رقم رکي ڪري سود حاصل نه ڪري.

ان ڪري اسان هن طرح اصطلاح مقرر ڪئي سي ته جيڪي شيون بذات خود بغير خرچ ڪرڻ ۽ فنا ڪرڻ جي انهن مان فائدو وٺي نه ٿو سگهجي انهن کي ”سرمایو“ چئبو ۽ جڏهن اهي عامل پيداوار جي حيثيت سان ڪاروبار ۾ شريڪ ٿينديون ته ”منافع“ جون مستحق ٿينديون ۽ جيڪي شيون خرچ ڪئي بغير فائدي وٺڻ جي لائق آهن انکي ”زمين“ چئبو ۽ عمل پيدائش ۾ حصيدار هجڻ ڪري اهي ڪرائي جون مستحق ٿينديون.

سوال نمبر ۲، سودي ڪاروباري ۾ جنهن شخص کي به نقصان پهچي ٿو اهو انکي پنهنجي مرضيءَ ۽ خوشيءَ سان پهچي ٿو ۽ اهو سرماء دار کي پنهنجي دل جي خوشيءَ سان سود ڏئي ٿو ته پوءِ شريعت ان ۾ دخل اندازي چوڻي ڪري؟

جواب، شريعت پاڪ جي مطالع مان معلوم ٿو ٿئي ته اسلام ۾ ٻن ڌرين جي رضامندي ڪنهن معاملي جي جواز جو سبب نه ٿي سگهي، ڏسو جيڪڏهن ڪو ڪنهن جي هٿان رضا ۽ خوشيءَ سان قتل ٿي وڃي ته اها ڳالهه قاتل کي بري نه ٿي ڪري سگهي ڀلا زنا ۾ جيڪڏهن ٻئي ڌريون راضي ٿين ته زنا جائز ٿي پوندي؟

اسلامي نظريي جي مطابق ملڪيت اصل الله تعاليٰ جي آهي پر الله

تعالیٰ ان ملکیت جو مالڪ انسان کي مطلق نه ٻڌايو آهي ته جيئن انسان کي وڌيڪ ٿيڻ ڪري، نه نه، بلڪ ان ملکیت ۾ تصرف الله تعالیٰ جي مرضيءَ موافق انسان کي ڪرڻو آهي جيڪي تصرف الله تعالیٰ جائز ڪيا آهن انهن کي ڪرڻ جو اختيار رکي ٿو ۽ جيڪي حرام ڪيا اٿائين انهن جي ڪرڻ جو انسان کي اختيار آهي. ته پوءِ سرمائي ۽ سودو وارو تصرف ڪرڻ شريعت حرام ڪيو آهي ته بس حرام ئي آهي ڄاڻي پئي ڌريون راضي ڇو نه هجن.

وياج جي مذمت:-

(۱) رسول الله صلي الله عليه وسلم جن وياج کائيندڙ تي ۽ وياج ڪارائيندڙ تي ۽ وياج لکندڙ تي ۽ وياج جي شاهدن تي لعنت فرمائي آهي ۽ فرمايائين ته گناه ۾ اهي سڀ هڪجهڙا آهن. (مشڪوٰۃ ص ۲۴۴).

(۲) نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته ڄاڻي وائڻي هڪ درهم وياج جو ڪاٺن ۲۶ پيرون زنا کان وڌيڪ گناه آهي. (مشڪوٰۃ ص ۲۴۶).

(۳) نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته وياج جو گناه ستر حصا آهي ننڍي ۾ ننڍو حصو پنهنجي ماءُ سان زنا ڪرڻ جيترو گناه آهي. (مشڪوٰۃ ص ۲۴۶).

(۴) ۽ وري قدرتي طور رب تعالیٰ وياج ۾ برڪت ۽ واڌاري جي بجاءِ بي برڪتي ۽ ڪوٽ وجهي ڇڏي آهي ڪَماَ قالَ اللهُ تَعَالٰی وَمَا آتٰیْتُمْ مِنْ رِبَا لِيَرْبُوَا فِيْ اَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوَا عِنْدَ اللهِ وَمَا آتٰیْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُوْنَ وَجْهَ اللهِ فَاولٰئِكَ هُمُ الْمُضْلِعُونَ (الروم ۴ع).

ترجمو ۽ وياج مان جيڪي ڏنو هجيو ته ماڻهن جي مال ۾ وڌي سو الله وٽ نه وڌندو ۽ الله جو راضو گهرندڙ ٿي ڪري زڪوات

مان جيڪي ڏٺو هجيو پوءِ اهي ئي ٻيڻو ڪندڙ آهن.

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان اربوا وان كمر فان عاقبتهم
تصير الي قل - مشکوة ص ۲۴۶.

۽ حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته بيسنگ وياج
توڙي گهڻو نٿي پر آخر ٻڪ گهنجي ويندو.

۲. رستو، سرما، رجي ارتڪاز جو ٻيو سبب آهي سي جو واپار، ان
جو مختصر شرح هيءُ آهي ته اهڙي ڪاروبار جي ڪري مال اڃا بازار
جي ويجهوئي نه ايندو آهي ته ان جي مٿان سوين سودا بي ويندا آهن،
هڪ واپاري مال جو آرڊر ڏئي ڪري مال جي پهچ کان اڳ ئي ٻئي کي
وڪڻي ڏيندو آهي، ٻيو ٽين کي، ٽيون چوٿين کي، ايتري تائين جو مال
جنهن وقت بازار ۾ پهچي ويندو آهي ته اهو مال ڪنهن وقت سودي
تي سودو هجڻ ڪري سوين سودا ئي چڪو هوندو آهي ۽ نفعي تي نفعو
ٿي چڪو هوندو آهي ان ڪري بازار ۾ پهچڻ سان ان جو اگهه تمام
چرمي چڪو هوندو آهي ان سبب ڪري هڪ ريتي جي شيءِ ڏهر روپيه
ٿي ويندي آهي ۽ سارو نفعو سٺي باز حاصل ڪندا رهندا آهن ۽ عوام
جو کيسو خالي ٿيندو ويندو آهي. اسلامي نظام ۾ ان ڌنڌي ۽ ڪاروبار
جي ڪا گنجائش نه آهي. اسلام مال جي قبضي کان اڳ ۾ ان جو
وڪڻڻ جائز نه ڪيو آهي.

(۱) عن ابن عمر قال كانوا يتباغون الطعام في اعلیٰ السوق
فيبيعونه في مكانه فنهأهم رسول الله صلى الله عليه وسلم عن بيعه في
مكانه حتي ينقلوه رواه ابوداؤد (مشکوة ص ۲۴۷).

حضرت ابن عمر کان روایت آهي ته ماڻهو بازار جي مٿين پاسي
اناج خريد ڪندا هئا پوءِ اتي ئي وڪڻي ڇڏيندا هئا پوءِ ٺي ڪريم

صلي الله عليه وسلم جن انهيءَ جاء تي ان جي وڪڻن کان انهن کي جهلي ڇڏيو تان ته ان جاءِ کان ٻي جاءِ تي اناج نقل ٿي اچي.

(۲) قال رسول الله صلي الله عليه وسلم مَنِ ابْتَاَعَ طَعَاماً فَلَا يَيْسَمُهُ حَتَّى يَسْتَوْفِيَهُ وَفِي رِوَايَةٍ ابْنِ عَبَّاسٍ حَتَّى يَكْتَالَهُ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ. (مشڪوات ص ۷۴۲) وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَأَحْسِبُ كُلَّ شَيْءٍ مِثْلَ رَسُولِ اللَّهِ (ص ۲ ص ۵)

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جيڪو اناج خريد ڪري جيستائين قبض نه ڪري تيستائين نه وڪڻي ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته جيستائين نه مٽي تيستائين نه وڪڻي. ۽ حضرت ابن عباس فرمائي ٿو ته مون پايان ٿو ته هر شيءِ طعام وانگر بغير قبض ڪرڻ جي وڪڻڻ حرام آهي.

(۳) عَنْ حَكِيمِ بْنِ حِزَامٍ قَالَ نَهَانِي رَسُولُ اللَّهِ صلي الله عليه وسلم أَنْ أَبِيعَ مَا لَيْسَ عِنْدِي. (مشڪوات ص ۸۴۲).

حڪيم بن حزام کان روايت آهي چيائين ته مونکي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ان شيءِ جي وڪڻڻ کان منع ڪئي جيڪا مون وٽ نه هجي. (۴) حضرت ابن عمر رضه فرمائي ٿو ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي زماني ۾ جيڪڏهن ڪو اٽڪل سان اناج خريد ڪندو هيو ۽ بغير نقل مڪاني ۽ قبضي ڪرڻ جي وڪڻندو هيو ته ان کي مارڪٽ ڪئي ويندي هئي. (مسلم ج ۲ ص ۵).

(۵) مروان ماڻهن کي بيت المال مان اناج وٺڻ جا پروانا لکي ڏيندو هيو ۽ پوءِ ماڻهو اهي پروانا وڪڻي ڇڏيندا هيا حضرت ابوهريره رضه کي خبر پئي ان مروان کي چيو ته تون وياج کي حلال بڻائي ڇڏيو آهي. مروان چيس ته ڪيئن؟ چيائين ته تون اناج جي پروانن وڪڻڻ کي حلال ڪيو آهي. حالانڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي

جيستائين اناج کي قبض نه ڪيو وڃي تيستائين ان جو وڪڻڻ جائز نه آهي. مروان کي مسئلو سمجھ ۾ اچي ويو پوءِ اعلان ڪري ماڻهن کي اناج جي پروانن وڪڻڻ کان جهليائين. پوءِ هڪڙا سپاهي ان ڳالهه لاءِ مقرر ڪيائين جيڪي اهڙي قسم جو اناج ۽ واپار ماڻهن کان ڪسيندا هيا. (مسلم ج ۲ ص ۵).

ان ڪري امام ابو حنيفه ۽ امام ابو يوسف جو چوڻ آهي ته زمين جي واپار کان سواءِ هر اها شيءِ خريد ڪيل جيستائين هٿ ۾ نه آئي آهي ان جو وڪڻڻ ۽ واپار حرام آهي باقي زمين ۾ جائز آهي (لمعات حاشيه نمبر ۶ ص ۲۴۷).

پوءِ جڏهن اسلامي نظام ٿيندو ته سٽي جا اهي سڀئي ڌنڌا ممنوع ٿي ويندا جنهن ڪري عام استعمال واريون شيون لازمي طور سستيون ٿي پونديون ۽ نفعي جو اهو زائد مقدار جيڪو ان سٽي جي انڌاڌنڌ ڪاروبار سان چند سرمايه دارن وٽ اچي وڃي ٿو تنهن کان عام غريبن کي فائدو پهچندو. ۲-جوا: اڪتناز دولت جو ٿيڻ سبب قمار يعني جوا آهي. انشورنس جو پورو نظام انهيءَ جوا تي قائم آهي. ان کان سواءِ گهوڙن جي ريس، مهم بازی، قسمين قسمين لائريون، ڪيل ۽ تماشن جون سيزن ٽڪيٽون اهي سڀ جوا جا اهڙا بچڙا قسم آهن جن جي زد سڀ کان زياده غريب عوام تي پوي ٿي ۽ ان جي ذريعي غريب عوام جي ڪمائيءَ جو هڪ هڪ روپيه جمع ٿي ڪري هڪ ماڻهوءَ جي مٿان مينهن وانگر وسي پوي ٿو ۽ باقي سڀ ماڻهو انتظار ۾ رهجي ٿا وڃن، ان ڪري جوا کي مطلق شريعت پاڪ حرام ڪيو آهي. جيئن ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو.

إِنَّمَا الْحَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ

فاجتنبوا. (المائدة ع ۱۲). اي ايمان وارو شراب ۽ جوا ۽ بوجاجا آستانا ۽ ڍارا بليت شيطاني ڪمن مان آهن. تنهن ڪري اوهين کائڻ برھيز ڪريو.

اسلامي حڪومت ۾ قمار (جوا) جون اهي سڀ صورتون ممنوع ٿينديون ۽ عوام کي بي وقوف بڻائڻ جا اهي سڀئي دروازا بند ڪيا ويندا. انشورنس جي موجوده نظام ۾ انشورنس ڪمپنين جي جمع ٿيل سرمائِي مان سڀ کان زياده فائدو وڏن وڏن سرمائِي وارن کي پهچي ٿو جو اُتي ويل مختلف حادثن جي بهاني سان رقمون وصول ڪندا رهندا آهن. غريبن کي ان مان فائدي حاصل ڪرڻ جي نوبت تمام ٿوري ايندي آهي. گويا ڪه ان طريقي سان وڏا وڏا سرمائيدار پنهنجي جاني ۽ مائي نقصانات جي ذميواري به ان غريب عوام تي وجهندا آهن، جن جو نه ڪڏهن ڪو جهاز ٻڌندو آهي، نه انهن جي ڪنهن تجارتي مرڪز کي ٻاهر لڳندي آهي. ان طريقي کي بدلائي ڪري اسلامي حڪومت امداد باهمي جون اهڙيون انجمنيون قائم ڪندي جو سود ۽ قمار کان خالي مڃن ۽ جن مان غريب عوام زياده بلي طريقي سان فائدو وٺي سگهي. وعظي هدا القياس بيع ملامسة ۽ بيع متابذة ۽ بيع النقاۃ الحجر ۽ بيع مزانية ۽ بيع الصبرة ۽ بيع العربان وغيره. اهي سڀ جاهليت ۾ واپار جا مختلف طريقا هئا. شريعت پاڪ جوا جي ڪري انهن سڀني طريقن کي ببلڪ جي دولت جي بچاءَ خاطر حرام ڪيو آهي. (ڪما في كتب الحديث والفقه وحجة الله البالغة ج ۲ ص ۱۰۸)

۴ - ذخيره اندوزي ۽ چور بازاری: غريب عوام مان هن طريقي سان به سرمائيدار بيسو جوسي ڪري پاڻ وٽ ڇڪيندا آهن جو انساني ضروريات جي شين کي بازار مان لڪائي سانڍي رکندا آهن تائين بازار ۾ شين جو قحط بڻجي وڃي ته پوءِ اهي ضروريات واريون شيون پنهنجي

مرضيءَ تي وڌندڙ آهن ۽ پنهنجي مرضيءَ سان نفعو حاصل ڪندا آهن ۽ ايتري قدر به جو ڪيترا ڏٺو ويو آهي ته خود ان وقت جڏهن ملڪ ۾ سوين ماڻهو بڪ کان بيتاب هجن هوڏانهن وري اناج ۽ کاڌي جي شين سان ڀريل جهاڙ ڄاڻي وائي غرق ڪيا ويندا آهن ۽ اناج جي گدامن کي باهه لڳائي ويندي آهي تان ته جيئن بازار ۾ اهي شيون عام جام سستي اگهه ۾ ضرورت مند انسانن کي نه ملي سگهن. ۽ شين جي قيمتن جو معيار سرمائيدار پاڻ مقرر ڪندا آهن اهو غريب عوام سان ظلم آهي ۽ انهن جي رت ٻيڻي آهي. اسلام ان ڳالهه کان سخت روڪيو آهي.

(۱) ڪنهن حديث ۾ ذخيره اندوزي کي گنهگار ڪوٺيو ويو آهي.

قال رسول الله صلي الله عليه وسلم من احتكر فهو خاطي رواه مسلم (مشڪوٰۃ ص ۲۵۰)

نبی کریم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جيڪو ذخيره اندوزي ڪري ٿو اهو گنهگار آهي.

(۲) ڪنهن حديث ۾ وري ملعون ڪوٺيو ويو آهي.

قَالَ أَجَالِبُ مَرْزُوقٍ وَالْمُحْتَكِرُ مَلْعُونٌ. (مشڪوٰۃ ص ۲۵۱).

شيون وڌندڙ (الله جي رحمت ڪيل) ۽ حلال رزق ڏنل آهي ۽ ذخيره اندوز لعنت ڪيل (۽ بي نصيب آهي).

(۲) هڪ حديث ۾ وري ان کي بدني ۽ مالي مصيبت جو دڙڪو ڏنو ويو آهي.

مَنْ احْتَكَرَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ طَعَامَهُمْ خَرَبَ اللَّهُ بِالْجَذَامِ وَالْأَفْلَاسِ (مشڪوٰۃ ص ۲۵۱).

جيڪو مسلمانن جي طعام ۾ ذخيره اندوزي ڪري ٿو تنهن کي الله ڪوڙم ۽ سڃاڻي ٻڃي ٿو.

(۴) ڪنهن حديث ۾ وري ان لاءِ الله تعاليٰ جي پيڙهيءَ جي خبر ڏني

وئي آهي.

مَنْ احْتَكَرَ طَعَاماً اَرْبَعِينَ يَوْماً يَرِيدُ بِهِ الْغَلَاءَ فَقَدْ بَرِيَ مِنَ اللَّهِ وَبَرِيَ اللَّهُ مِنْهُ - (مشڪوٰۃ ص ۲۵۱).

جيڪو چاليهه ڏينهن اناج ۾ ذخيره اندوزي ڪري ٿو هن ڪري ته جيئن مهانگائي ٿي پوي. اهو الله کان بيزار ۽ الله ان کان بيزار آهي. (۵) ڪنهن حديث ۾ وري ٻڌايو ويو آهي ته توڙي ان مال کي الله جي راه ۾ خرچ به ڪري تڏهن به ان جو ڏوھ ختم نه ٿيندو. مَنْ احْتَكَرَ طَعَاماً اَرْبَعِينَ يَوْماً ثُمَّ تَصَدَّقَ بِهِ لَمْ يَكُنْ لَهُ كَفَّارَةٌ. (مشڪوٰۃ ص ۲۵۱).

جنهن چاليهه ڏينهن ذخيره اندوزي ڪئي پوءِ توڙي ان کي خيرات به ڪري تڏهن به اهو گناهه نه لهندس. (۶) ڪنهن حديث ۾ وري ان کي بچڙو ڪوٺيو ويو آهي. يٰثُمَّ الْعَبْدُ الْمُحْتَكِرُ اِنْ ارْحَصَ لِلَّهِ الْاَسْعَارَ حَزَنَ وَاِنْ اَغْلَاَهَا فَرَحَ (مشڪوٰۃ ص ۲۵۱).

ذخيره اندوز برو ماڻهو آهي جيڪڏهن الله اگاهه سستو ڪري ته ڳڻتي ۾ پئجي وڃي ٿو ۽ جيڪڏهن مهانگو ڪري ته خوش ٿئي ٿو. ان ڪري اسلامي حڪومت ذخيره اندوزي ۽ چور بازاري تي بدني تعزيرات ۽ سزائون مقرر ڪندي ۽ ذخيره اندوزن کي بازار ۾ ذخيرن اٿڻ تي مجبور ڪندي. ۵- واپارين کي ٻڌي ڪرڻ نه ڏهي ۽ غريب عوام کان پئسن چوسي چڪڻ جي هيءَ به هڪ اٽڪل آهي جو واپاري يا ڪميشن ايجنٽ وغيره پاڻ ۾ ٻڌي ڪندا آهن. جيئن اهي پنهنجي مرضيءَ تي عوام کان شيءَ سستي خريد ڪن ۽ پنهنجي مرضيءَ تي عوام کي شيءَ مهانگي ڪري ڏين. اسلام ان ڳالهه کان به منع ڪئي آهي.

وَلَا يَتَرَكُ الْقِسَامَ يَشْتَرِكُونَ كَيْلَا يَصِيرَ الْأَجْرَ غَالِيَةً يَتَوَكَّلْهُمْ
وَعِنْدَ عَدَمِ الشَّرِكَةِ يَتَبَادَرُ كُلُّ مِنْهُمْ إِلَيْهِ خِيفَةُ الْقَوْتِ فَيَرْخِصُ الْأَجْرَ
(هدايه ج ۴ ص ۲۹۵).

زمين وغيره جي ورهاست جي ڄاڻن کي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻ نه ڏيئي
چو ته ان ٻڌيءَ ڪري ماڻهن کان فيس ڳوري وصول ڪندا ۽ جڏهن
انهن جي ٻڌي نه هوندي ته هر هڪ ورهاست ڪرڻ لاءِ تڪڙو ڪندو
متان مون ڏي گراهڪ نه اچي تنهنڪري فيس سستي ٿي پوندي.

پوءِ جڏهن ورهاست جي فيس سستي ڪرڻ لاءِ شريعت حڪم
صادر ڪيو آهي ته انهن کي ٻڌي ڪرڻ نه ڏيئي ته پوءِ واپارين کي ٻڌي
ڪرڻ ڪيئن ڏيئي، چون ٿا جيئن ورهاست جي ڄاڻن جي ٻڌيءَ ۾ بيلڪ
جو نقصان آهي تيئن واپارين جي ٻڌيءَ ۾ به بيلڪ جو نقصان آهي.
ٻڌي ڪري بيلڪ کان پنهنجي مرضيءَ تي شيون سستيون خريد ڪندا
۽ پنهنجي مرضيءَ تي بيلڪ کي شيون مهانگيون ڪري ڏيندا. جيئن اڄ
ڪلهه واپارين جو حال آهي، پوءِ ان ڪري واپاري ڏينهن ڏينهن مٽي
چڙهندا ٿا وڃن. ڪڙمي، زميندار ۽ مزدور طبقو هيٺ ڪرندو ٿو وڃي.

مطلب ته ڪنهن به عملي کي ٻڌي ڪرڻ جي شريعت پاڪ
اجازت نه ڏئي آهي جنهن ڪري عام بيلڪ کي نقصان ٿئي. پوءِ ڇاهي
واپاري هجن يا ڪميشن ايجنٽ هجن يا هنر وارا هجن يا ڪي ٻيا هجن.

۶- دنياوي لالچ تي قرض ڏيڻ، وياج کان سواءِ به ڪنهن ٻئي
دنياوي فائدي جو شرط ڪري قرض ڏيڻ جائز نه آهي. چو ته ان ۾ به
وياج وانگر سرماڻيدار کي فائدو ٿي فائدو آهي. پوءِ جيئن قرض تي
وياج وٺڻ حرام آهي تيئن قرض تي پيو ڪو فائدو وٺڻ به حرام آهي.

۱- نهِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَرْضٍ جَرَّ نَفْعًا (هدايه

ج ۴ ص ۴۵۷). اهڙي قرض کان نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمائي آهي جيڪو نفع کي چڪي ۽ درمختار م آهي ته جيڪو قرض نفعو چڪي آئي سو حرام آهي. (ج ۵ ص ۱۶۶) پوءِ انجون ڪيئي مثالون آهن مثلاً ڪو ماڻهو ڪنهن کي قرض ڏئي ٿو ۽ اهو ان وٽ گهر گروي رکي ٿو ۽ قرض ڏيڻ وارو ان سان شرط ڪري ٿو ته جيستائين مون کي قرض ادا ڪري نه ڏيندين تيستائين مون ان گهر مان سک وٺندس اهو حرام آهي (كما في الدرالمختار ج ۵ ص ۱۶۶).

۲- انجو ٻيو مثال سفاتح آهي. جنهن جو مطلب هي آهي ته جيڪڏهن ڪوئي شخص ڪنهن کي قرض هن غرض خاطر ڏئي ٿو ته جيئن رستي جي خطري کان بچي پوي ۽ پوءِ پنهنجي ڳوٺ پهچي ڪري ان کان وصول ڪري ته اهڙو قرض ڏيڻ حرام آهي ڇو ته ان قرض ڏيڻ ۾ ان پنهنجو فائدو سوچيو آهي ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن اهڙي قرض کان منع فرمائي آهي جنهن ۾ قرض ڏيندڙ جو فائدو هجي. (هدايه ج ۲ ڪتاب الحوائط).

(۲) ابو بردہ صحابي جي حضرت عبدالله بن سلام سان ملاقات ٿي. حضرت عبدالله بن سلام کيس فرمايو ته اوهين مون وٽ ڇو نه اچو جو مون اوهان کي ستون ۽ ڪارڪون ڪارايان ۽ اوهان جو اهڙي برڪت پري گهر ۾ آڃڻ بيمندو جنهن ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن به آيا هيا وري ان کي فرمائڻ لڳا ته تون اهڙي شهر ۾ رهين ٿو جنهن ۾ وياج عام آهي مثلاً جيڪڏهن تنهن جو ڪنهن جي مٿان قرض هوندو آهي پوءِ اهو توکي بهن جي پري يا جون جي پري يا ڪنهن به گام جي پري آئي ڏيندو آهي سا توکي وٺڻ نه جڳائي ڇو ته اها صورت به وياج جي آهي - (بخاري ج ۱ ص ۵۲۸).

۴. مثال ڪميشن ايجنٽ ماڻهن کي پئسا ڏيندا آهن ان شرط سان ته مال اسان وٽ لاهيندڻو، ته جيئن توهان جي مال مان اسان ڪميشن حاصل ڪريون ته اها ڪميشن کائڻ حرام آهي. ڪميشن ايجنٽ ماڻهن کي مضاربة جي اصول تي پئسا ڏين ته پوءِ اهو طريقو جائز آهي. مضاربة جا قواعد ۽ شرائط معلوم ڪرڻ گهرجن. (عزيز الفتاوي ص ۴۱۸).
تنبيه: جڏهن صرف ايتري انداز ۾ ڪميشن ايجنٽ جو رويو غلط ۽ حرام آهي ته پوءِ جڏهن وري هيءَ شرط ڪن ته هيترو مال اُتجانءِ ۽ جيڪڏهن نه آندءِ ته مون ايتري مال موافق توکان ڪميشن وٺندس ته پوءِ ان جي وياح هجڻ ۾ ڪو به شڪ نه آهي.

۷- دلال پنهنجي لاءِ شيءِ خريد نه ڪري، غريب عوام کان بيسي کي چوسي چڪن جي هيءَ به اٽڪل آهي جو ڪميشن ايجنٽ وٽ جيڪو ڪو مال کڻي اچي ته اهو پاڻ ان کي خريد ڪري اهو ڪاسائي کي پڪري ڏيڻ جي هم معنيٰ آهي جنهن جو نتيجو نڪرندو ته ضرور اهو انکي سستي اگهه ۾ نيلام ڪندو جنهن ڪري غريب عوام کي نقصان پهچندو ان ڪري شريعت ياد ڏيئي خريد و فروخت جي ايجنٽ کي منع ڪئي آهي ته اهو معاملو پاڻ لاءِ نه ڪري بلڪ امام اعظم رح وٽ ته پنهنجي بيءَ ۽ ڏاڏي ۽ جن شخصن جي فائدي ۾ ان جي شاهدي قبول ڪئي ويندي آهي انهن سان به نه ڪري.

وَالْوَكِيلُ بِالْبَيْعِ وَالشِّرَاءِ لَا يَجُوزُ أَنْ يَمْتَدِّعَ ابْنُ بَيْعِهِ وَمَنْ لَا يَقْبَلُ شَهَادَتَهُ لَمْ يَنْدُ ابْنُ حَنِيفَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ وَقَالَ لَا يَجُوزُ بَيْعُهُ مِنْهُمْ بِمِثْلِ الثَّمَنِ إِلَّا مِنْ عِيْدِهِ أَوْ مَكَاتِبِهِ. (هدايه ج ۲ ص ۱۷۲).

امام ابو حنيفه وٽ خريد ۽ فروخت جي وڪيل کي جائز نه آهي ته پنهنجي بيءَ ۽ ڏاڏي سان ۽ انهن شخصن سان جن جي فائدي ۾ انجي شاهدي قبول نه

ڪئي ويندي آهي واپار ڪري ۽ صاحبن فرمائن ٿا ته مثلي قيمت سان انهن سان واپار ڪري سگهي ٿو مگر پنهنجي ٻانهي يا مڪاتب سان نه. بهرحال ڪميشن ايجنٽ کي اها شيء پاڻ خريد ڪرڻ حتمي مذهب جي تنهي امامن وٽ حرام آهي.

۸. ڪنهن ڌنڌي لاءِ صرف خاص ماڻهن کي لائسنس ڏيڻ،

عوام مان پيسي کي چوسي چڪڻ جي هيءَ به اٽڪل آهي جو حڪومت ڪنهن ڌنڌي ڪرڻ جو لائسنس صرف ڪنهن خاص ماڻهوءَ کي ڏئي، ڇو ته ان صورت ۾ هڪ هتي ٿي پوندي ۽ پوءِ اهو پنهنجي مرضيءَ سان شين کي مهانگو وڪڻندو. جنهن ڪري پبلڪ کي نقصان پهچندو ۽ ان شخص وٽ جهجهو سرمايو گڏ ٿيندو. ان ڪري شريعت پاڪ صرف ڪنهن خاص ماڻهوءَ کي ڪنهن ڌنڌي جي لائسنس ڏيڻ کان منع فرمائي آهي.

وَلَا يَجْبَرُ الْقَاضِي النَّاسَ عَلَى قَاسِمٍ وَاحِدٍ. لِأَنَّهُ لَوْ تَمَيَّنَ لَتَحْكُمَ بِالزِّيَادَةِ عَلَى أَجْرِ مِثْلِهِ (هدايه ج ۴ ص ۲۹۵).

قاضي صاحب هڪ ورهاست ڪندڙ تي ماڻهن سان ڏاڍ نه ڪندو ڇو ته جيڪڏهن ورهاست ڪندڙ حڪومت طرفان هڪ ماڻهو مقرر ٿي ويندو ته اهو واجبي فيس کان مٿي ماڻهن کان فيس وصول ڪندو. ته اهڙي طرح حڪومت جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪنهن ڌنڌي لاءِ لائسنس ڏيندي ته لازماً اهو ماڻهن کي مهانگي شيءَ ڏيندو. جنهن ڪري پبلڪ جو پئسو وڃي گورنمينٽ لائسنس جي جيب ۾ پوندو. اهو پبلڪ تي ظلم آهي. ۽ شريعت پاڪ ان کان منع فرمائي آهي.

۹ - شهر ۾ پهچڻ کان اڳ ۾ قافلي کان اناج خريد ڪرڻ؛ هڪڙو اناج جو قافلو شهر ڏانهن اناج وڪڻڻ لاءِ نڪتو آهي، پوءِ ٻئي جو واپارين کي خبر ته شهر جي پهچڻ کان اڳ ۾ قافلي کي

اڳ ڏيئي ڪري اناج خريد ڪيائون، ته اهڙي قسم جي واپار کي به شريعت پاڪ ناجائز قرار ڏنو آهي.

قال رسول الله صلي الله عليه وسلم لَا تَلْقُوا الرِّكْبَانَ لِيَبْعَ (مشڪوٰه ص ۲۴۷). نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته قافلي سان شهر جي پهچڻ کان اڳ ۾ اناج خريد ڪرڻ لاءِ نه ملو.

ان صورت جي ناجائز هجڻ ۾ ڪيئي حڪمتون آهن انهن مان هڪ هيءَ به حڪمت آهي ته ان ۾ واپاري پنهنجن شهرين کي به نقصان ڏين ٿا ڇو ته ان تجارت ۾ سمورن شهري ماڻهن جو حق هيو ۽ شهري مصلحت جي تقاضا آهي ته جنهن کي جيتري ضرورت هجي ان ضرورت موافق انکي مقدم ڪيو ويندو، پر جيڪڏهن سمورن جي ضرورت هڪ جيتري آهي ته پوءِ قرع اندازي ڪئي ويندي يا سيني ۾ انکي برابر سرابر ورهايو ويندو. (حجة الله البالغة ج ۲ ص ۱۱۰).

ان حڪم موافق اهو اناج جڏهن شهر ۾ اچي ها هڪ ته ضرورتمند ان کي خريد ڪن ها. پيو ته سرڪاري اگهه سان خريد ڪن ها. هاڻي انهن واپارين هڪ ته ضرورتمند شهرين جو حق تلف ڪري پاڻ خريد ڪيو پيو جڏهن ته مهانگي اگهه ۾ انهن کي ڏيندا ان ڪري انهن جو سرڪاري اگهه کان مٿي جيڪو ناٿو آهي ان کي ظلم سان شهرين جي کيسي مان ڪڍي پنهنجي کيسي ۾ آندائون.

اهڙي طرح انهن اناج جي مالڪن کي به نقصان ڏنائون ڇو ته اهي ان کان سستي اگهه ۾ خريد ڪندا ۽ جيڪڏهن بازار ۾ آڻن ها ته انهن کي مهانگو اگهه ملي ها ان ڪري شريعت پاڪ حڪم ڪيو ته اناج آڻيندڙ جو اڳ ڏيئي ڪري انهن کان اناج خريد نه ڪريو متان ڪو سرماڻيدار پنهنجي سرمائي بچائڻ خاطر ٺڳيءَ سان سستو اناج خريد

ڪري پوءِ بازار ۾ مهانگي اگهه سان وڪڻي ڪري عام پبلڪ جو ناڻو پنهنجي کيسي ۾ جهجهو جمع ڪري.

۱۰. خريد ڪرڻ جو ارادو ڪونه اٿس صرف هن ڪري واک ڏئي ٿو جيئن اها شيءِ مهانگي وڪامي، ڪڏهن ڪڏهن واپاري ڇا ڪندا آهن جو پنهنجي دوستن کي چوندا آهن مون فلاڻي شيءِ نيلام ڪريان ٿو توهان مهرباني ڪري اچي واک ڏجو جيئن اها شيءِ مهانگي نيلام ٿئي. مون اوهان کي اها شيءِ نه کڻائيندس ۽ اهڙي صورت کي عربي ۾ نجش چيو ويندو آهي. پوءِ جڏهن ته ان صورت ۾ خريدار جو ناڻو اعتدال کان مٿي سرماڻيدار ڏانهن سري ٿو وڃي تنهن ڪري شريعت پابندي وڌي آهي. فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم.

(۱) وَلَا تَنَاجَشُوا - مَشْكُوءَ ص ۲۴۷ - نجش نه ڪيو. (۲)

الناحش أكل الربو بخاري ج ۱ ص ۲۶۸ نجش ڪندڙ وياڄ کائيندڙ آهي.

”شهري ماڻهو ڳولائي ماڻهوءَ جو مال مهانگي ٿيڻ لاءِ سانڍي نه رکي.“

هڪ ماڻهو هن نيت سان شهر ڏانهن اناج کڻي ويو ته اڄوڪي اگهه سان مون هن کي وڪڻي اڃان ٿو پوءِ جڏهن شهر ۾ آيو ته شهري دوست چيس درويش! هينئر اناج جو اگهه ڪريل آهي اميد ته ڪجهه ڏينهن کان بعد اناج چڙهندو سو هي منهنجو گهر تنهنجو آهي مون وٽ ڦٽي ڪري وڃ جڏهن اناج چڙهيو ته پوءِ مون ان کي وڪڻي ڇڏيندس تون دلچاءُ ڪر. ان صورت کي به شريعت پاڪ ناجائز قرار ڏنو آهي. فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم.

(۱) لَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِّبَادٍ - مَشْكُوءَ ص ۲۴۷ شهري ماڻهو ٻهراڙيءَ

واري جو اناج نه وڪڻي.

(۲) عن انس بن مالک قَالَ نَهِينَا أَنْ يَبِيعَ حَاضِرٌ لِبَادٍ وَأَنْ كَانَ أَخَاهُ أَوْ أَبَاهُ. مسلم ج ۲ ص ۴) حضرت انس بن مالک جو چوي ته اسان کي جهليو ويو آهي ته شهري ماڻهو ڳوٺاڻي ماڻهوءَ جو اناج وغيره نه وڪڻي توڙي اهو انجو پاءُ يا پيءُ جو نه هجي.

چو ته ان ۾ شهري بيلڪ جو به نقصان آهي ۽ اهو ظاهر آهي ۽ اناج واري جو به نقصان آهي. هڪ ته ترت اناج مان پئسان نه مليس توڙي ڪشي آهي ٿورا ئي هيا، حالي ته هٿين خالي رهيو ۽ ضرورت پوري ڪرڻ ۾ محتاج رهيو. ٻيو ته خبر نه آهي ته اڳتي اگهه جڙهي الائي لهي، يا اناج کي سوي ڪاڻي وڃي يا ڪا ٻي آفت طاري ٿئي، ته اڳتي جي لاءِ ٽي صورتون آهن ۽ صورتون نقصان دهن آهن. هڪ صورت ته جيڪڏهن اگهه ڪري بوي پئي صورت ته اناج تي ڪا آفت طاري ٿئي، ۽ هڪ صورت آهي فائدي جي آهي يعني جيڪڏهن اگهه جڙهي وڃي پوءِ شريعت ئي چويس ته اي بيوقوف! هاڻي جيڪڏهن تون وڪڻين ته توکي فائدو ئي فائدو آهي = جيڪڏهن پوءِ لاءِ رکندي ته هڪ احتمال فائدي وارو اٿئي ۽ احتمال نقصان جا اٿئي. تنهن ڪري هڪ احتمال کي ڦٽي ڪر ۽ ٻن احتمالن جو لحاظ رک؟ معلوم ٿيو ته ان حڪم ۾ به شريعت پاڪ عام بيلڪ جي نائي جي حفاظت ڪئي آهي. جيئن اهو سري سرمائيدار ڏانهن نه وڃي.

۱۲ - بيلڪ جي فائدي خاطر اگهه مقرر ڪيو ويندو هوند ته شريعت پاڪ جو حڪم آهي ته حاڪم وقت جو شين جا اگهه مقرر نه ڪري چو ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته اوهان شين جا اگهه مقرر نه ڪريو بنڪه اگهه مقرر ڪندڙ الله تعاليٰ آهي. مگر جڏهن حاڪم ڏسي ٿو ته اناج جا واپاري ڏاڍ مڙسي ڪري

اناڃ جا اهڙا اگهه تمام چوڻي، تي چاڙهي ڇڏيا آهن جنهن ڪري عام پبلڪ مصيبت ۾ آهي. ان وقت عام پبلڪ جي مفاد خاطر اناڃ جا اگهه مقرر ڪندو. جيئن انهن جو ناڻو سري سرمائيدارن ڏي نه وڃي.

فَإِنْ كَانَ أَرْبَابُ الطَّعَامِ يُتَحَكَّمُونَ وَيَتَعَدُّونَ عَنِ الْقِيَمَةِ تَعْدِيًا فَاحْشَا وَعَجَزَ الْقَاضِي عَنِ صِيَانَةِ حُقُوقِ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا بِالتَّسْعِيرِ فَحِينَئِذٍ لَا بَأْسَ بِهِ بِمَشُورِهِ مِنْ أَهْلِ الرَّأْيِ وَالْبَصِيرَةِ - (هدايه ج ۴ ص ۴۵۶).

پوءِ جيڪڏهن اناڃ جا واپاري ڏاڍ مڙسي ڪري مناسب قيمت کان تمام مھانگو اناڃ وڪڻن ٿا ۽ قاضي صاحب اگهه مقرر ڪرڻ کان سواءِ مسلمانن جي ناڻي جي حفاظت جو ڪو ٻيو چارو نه ٿو ڏسي ته پوءِ ان وقت سيائن ۽ سوچ وارن جي صلاح سان اگهه مقرر ڪرڻ ۾ ڪو خرچ نه آهي.

۱۲ - عام پبلڪ جي فائدي واري شيء کي ڪنهن جي شخصي ملڪيت نه بڻائبو، مثلاً شهر جون گهٽيون اسڪول يا سرڪاري آفيس، شهر ۾ يا شهر جي ڀر ۾ عام سڪ لاءِ ڪو پلاٽ بيل يا ڪو رستو، پيٽرول يا گاسليٽ جو کوهه يا ميٽ ۽ لوڻ وغيره جي کان. اهڙي طرح ماڻهن جي ڏيري رکڻ جي جاءِ يا قبرستان ۽ عيدگاهه وغيره. ان کان علاوه سرڪاري مليون يا ڪارخانه وغيره جيڪي عام پبلڪ جي فائدي واريون شيون آهن وقت جو حاڪم ان کي نيلام ڪري ڪنهن جي شخصي ملڪيت نه ٿو بڻائي سگهي ۽ پڻ وقت جو حاڪم به انهن جو مالڪ بڻجي نه ٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته هڪ ته شخصي ملڪيت بڻائڻ ۾ عام پبلڪ جو سڪ ختم ٿيندو ۽ ٻيو ته ضرور اهي شيون سرمائيدار حاصل ڪندا پوءِ پنهنجي مرضيءَ تي عوام مان پئسو چوسيندا جنهن ڪري عوام جي ناڻي تي زد پهچندي ۽ سرمائيدار جي ناڻي ۾ واڌارو ايندو. تنهن ڪري شريعت پاڪ انهن شين کي

شخصي ملڪيت بڻائڻ کان منع ڪئي آهي.

۽ ان مسئلي جي وضاحت زمين جي بحث ۾ (ارض في مرافق البلد) جي عنوان ۾ دلائل سان بيان ڪئي ويندي. (انشاء الله العزيز) ۽ سرمائيداري نظام ۾ ظلم آهي جو اهڙيون شيون حڪومت سرمائيدارن کي ڏئي ٿي جنهن ڪري سرمائيدار انهن شين جا اگهه پنهنجي مرضيءَ تي مقرر ڪن ٿا هوڏانهن وري انهن ملن ۽ ڪارخانن ۾ جيڪو ڪچو مال عام پبلڪ کان خريد ڪن ٿا اهو به پنهنجي مرضيءَ تي سستو خريد ڪن ٿا. جنهن ڪري غريب جيئن پوءِ تيسن غريب، ۽ سرمائيدار جيئن پوءِ تيسن سرمائيدار ٿيندو ٿو وڃي. ۽ پڻ انهن ۾ هڪڙيون اهڙيون شيون به داخل آهن جن جو تعلق انساني ڪوشش ۽ عمل سان نه آهي ۽ پڻ انهن شين جي ضرورت سڀ کي آهي. ۽ ان جو تفصيل هن طرح آهي.

شيون ۾ قسم آهن هڪ مٿيون شيون ٻيون هيٺيون شيون. مٿاهين شين مان سڄ، چنڊ وغيره ۽ هيٺاهين شين مان سمنڊ يا درياءَ جو پاڻي، باهم. گاهه. قال رسول الله صلي الله عليه وسلم الْمُسْلِمُونَ شَرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ فِي الْمَاءِ وَالْكَلَالِ وَالنَّارِ (مشڪوٰٽ ص ۹۵۲) رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته مسلمان ٽن شين ۾ ڀائيوار آهن. پاڻي ۾ گاهه ۾ باهم ۾.

ان کان سواءِ لوڻ، خشڪي يا دريائي شڪار اهي ٻئي شيون پبلڪ ۾ مشترڪ آهن. (هدايه ج ۴ ص ۴۶۴، ص ۴۶۸، ص ۴۸۵)

ڪوئي به ڪنهن کي انهن شين کان محروم نه ٿو ڪري سگهي، حڪومت به انهن جي مٿان پابندي وجهي نه ٿي سگهي. مگر جيڪڏهن پابنديءَ ۾ عوام جو فائدو آهي ۽ پابندي ختم ڪرڻ ۾ عوام جو نقصان آهي ته ان صورت ۾ حڪومت پابندي وجهي سگهي ٿي، درياءَ مان هر هڪ ماڻهوءَ کي پاڻي پيئڻ جو حق آهي ۽ جانورن کي به پيارڻ جو حق

آهي. مڇي ڦاسائڻ جو به حق آهي، واه ڪوٽي ڪري پوک کي پاڻي پيارڻ جو به حق آهي، ٻيڙي هلائي ڪري پئسا ڪمائڻ جو به حق آهي، اهڙي طرح جيڪو پاڻ هر نوگام زمين ۾ پيدا ٿئي ٿو ان ۾ به سمورن انسانن جو حق آهي، پر زمين جو مالڪ جيڪڏهن تڪليف سمجهي ته پاڻ ٿي ڪري محتاج کي ڏئي. اهڙي طرح جبلن مان جيڪو لوڻ پيدا ٿئي ٿو هر ماڻهوءَ کي ان جي حاصل ڪرڻ جو حق آهي. اهڙي طرح بري، بحري شڪار تي به پابندي نه آهي، سڀ ان مان فائدو وٺي سگهن ٿا. اهڙي طرح سمنڊ مان جيڪي جواهرات ۽ غنير وغيره نڪري ٿو ان ۾ به سڀ جو حق آهي جيئن ته هدايه جي شرح ۾ آهي.

فِيمَا فِي الْبَحْرِ لَأَيَمْلِكُ الْإِمَامُ أَنْ يَخْصَ وَاحِدًا ذَوْنَ وَاحِدٍ (نهايہ شرح هدايه) جيڪي به سمنڊ يا درياھ ۾ شيون آهن، وقت جو حاڪم حق نه ٿو رکي سگهي جو خاص ڪنهن شخص کي ڏيئي ڇڏي. ظاهر آهي ته ان شيءِ ۾ عام پبلڪ جو فائدو آهي. پر جيڪڏهن حاڪم کي ڪنهن خاص ماڻهو کي ڏيڻ جو حق هجي ته پوءِ سرمائيدار ان مان فائدو حاصل ڪندا ۽ عام پبلڪ کي فائدو نه پهچندو، جيئن ته مشاهدو آهي جو وڏا سرڪاري ڪارخانه سرمائيدار خريد ڪن ٿا جنهن ڪري سرمائيدار پنهنجي مرضيءَ تي انهن شين جون مهانگيون قيمتون مقرر ڪن ٿا، غريب عوام روپي واري شيءِ ڏهن روپين ۾ خريد ڪري ٿو، پر جيڪڏهن اهو ڪارخانو پبلڪ جي ملڪيت هجي ته جيڪر غريب کي اها شيءِ هڪ روپي ملي.

جهڙي طرح اشيائِ مشترڪه ۽ عام پبلڪ جي سک واري شيءِ وڪڻڻ حرام آهي تيئن ڪرائي تي ڏيڻ به حرام آهي (ڪذا في الهدايه ج ۲ باب البيع الفاسد) هڪ ته اهڙن شين وڪڻڻ ۽ ڪرائي تي ڏيڻ سان

عام پبلڪ جو فائدو ختم ٿي ويندو. حالانڪ اهي شيون عام پبلڪ لاءِ مفت آهن ۽ پيو ته انهن جي خريد ۽ ٺيڪو سرماڻيدارن کي حاصل ٿيندو جنهن ڪري اهي مفت واري شيءِ عام پبلڪ کي تمام مهانگي اگهه ۾ ڏيندا. (والله اعلم بالصواب).

سرماڻيدارن کي زڪوات ۽ خيرات جائز نه آهي؛ سرماڻيدار کي شريعت پاڪ زڪوات خيرات ۽ ٻين صدقات جو مستحق هن ڪري نه فرمايو آهي جيئن دولت سرماڻيدارن ۾ گردش نه ڪري بلڪ زڪوات ۽ خيرات وغيره جي ڪري دولت غريبن ڏانهن سري اچي.

۱۵ - سرڪاري خزاني ۾ به بغير محنت جي سرماڻيدارن جو حق نه آهي؛ سرڪاري خزاني ۾ زڪوات وغيره يا جهاد وغيره جي ڪري جو ڪجهه مال جمع ٿيندو ان ۾ به سرماڻيدار جو ڪو حق نه آهي بلڪ سرڪاري خزاني ۾ جيڪو مال جمع ٿئي ٿو ان جي سڀني مددات ۾ غريب جو حق مقرر ڪيل آهي ۽ انهن مددات مان سرماڻيدار کي ڏيڻ جائز نه آهي، البته ڪي مددات اهڙيون آهن جو انهن مان غريبن کي ڏيڻ سان گڏوگڏ رفاه عام ۾ انهن کي خرچ ڪرڻ جائز آهي يا ڪو آسودو سرڪاري نوڪري ڪري ته ان کي ان مان پگهار قوت جيتري ڏيڻ جائز آهي جنهن جو تفصيل اڳتي ايندو. (انشاء الله تعاليٰ)

مطلب ته سرڪاري خزاني ۾ چند اهڙيون مدون آهن انهن مان آسودي ڪاموري کي محنت آهر قوت جيترو ڏيڻ جائز آهي. مگر فقير کي سرڪاري خزاني جي هر مدد مان مفت ڏيڻ جائز آهي. مگر سرماڻيدار نه نظام ۾ سرڪاري خزانو نچو پچو آسودن لاءِ آهي ان ۾ غريبن لاءِ ڪجهه به نه آهي.

۱۶ - سرڪاري ڪاموري کي ڪنهن به ڌنڌي ڪرڻ جي

اجازت نه آهي؛ حضرت عمر فاروق رضي الله عنه قاضيءَ کي واپار وغيره جي اجازت نه ڏيندو هيو (الفاروق ص ۲۳۹)

ان ۾ به عام پبلڪ جو فائدو آهي ۽ ان عمل سان به پبلڪ جو ناڻو سري سري ڪري سرماءَ دار ڏانهن نه ويندو مثال طور تي ڏسو، سرڪاري ڊاڪٽر جڏهن ته انهن پرائيوٽ اسپتالون کوليون آهن ان ڪري سرڪاري اسپتال ۾ هو مريض جو تمام گهٽ خيال ڪن ٿا، ان ڪري جو جيئن مريض اسان وٽ پرائيوٽ اسپتال ۾ اچن ۽ انهن کان ناڻو وصول ڪجي پوءِ اهي ڊاڪٽر انهن کان ڳري فيس وصول ڪن ٿا جنهن ڪري غريب عوام جي ناڻي تي تمام زڏ پهچي ٿي. پر جيڪڏهن گورنمينٽ انهن جي مٿان پرائيوٽ اسپتال کيڙ جي پابندي وجهي ته جيڪر اهي ڊاڪٽر سرڪاري اسپتال ۾ انهن غريبن جو مفت علاج ڪن ۽ مفت تشخيص ڪن، هيءَ آهن اسلام جا زرين اصول جنهن ڪري غريب عوام جو ناڻو سري ڪري سرمائيدار ڏانهن نه ويندو.

دولت جي عام پبلڪ ۾ گردش ۽ ڦير گهير ڪرڻ لاءِ شريعت پاڪ ٻه طريقا ٻڌايا آهن هڪ ته جيئن سرماءَ دار ڏانهن دولت سري نه وڃي. ان جو بيان هاڻي پورو ٿي چڪو ۽ ٻيو طريقو جنهن سان سرماءَ دار وٽ جمع ٿيل دولت غريبن ڏانهن پهچي وڃي ۽ ان کي اتفاق چئبو آهي ۽ شريعت پاڪ محتاجن ۽ غريبن جي مدد ڪرڻ جو قرآن پاڪ ۾ وڏو تاڪيد فرمايو آهي.

محتاجن جي مدد ڪرڻ جو حڪم

الله تعاليٰ جتي پنهنجي عبادت جو حڪم ڪيو آهي اتي حاجتمند

جي مرد ڪرڻ جو به حڪم ڏنو اٿائين ۽ ڪافي جاين تي هن ڳالهه کي کولي ٻڌايو اٿائين ته اسلام جي نظر ۾ نيڪي صرف عبادت جي رسوم کي ادا ڪرڻ نه آهي پر سچي دل سان ايمان آڻڻ ۽ الله تعاليٰ جي خاطر پنهنجن ماڻهن ڀتين ۽ مسڪينن ۾ مال تقسيم ڪرڻ حقيقي نيڪي آهي. فرمائين.

لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوْا وُجُوْهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتٰبِ وَالنَّبِيِّنَ وَآتٰى الْمَالَ عَلٰى حَبِيٍّ ذُوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتٰمٰى وَالْمَسْكِيْنَ وَابْنِ السَّبِيْلِ وَالسَّآئِلِيْنَ وَفِي الرِّقَابِ (البقرة ۱۷۷).

اوپر ۽ اولهه ڏانهن اوهان جو پنهنجن منهن کي ڦيرائڻ ڪا چڱائي نه آهي پر (اصل) چڱائي (ان لاءِ) آهي جنهن الله ۽ قيامت جي ڏينهن ۽ ملائڪن ۽ ڪتابن ۽ پيغمبرن کي مڃيو ۽ جنهن (ماڻهوءَ پنهنجو) مال ان جي پيار هوندي به مٽي ۽ وارن ۽ چورن ۽ مسڪينن ۽ مسافرن ۽ سوال ڪندڙن ۽ ٻانهن جي گردنن (آجي ڪرڻ) ۾ ڏنو.

۽ جڏهن جنتي جهنمين کان پڇا ڪندا ته توهان دوزخ ۾ ڇو ڪريا آهيو؟ چوندا ته جيئن اسان نمازي نه هيا سي تيئن اسان مسڪينن جي مدد نه ڪندا هيا سي. فرمايائين.

قَالُوْا اَلَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّيْنَ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمِ الْمَسْكِيْنَ - (مذثر ۲).

چوندا ته نڪي نمازين مان هٽاسون ۽ نڪي مسڪينن کي کارائيندا هٽاسون. گوياءِ اسلام جي نظر ۾ نماز ادا نه ڪرڻ ۽ ڪنهن غريب جي ضروريات زندگيءَ ۾ مدد نه ڪرڻ هڪ جهڙو گناهه آهي. بلڪه اڃا به ڪن صورتن ۾ وڏيءَ وضاحت سان فرمائين ته جو شخص ڀتين ۽ ڀٽن جي توهين ڪري ٿو ۽ پاڻ وٽان انهن کي ڌڪي ڪڍي ٿو ۽ مسڪينن ڀتين جي ضرورتن جي پوري ڪرڻ جي ڀين کي ترغيب نه ٿو ڏئي اهو قيامت تي يقين نه ٿو رکي. فرمايائين.

أَرَأَيْتَ الَّذِي يَكْذِبُ بِالْإِيمَانِ. فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ. وَلَا يَحْضُرُ عَلَى
طَعَامِ الْمَسْكِينِ. (ماعون).

(اي پيغمبر) انهيءَ کي ڏٺي ڇا جيڪو عملن جي بدلي ملڻ کي
ڪوڙو ڀائيندو آهي. پوءِ اهو آهي جو چوري ٻار کي ڏکيندو آهي ۽
(ڪنهن کي) مسڪينن جي ڪارائڻ جي ترغيب نه ڏياريندو آهي.

خَذُوهُ قُلُوبُهُ ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلَوَهُ. ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا
فَاسْلُكُوهُ إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَلَا يَخْضَعُ عَلَى طَعَامِ الْمَسْكِينِ. (الحاقة ١).

(ملائڪن کي ڇڏيو ته) پڪڙيوس. پوءِ ڳچيءَ ۾ ڳٽ وجهوس،
وري اهڙيءَ زنجير ۾ قابو ڪيوس جنهن جي ڊيگهه ستر گز هجي. ڇو
ته اهو (ماڻهو) الله وڏي عظمت واري کي نه مڃيندو هو ۽ نڪي (ٻين
کي) مسڪينن جي ڪارائڻ جو تاڪيد ڪندو هو.

هنن آيتن مان هڪ منصف مزاج انسان تي هيءَ حقيقت ڪلي پوي
ٿي ته الله تعاليٰ انسانن جي مادي ضرورتن کي نهايت اهميت ڏئي آهي ۽
جو شخص ضرورت وقت مسڪينن يا ٻين جي مدد جي طرف متوجع نه
ٿيو ته اهو قيامت جو منڪر آهي ۽ ان جو الله تعاليٰ جي توحيد تي ايمان
نه آهي ۽ انهن برڪتن ۾ انجو ڪو به حصو نه آهي جيڪي برڪتون الله
تعاليٰ اسلام ۾ رکيون آهن.

مالدان جي مالن ۾ محتاجن جا حق

اسلام ان مسئلي ۾ صرف وعظ ۽ نصيحت تي اڪتفاء نه ڪئي
آهي. بلڪه قانوني طور ضرورتمند انسانن جي ڪفالت کي اسلامي
معاشري تي لازمي قرار ڏنو آهي. جنهن جي ادائگي هر شخص تي حيثيت

آهر لازم آهي جيئن ته فرمايائين.

وَالَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُورِ. (المعارج ع ۱).

۽ اهو شخص جو سندن مالن ۾ سوال ڪندڙ ۽ نه ڪندڙ محتاج جو حق آهي. يعني مالدارن جي مال ۾ سائل جو به حق آهي ۽ جيڪو محتاج نه آهي پر سوال نٿو ڪري ان جو به حق آهي. پوءِ مالداري شخصي هجي يا عوامي هجي، پوءِ شخصي مال ۾ محتاج جا حق ٻن قسمن جا آهن. هڪ قانوني حق ۽ ٻيو هنگامي حق.

قانوني حق کان مراد آهي جنهن لاءِ شريعت پاڪ قواعد ۽ شرائط بيان ڪيا هجن. اهو حق هر حالت ۾ ادا ڪرڻ ضروري آهي. جيئن زڪوات. پوءِ جنهن وٽ نصاب جيتري ملڪيت آهي ۽ ان تي سال گذري ويو ته پوءِ ان کي پنهنجي مصرف ۾ ادا ڪرڻ ضروري آهي ۽ هنگامي حق کان مراد آهي. جنهن لاءِ شريعت پاڪ قواعد ۽ شرائط بيان نه ڪيا هجن. صرف اهو حق حاجت ۽ ضرورت تي موقوف هجي جتي ضرورت هوندي اتي خرچ ڪرڻ فرض ٿيندو ۽ جتي ضرورت نه هوندي ته اتي خرچ ڪرڻ فرض نه ٿيندو. جيئن ڪو مسڪين مري رهيو آهي ۽ توڙي تون پنهنجي زڪوات به ادا ڪري چڪو آهين ان هوندي به اڃا تنهنجي مٿان فرض آهي ته ان تي مال خرچ ڪري ان جي جان بچاءِ. پوءِ قانوني حق محتاج جا شخصي ملڪيت ۾ ست آهن. ۱- زڪوات ۲- عشر ۳- خمس معادن ۴- فطرانو ۵- اضحيٰ ۶- كفارات و جنايات لڙال جو خرچ.

۱. زڪوات: اڪثر ڪري قرآن ڪريم ۾ زڪوات واري حق کي نماز سان گڏ ذڪر فرمايو ويو آهي. فرمايائين. وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ۽ نماز کي قائم ڪيو ۽ زڪواة ادا ڪيو. زڪواة لاءِ نصاب شرط آهي جنهن جو خلاصو هيءُ آهي ته سون ساڍا ست توله (۴۷۹ - ۸۸ گرام)

هجي يا چاندي ساڍا ٻاونجاهه توله (۳۵-۶۱۲ گرام) هجي يا ايترو مال تجارت جو هجي يا ايتري روڪڙ هجي يا اهي چار شيون يا انهن مان ڪي شيون جن جي قيمت سون يا چانديءَ جي ذڪر ڪيل وزن جي برابر ٿئي ته پوءِ سال گذرڻ کان بعد ان جو چاليهون حصو قرآن ڪريم ۾ بيان ڪيل مستحقن ۾ تقسيم ڪيو ويندو. ان کان علاوه زڪوات لاءِ بيا به شرائط ۽ قواعد آهن جيڪي فقه جي ڪتابن ۾ مذڪور آهن. اهڙي طرح ڏورن ڊگن جي مٿان زڪوات لاءِ به قواعد ۽ شرائط آهن.

۲. **مقدور:** زمينون به قسم قسم آهن هڪڙيون اهڙيون آهن جن جي مٿان شريعت پاڪ عشر رکيو آهي ان کي عشري زمين چئبو آهي ۽ ٻيون اهڙيون زمينون آهن جن جي مٿان شريعت پاڪ ڏل رکي آهي ان کي خراجي چئبو آهي. ٻنهي جي سڃاڻڻ جو بيان فقه جي ڪتابن ۾ آهي. گوياءِ عشر يا خراج شريعت پاڪ زمين جي مٿان رکيو آهي. قال الله تعاليٰ. **وَأَتُوا حَقَّ يَوْمَ حِمَادِهِ**. ڪٿائيءَ واري وقت ان پوکيءَ جو حق ادا ڪريو.

وقال النبي صلي الله عليه وسلم **فِيمَا سَقَتِ السَّمَاءُ وَالْعَبْوُنْ أَوْ كَانَ عَثَرِيَا الْعَشْرُ وَمَا سَقَى بِالنَّضْحِ نِصْفُ الْعَشْرِ**. (بخاري ج ۱ ص ۲۰۱) وڪذا في أبي داؤد ج ۱ ص ۲۲۵. مشڪوات ص ۱۵۹.

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جنهن زمين کي مينهن يا چشمون پاڻي پياري يا سيڪ تي پڪي هجي تنهن جي پيداوار ۾ عشر (ڏهين پتي) محتاجن جي آهي ۽ جنهن زمين کي ڍينگي وغيره سان پاڻي پياريو وڃي انجي پيداوار ۾ ويهين پتي محتاجن جي آهي.

۳. **خمس معادن:** زمين مان ڪو پراڻي زماني جو دفن ڪيل خزانو لهي يا ڪا سون وغيره جي قدرتي طور ڪا ڪاڻ لهي ته لهندڙ ان مان پنجون حصو محتاجن لاءِ حڪومت کي ڏيندو.

(۱) قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في الركاز الخمس (متفق عليه مشكوات ص ۱۵۹). ۽ ڪاٿين ۾ خمس (پنجين پتي) آهي.

(۲) خمس معدن نقد ونحو حديد في ارض خراج او عشر - (كنز ص ۱۲) خراجي يا عشري زمين مان ڪو سون، چاندي ۽ لوهه وغيره لاهي ته ان کان پنجون حصو محتاجن لاءِ ورتو ويندو.

۴. فطره: صاحب نصاب عاقل بالغ ماڻهوءَ تي فطرانو سندس سرجو ۽ ننڍي اولاد جو ۽ خدمتگار ٻانهن جو في ماڻهو پوڻا ٻه سِير ڪڻڪ جا يا ساڳيو ٻيو ڪو به ڪم ٿيڻ بعد ۽ عيد نماز کان اڳ ۾ محتاجن کي ڏيڻ واجب آهي.

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال فرَضَ رسولُ الله صلى الله عليه وسلم زَكَاةَ الْفِطْرِ صَاعَيْنِ تَمْرٍ أَوْ صَاعَيْنِ شَعِيرٍ عَلَى الْعَبْدِ وَالْحُرِّ وَالذَّكْرِ وَالْأُنْثَى وَالصَّغِيرِ وَالْكَبِيرِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ وَأَمَرَ بِهَا أَنْ تُؤَدَّى قَبْلَ خُرُوجِ النَّاسِ إِلَى الصَّلَاةِ (متفق عليه. مشكوات ص ۱۶۰).

حضرت ابن عمر رضي الله عنه کان روایت آهي چيائين ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جن ڪارڪن مان يا جون مان چار سِير ٻانهي ۽ آڇي ۽ نر ۽ مادي ۽ ننڍي ۽ وڏي مسلمان تي فطرانو مقرر فرمايو ۽ پڻ ان کي عيد گاهه جي وڃڻ کان اڳ ۾ ادا ڪرڻ جو حڪم فرمايائون.

۱۰-۱۱-۱۲. اضيءُ: صاحب نصاب، عاقل، بالغ جي مٿان هر سال ذوالحج مهيني جي ۱۰-۱۱-۱۲. تاخير اضيئي ڪرڻ واجب آهي جنهن جي گوشت ۾ ٽيون حصو محتاجن جو حق آهي. چمڙي کي وڪڻي ڪري رقم مالڪ کي کائڻ مورگو حرام آهي. تنهن ڪري چمڙي جي ساري رقم جا محتاج حقدار آهن. البته بجنس جيڪڏهن چمڙو مالڪ کي ڪتب آهي ته پوءِ پل ڪم آڻي سگهي ٿو. مثلاً مشڪ يا ناڙو وغيره ٺهرائي. وقال

وندب ان لا ينقص الصدقة من الثلث ويتصدق بجلدها - كنز الدقائق ص ۴۲۱
۶. مستحب آهي ته ٽئين حصي کان گهٽ گوشت خيرات نه ڪري
۷. ان جو چمڙو خيرات ڪري ڇڏي.

۸. **ڪفلوات و جنايات:** ڪمزور ماڻهن جي مدد جو هڪ مستقل رستو
اسلام ڪفارات ۽ جنايات جي ذريعي به مقرر ڪيو آهي. ڪوئي شخص
بلاعذر رمضان جو روزو پيچي ٿو يا ڪنهن مسلمان کي خطا سان قتل
ڪري وجهي يا پنهنجي زال سان ظهار ڪري يا قسم کي ٽوڙي ٿو ته
ڪن صورتن ۾ لازمي ۽ ڪن صورتن ۾ اختياري طور تي انکي حڪم
ڏنو ويندو ته اهو پنهنجي مال جو حصو نادارن تي خرچ ڪري پوءِ اهو
روڪڙ جي شڪل ۾ به ٿي سگهي ٿو ۽ کاڌي جي ۽ ڪپڙن جي شڪل
۾ به ٿي سگهي ٿو. اهڙي طرح حج جي بعض احڪامن ۾ نقص ٿيڻ
ڪري به تاوان ڏيڻو پوندو آهي. ۽ ان جا مستحق به محتاج ۽ مسڪين آهن.

۹. **زال جو هٿ:** زال جو خرچ هر حالت ۾ شريعت پاڪ مڙس تي
حيثيت آهر فرض ڪيو آهي. ڪما قال الله تعاليٰ

(۱) وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ - (البقرة ع ۲۳).
۽ انهن (ماڻهن) جي خوراڪ ۽ انهن جي پوشاڪ هلي چلي وانگر پيءُ تي آهي.
(۲) وَقَالَ الْفُقَهَاءُ يَجِبُ النِّفَقَةُ لِلزَّوْجَةِ عَلَى زَوْجِهَا وَالْكَسْوَةُ
بقدر حالهما (ڪنز ص ۱۵۲) مڙس جي مٿان ان جي زال جي خوراڪ ۽
پوشاڪ پنهني جي حال موافق آهي.

اهي ڪل ست قانوني حق ٿيا شخصي ملڪيت ۾ هنگامي حقن
جي ڪا به تعديد ۽ حد نه آهي. هنگامي ضرورت جيڪا به محتاج کي
پئي سا پوري ڪبي. انسان کي سمورين ضرورتن مان سخت ضرورت

هوندي آهي خوراڪ ۽ پوشاڪ جي. سا اڳ ۾ محتاج جي ڏي رحم
محرم جي مٿان آهي.

تجب النفقة ولطفه الفقير ولا يويه واجداده وجداته لو كانوا
فقراء..... ولقريب محرم (ڪنز ص ۱۵۴).

مسلمان تي سندس اولاد ۽ پيءُ ۽ ماءُ ۽ ڏاڏو ڏاڏي ۽ نانو ناني ۽
هر قريب ڏي رحم محرم جڏهن فقير آهن ته انهن جو خرچ واجب آهي.
معلوم ٿيو ته هنگامي حقن ۾ اول حق صغير اولاد ۽ پيءُ ماءُ ۽
ڏاڏو ڏاڏي ۽ نانو ناني ۽ پين ڏي رحم محرم جو آهي. ۽ ڏي رحم
محرم ان مائت کي چئبو آهي. جنهن سان شريعت پاڪ نڪاح کي
حرام ڪيو آهي. مثلاً ڀاءُ، پيڻ، چاچو، پٽي، مامون ۽ ماسي وغيره انهن
جو خرچ تڏهن واجب آهي جڏهن فقير ۽ محتاج هجن پر جيڪڏهن
اهي فقير ۽ محتاج نه آهن ته پوءِ انهن جو خرچ لازم نه آهي.

۲. **پاڙيسري جا حق:** هنگامي پيو حق پاڙيسريءَ جو آهي، جيڪڏهن
پاڙيسري محتاج آهي ته ان جي امداد پاڙيسريءَ کي ڪرڻ لازمي آهي.
عن ابن عباس رضه قال سمعت رسول الله صلي الله عليه وسلم
يقول ليس المؤمن بالذي يشبع وجاره جائع الي جنبه رواه ييهقي. (مشڪوة ص ۴۲۴).

حضرت ابن عباس رضه کان روايت آهي چيائين ته مون رسول الله
صلي الله عليه وسلم جن کان ٻڌو جو فرمائن پيا اهو مؤمن نه آهي جو
پاڻ ڍايل هجي ۽ پاڙيسري پر ۾ بکيو هجي.

۳. **محتاجن جا حق:** الله تعاليٰ فرمائي ٿو و آتي المال علي خب ذوي القربى و
اليتيم الخ ان خدائي فرمان جي متعلق مفسرين حضرات مثلاً جصاص،
قرطبي فرمائن ٿا ته مالي فرض صرف زڪوات سان پورو نٿو ٿئي.
زڪوات کان سواءِ به ڪافي جاين تي مال خرچ ڪرڻ فرض ۽ واجب

آهي. مثلاً ڪو غريب بڪ مري رهيو آهي ۽ تون توڙي زڪوات ادا ڪري چڪو آهين ان هوندي به توکي ان تي مال خرچ ڪري ان جي جان بچائڻ فرض آهي. (معارف القرآن ج ۱ ص ۴۲۲).

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم کان زڪوات متعلق سوال ڪيو ويو. فرمايائون ته ان في المال لحقاً سوي الزكوة (ترمذي ج ۱ ص ۱۴۲). يعني پڪ مال ۾ زڪوات کان سواءِ به (محتاجن جو) حق آهي. ابن الحزم المحلي لکي ٿو ته حضرت علي کان روايت آهي ته الله تعاليٰ آسودن تي محتاجن جون ضرورتون پوريون ڪرڻ فرض فرمايو آهي.

جيڪڏهن فقراء بڪيا ۽ اگهاڙا هوندا ۽ آسودن جي نه ڏيڻ ڪري اهي تڪليف ۾ وقت گذاريندا ته الله تعاليٰ انهن کان حساب وٺندو ۽ کين سزا ڏيندو. ۽ پڻ ضرورت جي وقت آسودن کان مال ڪسي ڪري سڀ تي برابر تقسيم ڪيو ويندو. حضرت ابو عبدة ابن الجراح رضه ۽ ٽي سو صحابه سفر جو کاڌو کڻو ڪري سڀني تي برابر تقسيم ڪيو ۽ جن کي پنهنجو حصو نه مليو انهن کي به تقسيم ڪري ڏيندا رهيا.

عن علي ان الله فرض علي الاغنياء في اموالهم بقدر ما يكفي فقراء فان جاعوا وعروا واجهدوا ويمنع الاغنياء فحق علي الله ان يحاسبهم يوم القيمة و يعذبهم و عند الحاجة يقسم المال علي السواء صح عن ابي عبيدة ابن الجراح و ثلث مائة من الصحابة ان زادهم نفياً فجمعوا زواجرهم في مزددين و جعل يقاتهم علي السواء فلما اجتمع مقطوعة من الصحابة. (المحلي ج ۱ ص ۵۸ اسلام ڪا معاشي نظام ص ۴۵)، ترجمو: حضرت علي رضه کان روايت آهي ته فقيرن جي ڪفايت الله تعاليٰ آسودن جي مالن ۾ آسودن تي فرض ڪئي آهي. پوءِ جيڪڏهن فقير بڪيا ۽ اگهاڙا ۽ ڏکيو وقت گذاريندا ۽ آسودا انهن جي مدد نه ڪندا ته الله تعاليٰ ضرور

آسودن کان قيامت جي ڏينهن انهن جو حساب وٺندو ۽ انهن کي سزا ڏيندو ۽ ضرورت وقت (وقت جو حاڪم) آسودن جو مال برابر سڙاير تقسيم ڪندو. جيئن ته حضرت ابو عبیدہ بن الجراح ۽ ٽي سؤ صحابه ڪيو جو جڏهن انهن جو توشه ختم ٿيو ته پوءِ جن وٽ ٿورو ٿڪو پڇيو هيو. ان کي ٻن توشه دانن ۾ جمع ڪري هڪ ڪرو ڪري سڀني کي کاڌو ورهائي ڏنو ويو پوءِ ته هي صحابه ڪرام کان قطعي اجماع ڇڻيو. ۲- حضرت ابو عبیدہ بن الجراح سان ٽي سؤ صحابه سفر ۾ گذر هئا جن ۾ اڪثر اهڙا هيا جن جو کاڌو ختم ٿي چڪو هو ۽ جن صحابه وٽ کاڌو پڇيل هو حضرت ابو عبیدہ بن الجراح اهو سڀ گڏ ڪرايو جو ڪل ٽارڪن جا ٻه ٿيلا ٿيو، پوءِ حضرت ابو عبیدہ ابن الجراح ان مان صحابه ڪرام کي هر روز ٿورو ٿورو ڏيندو هيو آخرڪار جڏهن ڪارڪون ختم ٿين لڳيون ته پوءِ هر روز هر هڪ کي هڪ ڪارڪ ڏيندو هيو. (بخاري ج ۱ ص ۲۲۷)

۳- صحابه ڪرام مان ڪنهن به انجي ان فعل تي اعتراض نه ڪيو ۽ حضرت ابو عبیدہ عشره المبشره مان آهي ۽ کيس رسول الله صلي الله عليه وسلم جي زبان اطهر مان امت جي امين هجڻ جو لقب مليو آهي. رسول الله عليه وسلم جن فرمايو آهي.

لِکُلِّ اُمَّةٍ اَمِيْنٌ وَاَمِيْنٌ هَذِهِ اَلْاُمَّةُ اَبُو عَبِيْدَةَ بْنِ الْجُرَّاحِ مُتَّفَقٌ عَلَيْهِ مُتَّكَوَّةٌ ص ۵۶۶

هر امت لاءِ امين آهي ۽ هن امت جو امين ابو عبیدہ بن الجراح آهي.

معلوم ٿيو ته حاجت واري وقت آسودن جي مال ۾ محتاجن جو حق آهي ان ڪري حضرت ابو عبیدہ رضه ان کاڌي کي گڏاڙي سڌاڙي مالڪن ۽ غير مالڪن جي وچ ۾ برابر تقسيم ڪري ڇڏيو ۽ ان مان هئي ڳالهه به معلوم ٿي ته جڏهن سفر ۾ جن جو کاڌو صرف ايترو بچت آهي جو

اڳتي هلي اهو خود انهن کي ڪم ايندو تڏهن به صحابي سڳورو اهو کاذو محتاجن ۾ برابر تقسيم ٿو ڪري، پوءِ جيڪي آسودا ماڻهو پنهنجي گهرن ۾ آهن ۽ جن کي خدا تعاليٰ بيحد مال ڏنو آهي انهن جي مال ۾ ته محتاجن جو حق بطريق اوليٰ چئبو ۽ اهو صرف هڪ صحابي جو فعل نه آهي پر ان سان ان سفر ۾ ٿي سڄي صحابي آهن اهي انجي ان فعل تي اعتراض نٿا ڪرن. پوءِ اهو مسئلو ٿي سڄي صحابه جي اجماع سان به ثابت ٿيو. ۽ پڻ اهڙي قسم جا واقعات خود حضور صلي الله عليه وسلم کان به ثابت آهن ڏسو (۱) ڪنهن وقت ڪنهن جنگ ۾ حضور صلي الله عليه وسلم جن کاڌي جي سامان ۾ ڪمي محسوس ڪئي ۽ ڏٺائون ته ڪن مجاهدن وٽ ڪجهه کاڌي جو سامان موجود آهي ۽ ڪن وٽ ته ڪجهه ئي ڪونهي ۽ پريشان آهن ان وقت رسول الله صلي الله عليه وسلم جن اعلان فرمايو ته جنهن وٽ جيترو سڀڙو آهي اهو کڻي اچي چنانچہ جڏهن ٿورو گهڻو سڌو جمع ٿيو پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن برڪت جي دعا فرمائي پوءِ فرمايائون جنهن کي جيتري جي ضرورت آهي ان مان کڻي اهڙي طرح اهو سڀني ۾ ضرورت آهر تقسيم ٿي ويو ۽ ڪوئي به محروم نه رهيو. (مشکوٰه ص ۵۲۸ ۽ کذا في البخاري ج ۱ ص ۲۲۷)

(۲) حضرت ابو بردہ کان روايت آهي چيائين ته فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم ته بيشڪ اشعري قوم جا ماڻهو جڏهن انهن جو لڙائيءَ ۾ سڀڙو ختم ٿي ويندو آهي يا مديني طيبه ۾ انهن جو طعام ٿورو ٿي پوندو آهي ته پوءِ اهي طعام کي هڪ لٽي ۾ جمع ڪندا آهن پوءِ پاڻ ۾ هڪ ٽانو سان هڪ ڪرو وڃيندا آهن سو اهي مون مان آهن ۽ مان انهن مان آهيان. (بخاري ج ۱ ص ۲۳۸)

(۳) حضرت ابو سعيد خدري رضه کان روايت آهي ته ڪنهن

وقت اسان حضور صلي الله عليه وسلم سان ڪنهن سفر ۾ هيا سون اوچتو هڪ شخص (ڏهري) ڏاڇي تي سوار ٿي آيو جا سڄي ۽ ڪهي ٿيڙ ڪاٺي پئي تنهنجو حال ڏسي ڪري رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته جنهن کي بچت سواري هجي سا ان کي ڏئي جنهن کي سواري نه آهي. ۽ جنهن کي بچت ڪاڌو هجي اهو انکي ڏئي جنهن کي ڪاڌو نه هجي. ان کان سواءِ ڪافي سامانن جا قسم ذڪر فرمايائون جنهن سان اسان سمجهي ويا سي ته بچت مال ۾ مالڪ جو ڪو حق نه آهي.
(رواه مسلم مشکوٰة ص ۲۳۸)

(۴) هڪ دفعي حضور صلي الله عليه وسلم جن هي ارشاد فرمايو ته اي مهاجر و انصارو! توهان جا هڪڙا اهڙا ڀائر آهن جن کي نه مال آهي نه ڪي ڪو ماڻه آهي ڇا توهان مان ڪو اهڙو آهي جيڪو ٻن کي يا ٽن کي پنهنجي ڪاڌي ۾ ڀائيوار ڪري؟ حضرت جابر فرمائي ٿو ته پوءِ به يا ٽي ماڻهو مون پنهنجي گهر وٺي ويس -

(طبقات ابن سعد ج ۲ ص ۲۱۷ - ابو داؤد ج ۱ ص ۲۴۲)

اهڙي قسم جون مرفوع روايتون به ڏس ڏين ٿيون ته ضرورت واري وقت محتاجن جو آسودن جي مال ۾ حق آهي. حضرت عمر رضه جو قول. ۱. عن ابن عمران عمر قال لولم اجد للناس مالا لا يسهمه الا ان ادخل علي كل اهل بيت عدتهم فيقا سمنهم انصاف بطونهم فعلت فانهم لن يهلكو من انصاف بطونهم.

(تاريخ الامم والملوك للطبري ج ۵ ص ۲۳)

اسلام ڪے معاشي تصورات ص ۱۴۴

حضرت عبدالله بن عمر کان روايت آهي ته حضرت عمر فرمائي ٿو ته جيڪڏهن مون ماڻهن جو مال ايترو نه لھان جو انھن لاءِ ڪافي

ٿئي سواء هن صورت جي ته مون هر گهر جي مالڪ وٽ ڪجهه ماڻهن کي داخل ڪريان اهي انهن کي اڌ خوراڪ ورهائي ڏين ته مون اهو ڪم ضرور ڪريان ڇو ته اڌ خوراڪ کائڻ سان ڪو به هلاڪ نه ٿيندو.

يعني جيڪڏهن اهڙي حالت هجي جو ڪجهه ماڻهن کي کاڌو حاصل آهي ۽ ڪجهه ماڻهو بکيا آهن ته حضرت عمر رضي الله عنه فرمائي ٿو ته مون انهن بکين ماڻهن کي انهن سان گهر ۾ رکيل خوراڪ ۾ ڀائيوار ڪري ڇڏيان جن کي پوري خوراڪ حاصل آهي. هاڻي اهي اڌ کائڻ ۽ باقي اڌ بکين کي ڏين ڇو ته ان صورت ۾ ٻئي ڌريون هلاڪت کان بچي پونديون. ان کان بعد مؤرخ طبري حضرت عمر رضه جي هڪ خواهش ذڪر ڪئي آهي ۽ اها هي آهي.

(۲) عن معاذ قال قال عمر بن الخطاب لو استقبلت من امري ما استدبرت لاخذت فضول اموال الاغنياء فقسمت علي الفقراء (تاريخ الامر والملوك ج ۵ ص ۲۲ بحواله اسلام ڪے معاشي تصورات ۱۴۸)

حضرت معاذ کان روايت آهي ته حضرت عمر فاروق فرمائي ٿو ته جيڪو رايو مون کي هاڻي پيدا ٿيو آهي جيڪڏهن اهو اڳي ظاهر ٿئي هان ته ضرور آسودن جو بچت مال وٺي ڪري غريبن ۾ ورهائي ڇڏيان هان.

هيءَ ته بيان هيو مالدارن جي مالن ۾ موت کان اڳ ۾ وجوبي حق.

موت کان بعد وجوبي حق

مرڻ کان بعد وجوبي حق ميراث آهي. مرڻ کان بعد ميت جي مال کي ميراث ۽ جن کي شريعت پاڪ ان جي مال جو جبري مالڪ بڻايو آهي انهن کي وارث چيو ويندو آهي. پوءِ انهن وارثن جا مختلف حصا خدا پاڪ مقرر فرمايا آهن ۽ ان ميراث جي مسئلي جي الله تعاليٰ وٽ

ايڏي اهميت آهي جو ان مسئلي کي خوب وضاحت سان پنهنجي ڪلام پاڪ ۾ ذڪر ڪيو اٿائين. ۽ پڻ ان سبب جي ڪري ئي ميراث جي علم کي علم الفرائض ڪوٺيو ويندو آهي.

سرمائيدارن جي مالن ۾ محتاجن جا نفلي حقوق موت کان اڳ ۾ سرمائيدارن جي مالن ۾ محتاجن جا نفلي تقريباً اٺ حق آهن

۱- خيرات ڏيڻ

۲- حسن خلق

۳- قرض ڏيڻ

۴- قرض ۾ سهولت ڪرڻ يا معاف ڪرڻ

۵- محتاج لاءِ سفارش ڪرڻ

۶- پاڻ سان گڏ ڪارائڻ

۷- پاڻ جهڙو ڪاڌو ڪپڙو ڏيڻ

۸- معاشي تحفظ ڪرڻ.

خيرات ڏيڻ : وجوبي حقوقن کانسواءِ مالدارن جي مال ۾ محتاجن جا نفلي حقوق به آهن جن کي خيرات چيو ويندو آهي. نفلي خيرات جي لاءِ به الله تعاليٰ پنهنجن ٻانهن کي اڀاريو آهي ۽ ان جو وڏو اجر ذڪر فرمايو آهي.

(۱) رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي سخي الله تعاليٰ کي ۽ جنت کي ۽ ماڻهن کي ويجهو آهي ۽ دوزخ کان پري آهي ۽ ڪنجوس الله تعاليٰ کان به پري آهي ۽ جنت کان به پري آهي ۽ ماڻهن کان به پري آهي ۽ دزخ جي ويجهو آهي. اهڙو سخي جو صرف الله تعاليٰ جا فرائض ادا ڪري ٿو الله تعاليٰ کي ان عابد کان وڌيڪ پيارو آهي جو ڪنجوس آهي. مشڪوة ص ۱۶۴.

۲۔ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمائن ٿا ڪو به اهڙو ڏينهن نه آهي جنهن ۾ به ملائڪ ڌرتيءَ تي نه ٿا لهن جن مان هڪ چوي ٿو ته اي الله تنهن جي راهه ۾ خرچ ڪندڙ کي عيوض ڏي، ٻيو چوي ٿو اي الله ڪنجوس جي مال کي تلف ڪر (مشڪوة ص ۱۶۴).

۳۔ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمائن ٿا ته الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته اي آدم جا پٽ! منهنجي راهه ۾ جيستائين خرچ ڪندو رهندين تيستائين مون تو کي ڏيندو رهندس. بهرحال و جويي ۽ فرضي صدقات کان سواءِ نفلي خيراتن سان به محتاجن جي مدد ڪرڻ ۾ وڏو ثواب آهي.

حسن خلق ۽ حسن خلق کان مراد آهي سهڻي هلت چلت ۽ ماڻهن کي سڄي نالي ۽ سهڻي لقب سان سڏڻ، ڪوئي ملي وڃي ته سلام ۾ اڳرائي ڪرڻ وغيره ۽ ٻڻ عزت سان مسلمانن کي ڏسڻ ۽ محبت ڪرڻ، حسن خلق جو تعلق صرف سرمائيدارن ۽ اميرن سان نه آهي بلڪه غريبن ۽ هيٺين طبقي وارن سان به آهي. غريب جيڪڏهن حسن خلق ڪندو ته اهو ان جو شان آهي. پر جيڪڏهن غريب حسن خلق اختيار نه ڪندو ته ويتر دنيا ۾ خراب ٿيندو ۽ آخرت ۾ به اڃا خراب ٿيندو. قال النبي صلي الله عليه وسلم.

ثَلَاثَةٌ لَا يَكْمُلُ لَهَا يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَلَا يَزْكِيهِمْ فِي رَاوِيَةٍ لَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَهُمْ عَذَابُ أَلِيمٍ. شيخ زان و ميڪ ڪذاب و غائل متڪبر. (مسڪوة ص ۴۲۲)

هي هڪڙا شخص آهن جن سان الله تعاليٰ قيامت جي ڏينهن نه ڳڻهائيندو ۽ نه ڪي انهن کي ڏوهن کان پاڪ فرمائيندو ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي ۽ نه ڪي انهن ڏانهن رحم سان نظر ڪندو. ۽ انهن ٽن دردناڪ عذاب آهي. هڪ بوره زاني ٻيو ڪورو بادساه نيون سڄو وڌائي ڪندڙ.

يعني ٽي شخص اهڙا آهن جن سان قيامت جي ڏينهن الله تعاليٰ

تن قسمن جو برتاء ڪندو.

۱- الله تعاليٰ انکي گناهن کان پاڪ نه ڪندو.

۲- الله تعاليٰ ان ڏي رحم ۽ ڪرم جي نظر سان نه ڏسندو

۳- ان کي دردناڪ عذاب ڪندو انهن ٽن مان هڪ اهو شخص

به آهي جيڪو هجي سچو ۽ هيٺاهون پوء به آڪڙ ڪري، ڪنهن جو به لحاظ نه رکي، نه فقير جو نه امير جو سو سهڻن اخلاقن جو تعلق امير سان به آهي ته فقير سان به هيٺاهين انسان سان به آهي ته مٿانهين انسان سان به پر چونڪه مشاهدي ۽ تجربي سان معلوم ٿو ٿئي ته اڪثر ڪري حسن خلق کان مٿاهون طبقو خالي نظر اچي ٿو. ان ڪري حسن خلق کي ان باب ۾ ذڪر ڪيو وڃي ٿو جنهن باب ۾ هيٺاهين طبقي جا مٿاهين طبقي جي مٿان حق بيان ڪيا وڃن ٿا.

قال رسول الله صلي الله عليه وسلم ان من احبكم الي احسنكم اخلاقا

رواه بخاري. (مسڪوة ص ۴۲۱) نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم

جن فرمايو توهان مان مون کي زور پيارو اهو شخص آهي جڪو توهان ۾ تمام ڀلن اخلاقن وارو آهي.

ان کان علاوه ڪافي احاديث مبارڪ ۾ حسن خلق جي وڏي

تعريف آيل آهي. ۽ بن غريب سان سهڻو ڳالهائڻ ۽ کيس سهڻو جواب ڏيڻ به حسن خلق ۾ داخل آهي. الله تعاليٰ سورة الصبحي ۾ فرمائي ٿو فاما اليتيم فلا تقهر واما السائل فلا تنهر يعني یتيم تي ڏمر نه ڪر ۽ سائل کي جهٽڪ نه ڏي. اڄ سرمائيدارن جو ڇا ته حال آهي جو یتيمن ۽ سائلن کي دين ته نٿا پر پرو ڳالهائڻ ٿا.

۱- قال النبي صلي الله عليه وسلم اتقوا النار ولو بشق تمره فان لم

تجدف بكلمة طيبة (بخاري ج ۲ ص ۸۹۰)

نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جهنم کان بچاءُ
ڪيو توڙي ڪارڪ جي چيٽ سان پر جيڪڏهن اها به نه لهن ته پوءِ مٺي ڪلام سان
۲۔ و ان من المعروف ان تلقى اخاك بوجه طلق (مشڪوة ص ۱۶۸)
بيشڪ هيءَ ڳالهه به نيڪي جي آهي جو تون پنهنجي ڀاءُ سان
بهڪندڙ منهن سان ملين

۲۔ تبسمک في وجه اخيك صدقة (ايضا)

پنهنجي ڀاءُ جي منهن سامهون تنهنجو مرڪڻ به صدقو آهي.
يعني جيڪڏهن محتاج کي ڪجهه به نه ڏئين ته گهٽ ۾ گهٽ
ان محتاج کي بهڪندڙ منهن سان سٺو جواب ڏي ته اهو به تنهنجو خير
۽ صدقو آهي.

قرض ڏيڻ ۽ محتاج کي جيڪڏهن ڪا شي ۽ ملڪيت طور نٿو
ڏئي سگهي ته انکي اها شي قرض طور ڏئي ته اهو به انلاءِ اجر جو سبب
آهي. قرض کان مراد صرف ڏوڪڙ نه آهي، بلڪ هر ضرورت واري
شيءَ مراد آهي. پوءِ چاهي ڏوڪڙ هجن چاهي ان هجي، چاهي زمين
هجي، چاهي گهر جي جاءِ هجي، چاهي سواري هجي، چاهي کير پيڻ لاءِ
ڪا ڏهڻي هجي يا اوڌر تي ڪنهن کي ڪا شي وڪڻي ڏئي. ته شريعت
پاڪ ان اڌاري شي ڏيڻ کي به صدقو ڪوٺيو آهي جيئن ته هن حديث ۾ آهي.
۱۔ من كان له علي رجل حق فمن آخره كان له بكل يوم صدقة (رواه
احمد مشڪوة ص ۲۵۲)

جنهن جو ڪنهن جي مٿان حق آهي پر ان تي (آساني ڪرڻ
خاطر) جيتري انکي ڍر ڏيندو اوترو ان کي هر ڏينهن جي مقابلي ۾
صدقي جو ثواب ملندو.

۲۔ نمر الصدقة اللقحة الصفي منحة والشاة الصفي منحة تغدو باناء و

تروح باخري. متفق عليه (مشکوٰۃ ص ۱۶۸)

پلو صدقو آهي ڪنهن محتاج کي ڪير پيئڻ لاءِ گهڻي ڪير ڏيڻ واري ڏاڍي ڏيڻ يا گهڻي ڪيرا واري پڪري اڌاري ڏيڻ، جيڪا صبح جو به ٿانو پري ڏئي ۽ شام جو به ٿانو پري ڏئي.

قرض ۾ سهولت ڪرڻ يا معاف ڪرڻ : ڪنهن مسڪين ماڻهو کان قرض وصول ڪرڻ ۾ دير ڪرڻ يا سڀ قرض يا ڪجهه قرض معاف ڪرڻ لاءِ شريعت پاڪ وڏي ترغيب ڏني آهي.

۱. حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته هڪ شخص ماڻهن سان قرض تي ڏيتي لپتي ڪندو هو ۽ پنهنجي نوڪر کي چئي ڇڏيو هيائين ته جڏهن مسڪين وٽ اچين ۽ اهو تو کي قرض نه ڏيئي سگهي ته ان کي معاف ڪري ڇڏجانءِ مان الله تعاليٰ اسان کي به گناه معاف ڪري ڇڏي، پوءِ جڏهن مري ويو ته الله تعاليٰ ان جا گناه معاف ڪري ڇڏيا. (مشکوٰۃ ص ۲۵۱)

قال رسول الله صلي الله عليه وسلم من سره ان ينجيه الله من كرب يوم القيامة فلينفس عن معسراو يضع عنه (رواه مسلم مشکوٰۃ ص ۲۵۱):

رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي، جنهن کي هيءُ ڳالهه خوشي ۾ وجهي ته الله تعاليٰ ان کي قيامت جي ڏينهن جي تڪليف کان بچائي ته اهو سڄي قرضي کي ڍر ڏئي يا اصل قرض معاف ڪري ڇڏي.

۲- هڪ روايت ۾ آهي ته جيڪو ڪنهن سڄي کي مهلت ٿو ڏئي يا معاف ٿو ڪري ته الله تعاليٰ ان کي قيامت جي ڏينهن پنهنجي رحمت جي پاڇي هيٺ آڻيندو.

(رواه مسلم- مشکوٰۃ ص ۲۵۱)

محتاج لاءِ سفارش ڪرڻ : جيڪڏهن ڪو ماڻهو محتاج جي هن

ڪري مدد نه ٿو ڪري سگهي جو انکي پاڻ طاقت نه آهي ته پوءِ هو ٻين سگهن کي ان جي سفارش ڪري ته الله تعاليٰ ان سفارش ڪندڙ کي اوترو ئي ثواب ڏيندو جيترو مدد ڪندڙ کي عنايت فرمائيندو ۽ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کان اهڙا ڪيئي واقعا نقل ڪيا ويا آهن. مثال طور تي هڪ روايت ۾ آهي ته مضر قبيلي جا ماڻهو هڪ وقت نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن وٽ آيا انهن جي مسڪيني ۽ بڪ ڏسي ڪري حضور صلي الله عليه وسلم جي چهري انور ۾ ان جو اثر ظاهر ٿيو هوڏانهن نماز جو وقت به اچي ويو. حضرت بلال کي اذان چوڻ جو حڪم ڪيائون. بلال سائين اذان جي خلق اچي وئي پاڻ ڪريم جن ماڻهن کي نماز پڙهائي پوءِ جماعت کي انهن مسڪين جي مدد ڪرڻ لاءِ قرآن شريف جون ڪجهه آيتون پڙهي ڪري چندي ڏيڻ تي اٿاريائون ۽ فرمايائون جنهن کي جيترو ئي سگهي کڻي اچي توڙي کڻي ڪارڪ جي چيٽ چو نه هجي. وعظ ختم ٿيو جماعت پنهنجي گهرن ڏي هلي وئي پوءِ اول هڪ انصاري صحابي ٿيلهي بڻسن جي آندي جو هڪ مٺ سان کڻي نه پيو سگهي، اهڙي طرح ڪنهن ڪجهه آندو ڪنهن ڪجهه آندو. تانته طعام جو به هڪ ڍڳ ٿي ويو ته ڪپڙن جو به هڪ ڍڳ ٿي ويو صحابه جي قرباني ڏسي ڪري حضور صلي الله عليه وسلم جو چهرو اطهر خوشي پاران بهڪي پيو ڇڻ ته چهري انور کي سون جو باڻي لڳل آهي. ان کان بعد فرمايائون.

من سن في الاسلام سنة حسنة فلم اجرها و اجر من عمل بها من بعده من غير ان ينقص من اجورهم شيء و من سن في الاسلام سنة سيئة كان عليه وزرها و وزر من عمل بها من بعده من غير ان ينقص من اوزارهم شيء. (رواه مسلم - مشڪوة ص ۲۲)

جنهن اسلام ۾ سهڻو طريقو جاري ڪيو تنهن لاءِ ان جو اجر آهي ۽ ٻين جيڪي به ان کان بعد ان طريقي تي هلندا انهن سمورن جو به اجر ان کي ملندو پر انهن جي اجر مان به ڪا شيءِ نه گهٽي ۽ جنهن اسلام ۾ پرو طريقو جاري ڪيو تنهن جي مٿان ان جو گناهه آهي ۽ انهن شخصن جو به گناهه ان جي سر تي ٿيندو جيڪي ان طريقي سان هلندا پر انهن جي گناهه مان به ڪا شيءِ گهٽائي نه ويندي.

۽ الله تعاليٰ فرمايو آهي.

من يشفع شفاعة حسنة تكن له نصيب منها ومن يشفع شفاعة سيئة تكن له كفل منها ط (النساء ۱۱ع)

جيڪو چڱي ڳالهه جي سفارش ڪندو تنهن لاءِ منجهائينس حصو آهي ۽ جيڪو بچري ڳالهه جي سفارش ڪندو تنهن لاءِ منجهائينس حصو آهي.

۽ هڪ روايت ۾ آهي.

انه اذا اتاه السائل او صاحب الحاجة قال اسفعو افلتوجروا.

متفق عليه - مشڪوة ص ۴۲۲ .

بيشڪ جڏهن به نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن وٽ ڪو سائل يا ضرورت وارو ايندو هو ته صحابه کي فرمائيندا هئا ته انجي سفارش ڪريو ته اوهان کي به انجو اجر ملندو.

خدمتگار کي پاڻ سان گڏ ڪارائين، خدمت ڪندڙ جڏهن ته پنهنجي صاحب جي سک لاءِ نا پاڪائي ٿو تنهن ڪري ان جي دل جوئي لاءِ صاحب کي شريعت پاڪ حڪم ڪيو ته هاڻي ان کي پاڻ سان گڏ ڪاراءِ تانته انجي دل خوش ٿئي.

۱- قال النبي صلي الله عليه وسلم اذا اتى احدكم خادمه بطعامه فان لم يجلسه معه فليناول له لقمة اولقمتين او اكلة او اكلتين فانه ولي

علاجہ۔ (بخاري ج ۱ ص ۲۴۷)۔

نبی کریم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي جڏهن توهان مان ڪنهن هڪ وٽ سندس خادم طعام آڻي (پوءِ چڱو ته ائين آهي ته ان کي پاڻ سان گڏ ڪارائي) پر جيڪڏهن پاڻ سان گڏ ويهاري ان کي نه ٿو ڪارائي ته پوءِ هڪ ٻه گرم ڪشي ان کي ڏئي ڇو ته طعام تيار ڪرڻ ۾ ان تڪليف ڪاٽي آهي.

۲- اذا صنع لاحد كرم خادماً طعاماً ثم جاء به وقد ولي حره ودخانه فليقمده معه وليا كل فان كان الطعام مشفو فافليضع في يده منه اكلة او اكلتين. (ابو داؤد ت ۲ ۱۸۲)

جڏهن توهان مان ڪنهن لاءِ سندس خادم طعام جي دونهن ۾ گرمي کي سهي ڪري وٽس ڪشي اچي ته پوءِ انکي گهرجي ته ان کي پاڻ سان گڏ ويهاري ڪري ڪارائي پر جيڪڏهن طعام ٿورو آهي ته پوءِ ان جي هٿ تي هڪ ٻه گرم رکي.

پاڻ جهڙو ڪارائڻ ۽ پهرائڻ ۽ ڳوري ڪم وقت ان سان ڪم ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ مددگار ٿيڻ؛ خدمتگار کي اهو ئي ڪاڌو ڪارائجي جيڪو پاڻ ڪائجي ائين نه ته پاڻ گوشت ڪاٽي ۽ خادم کي دال ڪارائي ۽ ٻن جهڙا ڪپڙا پاڻ پاڻي اهڙا خادم کي پارائي ۽ ڳري ڪم ۾ ان جي مدد ڪري.

قال النبي صلي الله عليه وسلم ان اخوانكم خولكم جعلهم الله تحت ايديكم فمن كان اخوه تحت يده فليطعم مما ياكل و يلبس مما يلبس ولا تكلفوا هم ما يلبههم فان كلفتموا هم ما يلبههم فاعينواهم (بخاري ج ۱ ص ۲۴۶)

بني ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته بيشڪ توهان جا ڀائرن توهان جا خادم آهن جن کي الله توهان جي هٿن هيٺ ڪيو آهي ۽ پوءِ جنهن جو پاءُ جنهنجي هٿ هيٺ هجي پوءِ انکي ان مان

ڪارائي جنهن مان پاڻ کائيندو آهي ۽ ان کي اهو پهراڻي جيڪو پاڻ پهريندو آهي ڳري ڪم جي انهن کي تڪليف نه ڏيو پر جيڪڏهن ڳري ڪم جي انهن کي تڪليف ڏيو ته پوءِ انهن جي مدد ڪريو.

محتاجن جو مالي تحفظ - محتاجن جو طاقت وارن جي مٿان هي به حق آهي ته جيڪڏهن محتاج پنهنجي مال جي حفاظت کان قاصر آهي جو پنهنجي مال جي حفاظت نٿو ڪري سگهي ته پوءِ ان جي مال جي حفاظت طاقت وارا ڪندا. مثال طور هڪ يتيم کي جائداد ۽ ملڪيت آهي ته ان جي سرپرست تي هيءَ به حق آهي ته اهو ان جي جائداد ۽ ملڪيت جي انجي بالغ ٿيڻ تائين امانت ۽ سهڻي طريقي سان ڊيڪ پال ڪري پوءِ جيڪڏهن سرپرست مالدار آهي ته پوءِ بنا معاوضي جي انجي مال جي ڊيڪ پال ڪري) جيڪڏهن غريب آهي ته مناسب معاوضو ان جي ملڪيت مان کڻي سگهي ٿو. جيئن قرآن پاڪ ۾ حڪم آهي. ومن كان غنيا فليستغف ومن كان فقيرا فليا كل بالمعروف (النساء ۱۴)

۽ جيڪو آسودو هجي تنهن کي (يتيم جي مال کان) پاسو ڪرڻ گهرجي ۽ جيڪو فقير هجي تنهن کي مناسب طور سان کائڻ گهرجي. يتيم جي مال ۽ جائداد ۾ خيانت ڪندڙ ۽ ناڄائز فائدو حاصل ڪندڙن لاءِ قرآن ڪريم ۾ سخت و عيذ آهي. فرمايائين

ان الذين يا كلون اموال اليتامي ظلما انما يا كلون في بطونهم ناراً و سيصلون سعيراً. (النساء ۱۴)

جيڪي يتيمن جو مال ڏاڍ سان کائيندا آهن سي پنهنجي بيتن ۾ رڳو باهه کائيندا آهن ۽ دوزخ ۾ سگهو گهڙندا.

۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جو ارشاد گرامي آهي ته بيعت يوم القيمة القوم من قبورهم تاجح افواههم ناراً قيل يا

رسول الله من هر قال المر تر ان الله قال ان الذين يا كلون اموال اليتامي ظلما . (ابن كثير ج ۱ ص ۴۵۶)

قيامت جي ڏينهن قبرن مان هڪڙيون قومون اهڙي حالت ۾ اٿاريون وينديون جو انهن جي واتن مان باهه پئي پڙڪندي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي عرض ڪيو ويو ته اي الله جارسول ! اهي ڪير هوندا؟ فرمايائون ڇا نه ڏٺو ٿي تون جو الله تعاليٰ فرمايو آهي جيڪي یتيمن جا مال ڏاڍ سان کائڻ ٿا سي پنهنجي پپ ۾ رڳو باهه کائيندا آهن.

تحفظ جون صورتون : صورت ۱ یتيمن جي سرپرستن تي لازم آهي ته اهي یتيم جي مال ۽ جائداد جو مناسب انتظام ڪرڻ ۽ تجارت وغيره جي ذريعي انجي واڌاري جو به خيال ڪرڻ. یتيم جڏهن بالغ ٿئي ته سڀ ڪجهه (اصل مال ۽ نفع) ايمانداري سان ۽ دل جي خوشي سان ان جي حوالي ڪري ڇڏڻ. ان جي متعلق قرآن پاڪ ۾ هن طرح هدايت آهي.

و ابتلو اليتيم حتي اذا بلغوا النکاح فان آنستم منه رشدا فادفعوا اليهم اموالهم (النساء ۱۰۷)

۽ ايسٽائين یتيمن کي پرکيو جيستائين پرڻي جي عمر کي پهچڻ پوءِ جيڪڏهن انهن ۾ ڪا سياڻپ نهو ته سندن مال کين موٽائي ڏيو.

ان ڪري یتيمن جي بلوغت کان پهريون ئي مناسب ۽ صحيح تربيت ڪرڻ گهرجي جيئن اهي بلوغت کان بعد پنهنجو ڪاروبار بنا جهجهڪ ۽ تڪليف جي ڪري سگهن. مطلب ته بلوغت کان اڳ ۾ ئي انهن کي ڪاروبار ۾ ڪيڙي ۽ ماهر بڻائي ڇڏجي. ان ڪري امام اعظم رحمہ اللہ وٽ هي مسئلو آهي ته نا بالغ جامعات سندس سرپرست جي اجازت سان جائز آهن جڏهن سرپرست کي تسلي ٿئي ته مال جو مالڪ هاڻي بالغ به ٿيو آهي ۽ پنهنجو ڪاروبار سنڀالي سگهي ٿو ته سندس مال

حوالي ڪري ڏئي (ڪما في ڪتب الفقہ)

صورت ۲: جيڪڏهن ڪو چريو ۽ بيوقوف آهي ته انجو سرپرست ان جي مال کي ان جي قبضي ۾ نه ڇڏي بلڪه ان جي مال تي ڪنٽرول ڪري ان کي ان مان خوراڪ ۽ پوشاڪ پيو ڏئي ۽ انکي مٺي زبان سان سمجهه جون ڳالهيون پيو ڪري. ڪما قال الله تعاليٰ

ولا تؤتوا السفهاء اموالكم التي جمل الله لکم قياما وارزقوهم فيها واکسوام فقولوا لهم قولاً معروفاً. (النساء ۱)

۽ ٻي سمجهن کي پنهنجا اهي مال نه ڏيو جن کي الله اوهان لاءِ گذارڻ جو سبب بڻايو آهي ۽ منجهائين کيس ڪارايو ۽ کين پهرايو ۽ کين چڱي ڳالهه چئو.

بي وقوف کي مال حوالي ڪرڻ ۾ ايترو گناهه آهي جو اهڙو شخص جي دعا رب تعاليٰ قبول نه ٿو فرمائي.

حجر المحيط ۾ آهي ته تن شخصن جي دعا قبول نه ٿي ڪئي وڃي

(۱) جيڪو مڙس گندي عادت واري زال کي ملاقات نه ڏئي،

(۲) جيڪو بيوقوف کي مال حوالي ڪري ڏئي.

(۳) جيڪو ڪنهن کي قرض ڏئي پر شاهد نه بڻائي (الانبياء و التائرات ۲۹۰)

صورت ۳: ان جو سرپرست ناجائز طريقي سان ان جو مال

نه کسيائي ۽ ائين به نه ڪري جو چوي ته هاڻي ته اڃا نٿو آهي تنهنڪري ان جي مال مان هاڻي کائي وٺان اجهو وڌو ٿيو پوءِ ته مون کي مال ان جي حوالي ڪرڻو پوندو. پوءِ کائڻ جو موقعو ئي نه ملندو. ڪما قال الله تعاليٰ.

ولا تاكلوا ما اسرا فاء بدارا ان يڪبروا (النساء ۱۰)

۽ اهي (مال) اڃا پيو ۽ (سندن) وڏي ٿيڻ جي پوءِ کان تڪڙ ڪري نه کائو.

هي ته هيا محتاجن جا نفلي حق سرنڌڙن ۽ اميرن جي مٿان موت کان اڳ ۾.

موت کان بعد وارو نفلي حق

شريعت پاڪ وصيت کي هڪ نفلي حق مقرر فرمايو آهي جو وصيت ڪندڙ جي وفات کان بعد وصيت ڪيل کي ڏنو ويندو آهي. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي جنهن به مسلمان کي ڪا اهڙي ملڪيت هجي جنهن ۾ انکي وصيت ڪرڻي آهي ان تي حق آهي ته ٻه راتيون نه گذرن مگر وصيت ان وٽ لکيل هجي. (مشڪوة ص ۲۶۵)

شريعت پاڪ وصيت جي لاءِ به ڪجهه قواعد ۽ شرائط ٻڌايا آهن مثلاً ڪنهن جي لاءِ ڪري ۽ ڪيتري ڪري.

وارث جي لاءِ وصيت نه آهي. وصيت انهن مائهن لاءِ نه ڪندو ۽ نه هڪي ان جي مرڻ کان بعد انهن کي ادا ڪئي ويندي جيڪي مائهو مرڻ کان بعد ان جي مال جا شريعت پاڪ ورثي جا حقدار مقرر ڪيا آهن ڇو جو جڏهن شريعت پاڪ انهن جو حصو مقرر ڪيو آهي وري هيءُ انکي اڃا ڏي ته شريعت جي حصي مقرر ڪرڻ جو فائدو نه رهندو. تنهنڪري حضور صلي الله عليه وسلم جن حجة الوداع جي خطبي ۾ فرمايو.

ان الله قدا عطي كل ذي حق حقه فلا وصية لوارث رواه ابوداؤد و ابن ماجه والترمذي (مشڪوة ص ۲۶۵)

بيشڪ الله تعاليٰ هر حق واري کي حق ڏئي چڪو آهي تنهنڪري وارث جي لاءِ وصيت نه آهي.

ٽئين حصي کان مٿي نه ڪري. وري شريعت پاڪ سڄي مال جي ٽئين حصي کان مٿي وصيت ڪرڻ جو حق نه ڏنو آهي. وڌ ۾ وڌ جيڪڏهن وصيت ڪري ته ٽئين حصي جي ڪري مٿي نه ڪري. حضرت سعد بن ابی وقاص جا وارث آسودا هئا. تنهنڪري نبي ڪريم صلي الله

عليه وسلم کان تئين حصي کان وڌيڪ وصيت ڪرڻ جي اجازت ٿي گهريائين حضور صلي الله عليه وسلم جن تئين حصي کان مٿي وصيت ڪرڻ جي اجازت نه ڏني ۽ فرمايائون ته تيون حصو ڪافي ۽ گهڻو آهي. (مشڪوة ص ۲۶۶)

سرندي وڃڻ اميرن جا حق محتاجن جي مٿان

اسلام جڏهن ته وڃڻ واري ۽ معتدل مذهب آهي. ان ڪري جيئن اميرن تي محتاجن جا حق مقرر ڪيا اٿائين تيئن اميرن جا به حق محتاجن جي مٿان مقرر ڪيا اٿائين.

محتاج اميرن جي عزت ڪرڻ ۽ انهن سان سهڻو هلڻ

رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي اسان جي جماعت مان نه آهي جيڪو اسان جي ننڍن جي مٿان رحم نه ڪري ۽ اسان جي وڏن جي عزت نه ڪري ۽ نيڪي جو حڪم نه ڪري ۽ برائي کان نه روڪي. (مشڪوة ص ۴۲۲)

يعني ٿي اهڙا شخص آهن جن لاءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمائين ٿا ته اسان جي جماعت مان نه آهن. انهن مان هڪ اهو به آهي جيڪو پنهنجي مٿاهين جي عزت نه ٿو ڪري. پوءِ محتاج هئاهون آهي ۽ امير مانهو مٿاهون آهي ان ڪري محتاج امير جي عزت ڪري.

ياد رکڻ گهرجي ته الله تعاليٰ جيڪي انسانن جي مٿان هڪ ٻئي جا حق رکيا آهن هر هڪ کي پنهنجي پنهنجي سر ادا ڪرڻا آهن. چاهي اڳلو حق ادا ڪري چاهي ادا نه ڪري هر هڪ کان پنهنجن پنهنجن حقن پابست پڇا ٿيندي. پوءِ جيڪڏهن امير سرماييدار محتاجن جا حق ادا نه به ڪرڻ تڏهن به محتاجن کي انهن جا حق ادا ڪرڻا آهن.

حضرت عبدالله بن مسعود رضه کان روايت آهي چيائين ته اسان کي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته بيشڪ اوهان مون کان

بعد ۾ اقرباء پروري ۽ اهڙيون شيون ڏسندو جن کي اوهان برو سمجهندؤ، تنهن تي صحابه ڪرام عرض ڪيو ته پوءِ ان بابت اوهان جو ڇا حڪم آهي؟ فرمايائون ته اميرن کي اوهان پنهنجا حق ادا ڪري ڏجو ۽ پنهنجن حقن جو خدا تعاليٰ کان سوال ڪجو. (مشڪوٰۃ ص ۲۱۹) ۽ هڪ ٻئي روايت ۾ آهي ته انهن تي اهي بار آهن جيڪي انهن تي رکيا ويا آهن ۽ توهان تي اهي بار آهن جيڪي توهان تي رکيا ويا آهن. (مشڪوٰۃ ص ۲۲۰)

معلوم ٿي چڪو ته سرمائيدار ۽ امير محتاجن جا حق ادا نه ٿي ڪرڻ تڏهن به محتاج انهن جا حق ادا ڪرڻ. انهن جا ڪهڙا حق آهن ڪجهه ذڪر ڪجن ٿا.

حسن خلق، انهن سان سهڻو هلڻ ۽ انهن جي عزت ڪرڻ. اسلام جڏهن ته هر ڪم جي وچولي تعليم ڏئي آهي، ان ڪري حسن خلق ۾ به وچولي تعليم آهي، هن طرح جو انسان ڪيڏو به محتاج هجي هرون پرون پاڻ کي ڪيڏي به وڏي مانڻوڃي اڳيان ڏليل نه ڪري جو خواهه خواهه وڏن ماڻهن جي چمچاڳيري ڪندو وڃي ۽ ٻچ لنگائيندو وڃي ۽ نه وري اهڙو متڪبر هجي جو محتاجي جي باوجود سرندڙ ۽ اميرن کي ڏليل ڪندو وڃي بلڪه انهن سان اٿڻ ويهڻ ۾ ۽ ڳالهائڻ ٻولڻهائڻ ۾ ۽ ڏيڻ وٺڻ ۾، مطلب ته زماني جي هل ڄل ۾ انهن جي عزت رکي جيئن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي

انزلوا الناس منازلهم (رواه ابو داؤد . مشڪوٰۃ ص ۴۲۴)

هر هڪ ماڻهوءَ کي پنهنجي پنهنجي مرتبي آهر ويهاريو.

يعني هر هڪ شخص جي عزت انجي لياقت ۽ رتبي آهر ڪريو يعني هيٺاهين ماڻهو کي مٿاهين ماڻهو جي عزت ڪرڻي آهي.

حضور صلي الله عليه وسلم جو فرمان آهي.

يسلم الصغير علي الكبير (مشڪوة ص ۲۹۷)

صغير کي وڏي تي سلام ڏيڻ گهرجي ان مان معلوم ٿيو ته

محتاج ۽ هيٺائين کي سرنڌر ۽ مٿاهين جي عزت ڪرڻي آهي.

بغير ضرورت جي سوال نه ڪري، حديث پاڪ ۾ ان

شخص لاءِ وڏو وعيد آيل آهي جيڪو بنا ضرورت جي پڇي يا سوال

ڪري ٿو. اڄڪلهه هڪڙا ماڻهو اهڙا آهن جن جو پنڻ ڌنڌو ٿي پيو

آهي. حالانڪ بغير ضرورت جي پنڻ کي شريعت پاڪ حرام ڪيو

آهي. جيترو ٿي سگهي پورهيو ڪري پنهنجو قوت حاصل ڪجي نبي

ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي.

۱- لان يا خذا حد ڪم حيلة فياتي بحزمة حطب علي ظهره فيسيعها

فيكف الله بها وجهه خير لڙ من ان يسئل الناس اعطوه او منعه رواه

بخاري - مشڪوچ ص ۱۶۲

هڪڙو ماڻهو بني بو ڪو ڏيس يا نه ڏيس ان لاءِ هي ڳالهه

تمام بلي آهي جو رسو ڪئي جهنگ مان ڪاٺيون ڪري پٺي تي کڻي

بازار ۾ وڪڻي جو ته ان سان الله ان جي منهن جي رونق کي بچائي ٿو.

۲- هڪ انصاري صحابي حضور صلي الله عليه وسلم کان سوال

ڪيو تنهن تي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايائين ته گهر ۾

ڪجهه آهي؟ عرض ڪيائين ته هاڻو! سڏين هڪ ڪمبل آهي جنهن جي

ڪجهه حصي کي پائيندا آهيون ۽ ڪجهه حصي کي وڃائيندا آهيون ۽

هڪ بيانو به آهي جنهن ۾ پاڻي پيئندا آهيون فرمايائون ته ٻنهي کي

اڃا جڏهن صحابي ڪڍي آيو پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن انهن

ٻنهي کي پنهنجي هٿ مبارڪ ۾ جهلي فرمايو ته ڪو اهي جو هي به

شيون خريد ڪري؟ هڪ شخص عرض ڪيو ته سائين جي هڪ درهم ۾ ڏيو ته مان وٺندس. فرمايائين ته آهي ڪو جو هڪ درهم کان وڌائي ڏئي؟ ٻه دفعا يا ٽي دفعا فرمايائون. پوءِ هڪ شخص عرض ڪيو ته ٻن درهمن ۾ مون تو خريد ڪريان، پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن خريدار کي ٻئي شيون ڏئي ان کان پئسو وٺي ڪري ان انصاري صحابي کي ڏنا ۽ فرمايائونس ته هڪ درهم سان سيدو خريد ڪري پنهنجي گهر پهچاءِ ۽ ٻئي سان ڪهاڙو خريد ڪري مون وٽ ڪٿي آءِ. پوءِ ائين ڪيائين، نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن وٽ ڪهاڙو ڪٿي آيو پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن پنهنجي هٿ سان ان ۾ ڳن ٽوڪيو ۽ فرمايائونس ته وڃي ڪاٺيون ڪري وڪڻ، پندرهن ڏينهن لاڳيتو اهو ڪم ڪر، جو مون به، تو کي نه ڏسان. پوءِ صحابي هليو ويو ۽ ڪاٺيون ڪري وڃي بازار ۾ وڪڻي پيو. مدت گذرڻ کان بعد خدمت ۾ حاضر ٿيو جو ڏهه درهم ڪمائي چڪو هو. پوءِ انهن مان ڪجهه سيدو خريد ڪيائين ۽ ڪجهه لٽو ڪپڙو خريد ڪيائين. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کيس فرمايو ته هي تنهنجي لاءِ تمام ڀلو آهي. جيڪڏهن تون پنين ها ته تنهنجي منهن ۾ قيامت جي ڏينهن ڇتو هجي ها. (مشڪوة ص ۱۶۲)

ان مان معلوم ٿو ٿئي ته اصل محتاج کي ڪمائي ڪري پنهنجي ضرورت پوري ڪرڻي آهي. هاڻو جيڪڏهن هن جي ڪمائي ان جي ضرورت کي پورو نٿي ڪري سگهي يا پورهئي جي لائق ئي نه آهي ته پوءِ ضرورت جي دفع ڪرڻ لاءِ ان کي پنڻ جائز آهي.

قبیصۃ نالي هڪ صحابي آهي انکي رسول صلي الله عليه وسلم جن فرمائين ٿا تڻ صورت ۾ سوال ڪرڻ جائز آهي. ۱- ڪنهن خون ڪيو

آهي پوءِ ڪو شخص وڃي ڪري مقتول جي وارثن کي چوي ته توهان ان سان نه وڙهو توهان کي خون جي بها شريعت موافق مون پري ڏيندس. مقتول جا وارث ان ڳالهه تي راضي ٿي ويا ۽ قاتل جي ڌر سان جنگ ختم ڪيائون هاڻي ان شخص کي سوال ڪرڻ جائز آهي جو خون جي بها مسلمانن مان چئو ڪري مقتول جي وارثن کي ڏئي پوءِ جڏهن خون جي بها اڳاڙي ويو ته پوءِ پئڻ ۽ چندي کان بس ڪري ائين نه ته ڍنگ ڪري يڪو پيو پئندو وٺي.

۲- ڪنهن شامت جي ڪري ڪنهن جو مال تباهه ٿي ويو هاڻي انکي ايترو پئڻ جائز آهي جنهن سان هو پنهنجي ضرورت پوري ڪري سگهي.

۳- ڪنهن کي بڪ اهڙو ورايو آهي جو ان لاءِ ٽي سياڻا ماڻهو چون ته واقعي هي بڪيو آهي هاڻي اهو ايترو پني جنهن سان هو بڪ کي دور ڪري. انهن ٽنهي صورتن کان سواءِ قبيصة جيڪو پني کائي ٿو سو حرام کائي ٿو. (مشڪوٰه ص ۱۶۲)

ان ڪري فقيهن لکيو آهي ته جنهن وٽ هڪ ڏينهن جو قوت آهي ته پوءِ انکي پئڻ جائز نه آهي.

ولا يسال من له قوت يومه (ڪنزالدقائق ص ۶۵)

۽ جنهن وٽ هڪ ڏينهن جو قوت آهي اهو (قوت لاءِ) سوال نه ڪري. پوءِ اهو ڏينهن جو قوت يا ته جائني پائي موجود هجي يا وري ڪو ڏندو ڏوٽو آهي. ۽ سمجهي ٿو ته مون ايترو اڄ ڪمائي سگهندم جنهن سان منهنجي ڏينهن جي قوت جي پورٽ ٿيندي تنهن کي به سوال ڪرڻ حرام آهي ۽ رهندو اهڙي پندرڙ کي جيڪڏهن سوال ڪرڻ کان پوءِ ڪوڏئي ٿو ۽ ڏيندڙ کي ان جي حال جي خبر به آهي ته ڏيندڙ شخص به گناهڪار ٿيندو (فتح المعين ج ۱ ص ۴۱۴)

ف. پر جيڪڏهن بنا سوال جي اهڙي ماڻهو کي ڪجهه ڏنو وڃي ته انکي وٺڻ جائز آهي ڇو ته زڪوة جي نصاب کان جنهن وٽ ملڪيت گهٽ آهي ته انکي وٺڻ جائز آهي (بحر الرائق ج ۲ ص ۲۵۰)

ان شخص جي وڏي فضيلت آهي جيڪو ماڻهن کان ضرورت جي باوجود نه ٿو پني. ۱- عن ثوبان قال قال رسول الله صلي الله عليه وسلم من تكفل لي ان لايسال الناس شيئاً فأتكفل له بالجنة فقال ثوبان انا. فكان لايسال احداً شيئاً.

رواه ابو داؤد والنسائي (مشڪوة ص ۱۶۲)

حضرت ثوبان رضه کان روايت آهي چيائين ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته ڪير آهي جو مون سان پڪو واعدو ڪري ته ڪنهن کان به ڪا شيءِ نه گهرندو ته پوءِ مون ان جي لاءِ بهشت جو ضمان آهيان؟

حضرت ثوبان عرض ڪيو ته مون ٿو اوهان سان اهو پڪو واعدو ڪريان. راوي چوي ٿو ته نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن سان پڪي واعدي ڪرڻ کان بعد ثوبان ڪنهن کان به ڪا شيءِ نه گهرندو هو.

۲- عن ابي ذر قال دعا نبي رسول الله صلي الله عليه وسلم وهو يشترط علي ان لا تسال الناس شيئاً قلت نعم قال ولا سوطك ان سقط منك حتي تنزل اليه فتأخذه (رواه احمد - مشڪوة ص ۱۶۴)

حضرت ابو ذر رضه کان روايت آهي چيائين ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن مون کي سڏي ڪري شرط ڪيو ته ڪنهن کان به ڪا شيءِ نه گهرجانءِ مون عرض ڪيو ته هاڻو سائين، فرمايائين توڙي لڪڻ ڪري پوئتي ٽڏهن به سوال نه ڪين بلڪه سواري تان لهي ڪري اهو لڪڻ پاڻ ڪٽجانءِ.

پر جنهن شخص کي شريعت پاڪ پنڌي اجازت نه ڏني آهي ۽

اهو پني ٿو ان لاءِ تمام وڏو وعيد آيل آهي.

۱- قال رسول الله صلي الله عليه وسلم ما يزال الرجل يسئل الناس حتي ياتي يوم القيمة ليس في وجهه مزعة لحم (متفق عليه . مشكوة ص ۱۶۲)
 فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم هميشه شخص پنندو رهي ٿو تانتہ قيامت جي ڏينهن (هن حال ۾) ايندو جو ان جي منهن ۾ گوشت جي ذري نہ هوندي.

۲- قال رسول الله صلي الله عليه وسلم من سال الناس اموالهم تكثر فائما يسئل جمرا فليستقل اوليتكثر (رواه مسلم مشكوات ص ۱۶۲).
 جڪو گهڻو مال جمع ڪرڻ خاطر پني ٿو سو پنهنجي لاءِ جهنم جا ناندا پني ٿو پوءِ ڄاهي جهنم جا ناندا ٿورا ڪري يا گهڻا ڪري.
 وفي روايه قال للسائل كدوح يكدخ الرجل وجهه فمن شاء ابقى علي وجهه ومن شاء تركه (ايضا).

هڪ روايت ۾ آهي ته سوال ڪرڻ منهن تان ماس ڪورڻ جو سبب آهي پوءِ جيڪو گهري سو باقي رکي ۽ جيڪو ڪورڻ گهري سو ڪوري.
 قرض سهڻي طريقي ادا ڪرڻ ائين نہ ڪري جو قرضي کي قرض نہ ڏئي ياريڙائي.

هن ويڄاري مهرباني ڪري هن جي حال تي رحم ڪائي ڪري قرض ڏنس هيءُ وري لهڙو احسان فراموش ٿو ٿئي جو هن کي قرض نہ ڏئي يا ڏيس ته اٿو پر هرو ڀرو ريڙائي ٿو. اها آهي ان جي چڱائي پٺيان مدائي. حالانڪ الله تعاليٰ جو حڪم آهي چڱائي ڪندڙ سان چڱائي ڪريو.
 هل جزاء الاحسن الا لامسا (رحمن ص ۲۶).

چڱائي جو بدلو صرف چڱائي آهي. ۽ چڱائيءَ پٺيان مدائي ڪرڻ ظلم آهي. پوءِ جيڪو اصلي قرض ئي نہ ڏئي ۽ ان حالت ۾ مري وڃي

ان جي ظلم جو ڇا اندازو هوندو، ان ڪري ڪن روايتن ۾ آهي ته اهو ڪفر آهي. جيئن ته هڪ شخص سرڪار دوجهان کي عرض ڪيو. اتعدل الدين بالكفر فقال رسول الله صلي الله علي وسلم نعم. نسائي ج ۲ ص ۲۶۸).

ڇا قرض ڪفر جي برابر آهي؟ تنهن جي جواب ۾ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو هائو (برابر آهي).

وري ڪن روايتن ۾ آهي ته اهو ايڏو ظلم آهي جو شهيد کان الله تعاليٰ سڀ گناهه معاف فرمائي ٿو مگر قرض معاف نه ٿو فرمائي.

(۱) ان رسول الله صلي الله عليه وسلم قال يقفر للشهيد كل ذنب الا الدين. رواه مسلم (مشڪوات ص ۲۵۲).

پيشڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته قرض کان سواءِ شهيد جا سڀ ڏوهه معاف ڪيا وڃن ٿا.

لو ان رجلا قتل في سبيل الله ثم عاش ثم قتل في سبيل الله ثم عاش ثم قتل في سبيل الله ثم عاش و عليه دين ما دخل الجنة حتي يقضي دينه (رواه احمد. مشڪوه ص ۲۵۴).

جيڪڏهن قرضي ماڻهو الله تعاليٰ جي رستي ۾ هينڪر قتل ڪيو وڃي وري جيئرو ٿي وري الله جي رستي ۾ قتل ڪيو وڃي وري جيئرو ٿي وري الله پاڪ جي رستي ۾ قتل ڪيو وڃي ته جيستائين قرض ادا نه ڪندو بهشت ۾ داخل نه ٿي سگهندو.

۽ پڻ اهڙي شخص جي مٿان جنازي نماز پڙهڻ کان رسول الله صلي الله عليه وسلم جن انڪار ڪيو آهي. هڪ دفعي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم وٽ جنازو آندو ويو ۽ عرض ڪيو ويو ته اوهان ان جي مٿان جنازي نماز پڙهو ڇا فرمايائون مٿس قرض ته ڪونهي؟ عرض

ڪيائون ته نه، پوءِ ان جي جنازي نماز پڙهيائون، وري ٻيو جنازو آندو ويو وري به ڀڃا ڪيائون قرض ته ڪونه اٿس؟ عرض ڪيائون ته اٿس، فرمايائون ڀلا ڪجهه ڏوڪڙ ڇڏيا اٿائين عرض ڪيائون هاڻو سائين ٽي دينار اٿس. (۽ قرض به ٽي دينار هيس ۽ سمجهيائون ته قرض لهي ويندس) پوءِ ڪڏي جنازي نماز پڙهيائون، وري ٽيون جنازو اچي ويو، وري به ڀڃا فرمايائون ڪو قرض ته مٿس ڪونهيس؟ عرض ڪيائون ته ٽي دينار اٿس. فرمايائون ته ڇا ڪجهه ڏوڪڙ ڇڏيا اٿائين؟ عرض ڪيائون ته نه، تنهن تي صحابه ڪرام کي فرمايائون توهان ان جو جنازو پڙهو مون اهڙي ماڻهوءَ جي جنازي نماز نه پڙهندس. ابوقتاده عرض ڪيو ته ان جو قرض مون ادا ڪندس اوهان جنازي جي نماز پڙهو. ان کان پوءِ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم ان جي جنازي نماز پڙهي. (مشڪوات ص ۲۵۲).

اهڙي قسم جي ٻي به روايت آهي ان برامي ته جڏهن حضرت علي رضه قرض لاهڻ جو ذميو ڪڏي ٿو ته پوءِ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن نماز پڙهن ٿا. (مشڪوات ص ۲۵۳).

تنبيه ۽ نتيجو

ڏسو اسلامي نظام معيشت ۾ باهمي ڪيترا نه حقوق آهن، جنهن ڪري غريب ۽ امير عزت ۽ وقار سان زندگي گذاري سگهي ٿو. اسلام سرمائيدار کي چوي ٿو ته تنهنجي مال ۾ غريب جا حق اٿيئي اهي ادا ڪر ۽ غريب کي نه ڪچل، ان جو جاني مالي تعاون ڪر. غريب توکان تنهنجي بادشاهي نه ٿو ڪسي. بادشاهه تون ئي هج صرف انجو جاني ۽ مالي تعاون ڪر. غريب کي چوي ٿو ته رزق جي ورهاست ۽ عزت، ذلت جي ورهاست مون پنهنجي هٿ ۾ رکي آهي مون پنهنجي حڪمت موافق

توڪي غريب ڪيو اٿم. تون امير سان ريس نه ڪر اهو پاڻ امير نه ٿيو آهي ۽ نڪي تنهنجي ريس ڪري ان جي اميري ختم ٿيندي تون رب جي رضا تي راضي ره. جيڪڏهن تون دنيا ۾ الله تعاليٰ جا حق ادا ڪيا ته ان امير کان جنت ۾ اول تون ويندين ۽ امير توکان ۵۰۰ سو سال پوءِ جنت ۾ ويندو. - (مشڪوات ص ۴۴۷). ۽ پڻ ان جي مٿان دنيا ۾ تنهنجا حق رکيا اٿم اهو توڪي دنيا ۾ حق ادا ڪري ڏيندو. تون هن سان سٺو سلوڪ هل ۽ ان جي عزت ڪر.

پوءِ جڏهن امير غريب تي رحم ڪندو ۽ غريب امير جي عزت ڪندو پوءِ ڏسو ته دنيا ۾ خير ۽ برڪت ڪيئن ٿي اچي. ۽ پڻ هيءَ دنيا ڪيئن بهشت بڻجي وڃي ٿي.

باهمي تعاون ۾ اول حقدار ڪير آهي؟

جيئن ته اسان وٽ عام پهڪو آهي اول خويش پوءِ درويش ٿيڻ شريعت پاڪ ۾ اول حقدار تعاون جو گهرجي پاتين کي ڪيو آهي. ڪافي احاديث ۾ هيءُ ذڪر ڪيل آهي ته افضل صدقو ۽ خير اهوئي آهي جو پنهنجي عيال تي خرچ ڪيو وڃي. جيئن ته:

(۱) فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم پلو صدقو ۽ خير اهو آهي جو پنهنجي محتاج لئل هجي ۽ صدقي ۽ خير ۾ پنهنجي عيال کان شروعات ڪري. مشڪواه صفحو. ۱۷۰.

(۲) فرمايو رسول الله صلي الله عليه وسلم هڪ روپيو تون الله جي رستي ۾ ڏئين ۽ ٻيون روپيو تون ڪنهن ٻانهي جي آڱي ڪرڻ ۾ ڏئين ۽ ٽيون روپيو تون ڪنهن مسڪين کي ڏئين چوٿون روپيو تون پنهنجي عيال تي خرچ ڪرين. انهن چئني روين ۾ اجر (ثواب) جي لحاظ کان وڏو اهو روپيو آهي جنهن کي تون پنهنجي عيال تي خرچ ڪرين.

(مشڪوات ص-۱۷۰).

گهر جي پاتين کان بعد ويجهو مسڪين مائت آهي.
پوءِ مائتن ۾ جيئن ويجهو هوندو تيئن وڌيڪ حقدار ٿيندو.
فرضي ۽ وجوبي صدقات صرف اصول ۽ فروع کي نه ڏبا، باقي نفلي
صدقات ۽ احسان اصول ۽ فروع تي به خرچ ڪبا، ان ڪري وجوبي
صدقات ۾ اول حقدار پاءُ ۽ پيئڻ آهن، پوءِ پاءُ ۽ پيئڻ جي اولاد پوءِ باقي
۽ ڇاڇو پوءِ مامون ۽ ماسي پوءِ پيا ڏي رحم محرم (شامي
ج ۲ ص ۲۵۴). بلڪه ظهير ۾ لکيل آهي ته الله تعاليٰ ان خيرات يا
زڪوات کي قبول نه ٿو ڪري جو ان جا مائت محتاج هجن (۽ هيءُ
پنهنجي خيرات يا زڪوات انهن کي نه ڏئي) (ايضا)
ان مسئلي جي تائيد ۾ هي حديثون آهن.

(۱) حضرت ام سلمه رضه فرمائي ٿي ته مون عرض ڪيو اي الله
جا رسول، ڇا مون کي اجر ملندو جيڪڏهن مون ابو سلمه جي پٽن تي
خرچ ڪيان حالانڪ اهي منهنجا به پٽ آهن؟ فرمايائين انهن تي خرچ
ڪر، پوءِ توکي انهن جي مٿان خرچ ڪرڻ جو اجر ملندو (متفق عليه،
مشڪوات ص ۱۷۱).

(۲) حضرت زينب جيڪا حضرت عبدالله بن مسعود جي ڌيءَ
آهي فرمائي ٿي ته هڪ ڀيري رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو
اي عورتو! اوهين صدقو ڪيو توڙي زيورن جو ڇو نه هجي، پوءِ حضرت
زينب ۽ هڪ انصار عوت حضرت بلال جي واسطي سان رسول الله صلي
الله عليه وسلم جن کان سوال ڪيو ته اسين پنهنجو صدقو پنهنجن
مڙسن ۽ انهن يتيمن کي ڏيون جيڪي اسان جي پرورش هيٺ آهن؟
رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو انهن کي ڏيڻ ۾ به اجر ملندا

هڪ قربت سان احسان ڪرڻ جو ۽ ٻيو صدقي جو متفق عليه
(مشڪوات ص ۱۷۱)

(۲) ميمونہ بنت الحارث رضہ حضور صلي الله عليه وسلم جي
زماني ۾ هڪ ٻانهي آجي ڪئي، تنهن جي خبر رسول الله صلي الله عليه
وسلم کي ڏنائين، پوءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو جيڪڏهن
تون اها ٻانهي پنهنجن مامن کي ڏئين ها ته توکي ان ۾ تمام گهڻو اجر
ملي ها (ايضا)

(۴) رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ڌاري مسڪين
کي صدقي ڏيڻ ۾ صرف صدقي جو ثواب آهي ۽ ذي رحم محرم کي
ڏيڻ ۾ به ثواب آهن هڪ صدقي جو ٻيو ماڻهن سان احسان ڪرڻ جو (ايضا).

(۵) جَذَّهْن لَنْ تَنَالُو الْبَرَ حَتَّى تَنْفُقُوا مِمَّا تَحِبُّون واري آيت نازل
ٿي يعني جيستائين پياري ۾ پياري شيءِ الله جي رستي ۾ خرچ نه ڪندؤ
تيستائين هرگز بزرگي حاصل ڪري نه سگهندؤ. ان آيت جي ٻڌڻ سان
ابو طلحہ اُٿي بيهي عرض ڪيو ته اي الله جا رسول! مون کي پنهنجي
ساري ملڪيت ۾ بيرحاهه (باغ يا زمين جو نالو آهي) زور پيارو آهي ان
کي الله جي نالي صدقو ڪيان ٿو اميد اٿم ته الله تعاليٰ ان جي ڪري مون
کي بزرگي عنات ڪندو ۽ پڻ الله تعاليٰ وٽ آخرت جو ذخيره ٿي پوندو
۽ اوهان کي اختيار آهي جتي به ڪم آڻيو، رسول الله صلي الله عليه وسلم
جن فرمايو واه واه جو فائدي وارو مال آهي ۽ مون تنهنجي ڳالهه ٻڌي ۽
مون تنهنجي لاءِ گهڻي ڀلائي ان ۾ سمجهان ٿو ته ان کي پنهنجي عزيزن
۾ تقسيم ڪر، ابو طلحہ عرض ڪيو ته اي الله جا رسول ائين ڪندم،
پوءِ ان کي ابو طلحہ ماڻهن ۽ سوتن ۾ ورهائين متفق عليه (مشڪوات
ص ۱۷۲).

مائن کان بعد پاڙيسريءَ جو حق آهي.

(۱) حضرت ابو ذر رضه کان روايت آهي ته مونکي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو جڏهن پوڙ ڇاڙهين ته ان ۾ گهڻو پائي وجهي ڪري پاڙي جي سار لھ (مشڪوات صفحو ۱۷۱)

(۲) حضرت عائشه رضه فرمائي ٿي ته مون رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کي عرض ڪيو ته منهنجي پاڙي ۾ به ماڻهو آهن ڪنهن کي سوکڙي پاڪڙي ڏيان؟ فرمايائين جنهن جو دروازو توکي وڌيڪ ويجهو آهي. (مشڪوات صفحو ۱۷۱).

محلي کان بعد ڳوٺ جا ۽ ڳوٺ کان بعد پسگردائيءَ جا ماڻهو مسحق آهن.

(۱) فقهاء ڪرام لکيو آهي ته زڪوات ۾ افضل آهي ته پنهنجن مسڪينن ڀائرن کي ڏجي تنهن کان بعد مسڪينن ڀائڻيا، تنهن کان بعد ماما تنهن کان بعد پيا مائٽ، پوءِ پاڙيسري پوءِ ڳوٺ وارا پوءِ ڳوٺ جي پسگردائيءَ وارا (فتح المعين ج ۱ ص- ۴۱۲ وشامي ۲ ص ۲۵۴).

(۲) زڪوات ڌاري ماڻهوءَ ۾ غير محتاج لاءِ ٻئي شهر ڏانهن موڪلڻ مڪروه آهي (ڪنز الدائق).

پسگردائي کان بعد صوبي جا ماڻهو مستحق آهن

شهري خود مختاري کان بعد آهسته آهسته ويندي صوبي جي به خودمختاري شريعت پاڪ مان ثابت آهي.

(۱) حضرت معاذ بن جبل کي جڏهن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن يمن ڏانهن گورنر ڪري موڪلڻ پيا، ان وقت پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کيس ڪجهه وصيتون فرمايون هيون انهن مان هڪ هيءَ به وصيت فرمائي هيائون فاعلمهم ان الله قد فرض عليهم صدقة تؤخذ من اغنياءهم فترد علي فقراءهم (مشڪوات ص- ۱۵۵).

سو انهن کي جائز ۽ نه بيشڪ الله تعاليٰ اوهان جي مالن تي زڪوات مقرر ڪئي آهي جا انهن جي آسودن کان وصول ڪري انهن جي ئي فقيرن تي تقسيم ڪئي ويندي.

ان حديث جي شرح ۾ علامه علي القاري فرمائي ٿو ته ان حديث مان معلوم ٿيو ته جنهن شهر ۾ زڪوات جا مستحق به آهن ان هوندي ان شهر جي زڪوات ٻئي شهر ۾ ڏيڻ ناجائز آهي، بلڪه هر علائقي جي زڪوات ان علائقي جي مستحقن کي ڏني ويندي، اگرچہ ٻئي علائقي جي مستحقن کي ڏيڻ سان بالاتفاق زڪوات ادا ٿي ويندي مگر ائين ڪرڻ مکروہ ۽ ناجائز آهي (مرقات ج ۴ ص ۱۱۸).

(۲) حضرت عمر بن عبدالعزيز جي زماني ۾ خراسان جي زڪوات شام ڏانهن رواني ڪئي ويئي هئي جڏهن حضرت عمر بن عبدالعزيز کي اها خبر پئي ته ساڳوئي خراسان جي زڪوات شام مان گهراڻي خراسان جي مستحقين ۾ تقسيم ڪيائين. (مرقات ج ۴ ص ۱۱۹)

(۲) حضرت عمر ابن حصين کي زياده يا ڪنهن ٻي حاڪم زڪوات جي وصولي لاءِ موڪليو هيو. پوءِ جڏهن عمران به حصين رضی اللہ عنہ موٽي آيو، ان حاڪم کانئس سوال ڪيو ته ائين المال زڪوات جو وصول ڪيل مال ڪاڏي ڪيئ؟ حضرت عمران بن حصين جواب ۾ فرمايس: ته تون مون کي زڪوات لاءِ موڪليو هيو، سو حضور صلي الله عليه وسلم جي زماني ۾ جتان وصول ڪندا هيا سي اتان ئي وصول ڪئي سبيءَ جتي ان کي صرف ڪندا هيا سي اتي ئي ان کي صرف ڪيو سي، يعني جنهن علائقي مان وصول ڪندا هيا سي اتي ئي صرف ڪندا هيا سي، هاڻي به جتان وصول ڪئي سي اتي ئي ان کي صرف ڪري موٽي آيو آهيان (ابو دائود ج ۱ ص ۲۲۹).

(۴) حضرت ابوجحيفه فرمائي ٿو ته اسان وٽ حضور صلي الله عليه وسلم جي طرفان هڪ شخص زڪوات جي وصوليءَ لاءِ آيو، پوءِ ان اسان جي آسودن کان زڪوات وٺي اسان جي مسڪينن ۾ ورهائي ڇڏي ۽ مون به يتيم ٻار هيم تنهن ڪري مون کي به زڪوات جي مال مان هڪ وڏي تنگن واري ڏاڇي ڏنائين. (ترمذي ج ۱ ص ۱۴۱).

انهن ڳالهين مان صاف معلوم ٿيو ته علائقي جي پيداوار ۾ اول مستحق علائقي جا ماڻهو آهن. پيداوار جا حق اتي ادا ڪيا جتان پيداوار حاصل ٿئي. ان ڪري فقها عوام کي پڙهي ته زڪوت کي اتي صرف پيوڇتي اها پيدا ٿئي مالڪ چامي ڪٿان جو به هجي مثلاً هڪ ماڻهو جي رهائش ۽ گهر پنجاب ۾ آهي، مگر ان جو ڌنڌو يا زمين وغيره مطلب ته ان جي معاش جو ذريعو سنڌ ۾ آهي ته ان جي پيداوار جي زڪوات وغيره سنڌ ۾ سنڌ ۾ صرف ڪرڻ آهي.

البتہ فطران کي پنجاب ۾ ڏيڻ آهي ڇو ته فطري جو تعلق پيداوار سان نه آهي، بلڪه ان جي سر سان آهي (البحر الرائق ج ۲ ص ۱۵۰) وڪذا في فتح القدير والمحيط والسنن والشامي وغيره.

ملازمت ۾ به اول حقدار ان علائقي ۽ صوبي جا ماڻهو آهن.

جهڙيءَ طرح صوبي جي پيداوار ۾ اول صوبي جا مستحق آهن تهڙي طرح صوبي جي ملازمتن ۾ به اول صوبي جا ماڻهو مستحق آهن. زڪوات ۽ شفعي وغيره جي مسئلن جي مٿان قياس ڪرڻ کان سواءِ هيءَ ڳالهه به ثابت آهي ته حضرت عمر فاروق صوبن ۽ ضلعن جا حاڪم انهن جي صوبن ۽ ضلعن مان مجلس شورعي يا عوام جي منشا موافق مقرر ڪندو هيو چناچ ڪوفه، بصره ۽ شام ۾ جڏهن خراج (ڍل) لاءِ ڪامورن جي مقرر ڪرڻ جي ضرورت پيئي ته حضرت عمر انهن ٽن

صوبن ڏانهن حڪم موڪليا ته ماڻهو پنهنجي مرضيءَ سان تنهي صوبن مان هڪ هڪ شخص چونڊي ڪري موڪلن جيڪو انهن وٽ سمورن ماڻهن کان زياده ديانتدار ۽ قابل هجي، چنانچہ ڪوفي کان عثمان بن فرقد، بصري کان حجاج بن علاط، شام کان معن بن يزيد کي ماڻهن چونڊي ڪري موڪليو ۽ حضرت عمر انهن کي پنهنجن پنهنجن صوبن جو حاڪم مقرر ڪيو. (ڪتاب الخراج ص ۶۴-الفاروق ص ۲۸۷).

(۲) رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته ڪنهن شخص جي زير اثر علائقي ۾ پيو ان کي نماز نه پڙهائي ۽ سندس گهر ۾ ان جي خاص عزت واري جاءِ تي ڪو به ان جي اجازت کان سواءِ نه ويهي. ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته ڪنهن جي اهل (جماعت) ۾ ڪو به هرگز ان جو امام نه بڻجي مشڪوات ص ۱۰۰).

(۳) حضرت حسن سائين حضور صلي الله عليه وسلم جن جي فضائل کي ذڪر ڪندي فرمائي ٿو ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن هر قوم جي سردار جي عزت ڪندا هئا ۽ ان کي ئي ان قوم جو حاڪم مقرر ڪندا هئا (شمائل ترمذي).

(۴) حضور صلي الله عليه وسلم جو هڪ آزاد ٿيل ٻانهو نجيءَ جي گوشي تان ڪري پيو ۽ مري ويو، نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ته آهي ڪو ان جو وارث؟ نه ته ان جو مال ان جي ڪنهن ڳوٺ واري کي ڏيو. (ترمذي ج ۲ ص ۳۰).

(۵) مالڪ بن اوس فرمائي ٿو ته حضرت عمر بن الخطاب (پنهنجي خلافت جي دور ۾) مون کي سڏيو، مون وٽس منجهند جو آير ۽ سندس گهر ۾ سائس ملاقات ڪيم، مون کي فرمايائون ته مون توکي هن ڪري سڏيو آهي ته تنهنجي قوم جا ماڻهو مون کان ڪجهه

مالي امداد وٺڻ لاءِ آيا هيا، سو مون انهن لاءِ ڪجهه رقم منظور ڪئي
اٿم سا تون هتان ڪٿي انهن کي ورهائي ڏي، مون عرض ڪيو ته سائين
اهو ڪم ٻئي ڪنهن جي حوالي ڪيو ته چڱو آهي، فرمايائين ته
(زور آور) وٺي وڃي ورهائي ڏيڻ (مسلم ج ۲ ص ۹۰).

(۶) بنو قريظہ حضرت سعد جي فيصلي تي راضي ٿي ڪري
پنهنجي قلعي تان لٽا ته حضور صلي الله عليه وسلم جن حضرت سعد ڏي
ماڻهو موڪليو، پوءِ حضرت سعد گڏهه تي سوار ٿي ڪري نبي ڪريم
صلي الله عليه وسلم جن وٽ آيو، جڏهن مسجد شريف کي ويجهو ٿيو
ته انصارن کي حڪم ڪيائون ته پنهنجي سردار جي (عزت ۽ همدرديءَ
خاطر) اٿو (مسلم ج ۲ ص ۹۵).

ان بيان مان معلوم ٿيو ته اسلام ۾ علائقائي حقوق آهن، جنهن
کي صوبائي مختاري چيو ٿو وڃي.

يعني صوبي جي پيداوار ۽ ملازمتن وغيره ۾ اول صوبي جا ماڻهو
مستحق آهن، پوءِ جيڪڏهن سنڌ صوبي جا ماڻهو يا ڪي ٻين صوبن جا
ماڻهو حڪومت پاڪستان کان اهڙي خودمختاري گهرن ٿا ته پوءِ اهڙي
خودمختاري جي گهر ڪرڻ جو شرعاً انهن کي حق آهي ۽ اهڙي گهر
کي قبول ڪرڻ حڪومت تي فرض آهي، ڇو ته جيڪڏهن اهڙي
خودمختاري نه هوندي ته صوبي جي مسحقين جا حق تلف ٿيندا ۽ تلف
ٿين ٿا، سنڌي ماڻهو حقوقن کان محروم رهن ٿا، غير سنڌي (پنجابي
پٺاڻ بلوچ) انهن جا حق غصب ڪيون وٺيا آهن. ڪارخانن، ملن ۾ ۽
ڪمپن ۾ مقامي ماڻهو رڙندا ۽ رلندا ٿا وٽن انهن کي نوڪريون نه ٿيون
ڏنيون وڃن مگر ڌارين کي ڏنيون ٿيون وڃن ۽ اهڙي طرح سنڌ جون
سرڪاري زمينون يا جائداد سنڌ جي مستحقن کي نظرانداز ڪري ڌارين

کي ڏنيون ٿيون وڃن ۽ ڏنيون ويون آهن. اهو سراسر سنڌي قوم سان ناانصافي ۽ ظلم آهي.

ان کان سواءِ ۱۹۴۰ع ۾ هڪ قرار داد پاڪستان جي سلسلي ۾ منظور ڪئي ويئي هئي جنهن کي قرار داد پاڪستان چيو ٿو وڃي ان ۾ به صوبن کي خودمختار يونٽ قرار ڏنو ويو هيو ۽ پاڪستان انهن مجموعي صوبن جو نالو قرار ڏنو ويو هيو، ليڪن بعد ۾ ان تي عمل نه ڪيو ويو، حالانڪ ان تي عمل ڪرڻ ضروري شيءِ هيو، جيڪڏهن آمريڪا وغيره جهڙا وڏا ملڪ صوبن جي خودمختاريءَ جي باوجود رهي ۽ هلي سگهن ٿا ته پوءِ پاڪستان به صوبن جي خودمختاريءَ سان هلي سگهندو. بلڪ اڃان به وڌيڪ سهڻو ۽ انصاف سان هلي سگهندو. تنهن ڪري پاڪستان ۾ صوبن جي خودمختاري ضروري شيءِ آهي، ان ڪري فوري طور تي دفاع، امور خارجي، ڪرنسي ۽ مواصلات کان سواءِ باقي سمورا کاتا ۽ محڪمان صوبن جي حوالي ڪيا وڃن ۽ صوبن جي آمدني صوبائي بيت المال جي حوالي ڪئي وڃي. باقي مرڪز صوبن کان جائز ۽ مناسب حصو وصول ڪري.

نتيجو ۽ نتيجو

هاڻي جڏهن معلوم ٿي چڪو ته اسلامي معاشي نظام ۾ اول مستحق مائٽ آهي ان کان بعد ڀارو ۽ ڳوٺ آهي ۽ پڻ پيداوار ۾ اول مستحق آهي محتاج آهن جن جي علائقي ۾ اها پيداوار ٿئي ته پوءِ هيءَ ڳالهه ظاهر ٿي چڪي ته اسلامي معاشي نظام ۾.

(۱) قوم جا حقوق آهن

(۲) علائقي جا حقوق آهن

(۳) علائقي جي پيداوار کي علائقي جي مستحقن ۾ تقسيم ڪيو

ويندو مذڪوره احاديث کان سواءِ هي ۽ ٻيا ڪيئي دليل آهن.

(۱) شفعي جو مسئلو

(۲) حضرت زبير کي فرمائڻ ته ٻنڌو ڏيئي باغ کي ڦل ڀريو ۽

پاڻي هيٺ ڇڏ

(۳) ديهه جو مسئلو ۱

(۴) قسام جو مسئلو

ان کان سواءِ شريعت پاڪ ۾ ڪيترائي مثال آهن جن مان معلوم ٿو ٿئي ته اسلامي معاشي نظام ۾ قوميت ۽ علائقائي حقوق کي وڏي اهميت حاصل آهي. الله تعاليٰ پنهنجي آخري پيغمبر حضرت محمد صلي الله عليه وسلم، جنهن کي ساري دنيا ڏي قيامت تائين رهبر ڪري موڪلي ٿو، تنهن کي به ڏسو ته هيءُ هدايت فرمائي ٿو ته اگريجه تون سموري ڪائنات جو نبي آهين پر پوءِ به نبوت جي شروعات پنهنجي مائٽن ۽ پنهنجي علائقي کان ڪر. الله تعاليٰ فرمايو واندر عشيرتڪ الاقربين (۽ پنهنجي ويجهن عزيزن کي خدا تعاليٰ جي عذاب کان ڊيچار) تنهن کان سواءِ هر نبي کي الله تعاليٰ اول سندس قوم ڏانهن ئي موڪليو آهي. ائين ڪو به اهڙو نبي نه آهي جنهن کي خدا تعاليٰ سندس قوم جي ضرورت جي باوجود غير قوم ڏانهن موڪليو هجي. پوءِ جڏهن قوم ۽ علائقي جي ضرورت پوري ٿي آهي يا سندس قوم ۽ علائقي بي قدري ڪئي آهي تڏهن پوءِ اهو نبي ٻيءَ قوم ڏانهن اسريو آهي ۽ پنهنجي قوم کي ڇڏي غير قوم ڏانهن ويو آهي ۽ پنهنجي علائقي کي ڇڏي ٻئي علائقي ڏانهن ويو آهي، پوءِ جڏهن اسلام ۾ قوميت ۽ علائقائي مسئلو اڏو اهر آهي ته پوءِ قوميت ۽ علائقائي حقوقن جي دعوا ڪندڙ اسلامي نظام کي ڇو نه ٿا پڪڙن ۽ هرو ڀرو جاهل ماڻهن کان قوميت ۽

علائقائي ڍنگ سان اسلام جو دامن چوٽا ڇڏائن. ۽ چون ٿا ته اسلام ۾ صرف عبادت آهي اسلام جو معاشي مسائل سان ڇا ويو. اهو انهن جو دجل ۽ ٺڳي آهي، انهن ليڊرن کي نه اسلام جي معلومات آهي ۽ نه کي اسلام سان محبت آهي. بلڪه اسلام سان بدخواهي آهي.

اهي سادا ماڻهو انهن قوميت ۽ علائقائي حقوق جي دعوا ڪندڙن جي حال کي ته ڄاڻي ڏسن ته انهن جو قوم سان ۽ علائقي سان ڪهڙو برتاءُ آهي. انهن دعويدارن مان ڪن جي حالت جي مون کي به خبر آهي جو انهن وٽ ڪٿي لاءِ مڪڻ ۽ سٺي خوراڪ آهي. پر پاڙيسري مسڪين کي مانيءَ ٽڪر لاءِ به تيار نه آهن پوءِ انهن جي اسلام سان بدخواهي ڪرڻ جي ڪري پڇڻو ٿو پوي ته اهو مسڪين ماڻهو ان قوميت جي دعويدار جو قومي آهي يا ڪٿو؟

اڙي ادا، انهن جي پاري اوڙي کي ته ڏسو اهي ڪيترو پنهنجي پاڙي اوڙي سان قرب ڪرڻ وارا آهن پوءِ ته تون انهن ۾ قرب جي اميد رک. اهي محض تون ۽ منهنجي مٿان حڪومت ڪرڻ چاهين ٿا ۽ ان ڪري اهڙا حيل هلائين ٿا، ۽ حاڪميت کان سواءِ انهن جو ٻيو ڪو به مقصد نه آهي.

اسان جي ملڪ ۾ قوميت جي نظري تي ڪافي تحريڪون هلي رهيون جيڪي اسلام جي خلاف بڪواس ڪري رهيون آهن ته اسلام ۾ قومي ۽ علائقائي نظريو نه آهي بلڪه اسلام کي ان نظريي جي خلاف ٿا سمجهن خصوصاً اسان جي سنڌي ۾ هيءُ به تحريڪون زور شور سان ڪر ڪري رهيون آهن ۽ اسلام جي خلاف انهن جو عمل آهي (۱) جيئي سنڌ (۲) ايم. ڪيو. ايم. (۳) اول جيئي سنڌ وارن جون ڪجهه ڳالهيون ذڪر ڪيون ٿا.

تحريڪ جيئي سنڌ

جيئي سنڌ جا جيڪي باني ۽ ليڊر آهن انهن جي ذاتي تعارف کان اڳ به انهن جون اهي ڳالهيون جيڪي ظاهري پروگرام ۾ عام ماڻهن کي ٻڌائن ٿا ۽ جنهن جي ڪري عام ماڻهو انهن جي ڦندي ۾ ڦاسن ٿا ۽ ماڻهو ائين سمجهن ٿا ته جيئي سنڌ وارا جيڪي ڳالهيون ڪن ٿا سي ڄاڻي آهن ۽ اهي ائين به سمجهن ٿا ته اهي ڳالهيون اسلام ۾ نه آهن، تنهن ڪري چون ٿا ته مولوي صاحب: آخر حقوق به ته حاصل ڪرڻا آهن تنهن ڪري اسين انهن ليڊرن جي ڪيڏا آهيون.

انهن جون ڪي ڳالهيون

۱- علائقي حقن ڌاريا ٿا کائين

اسلام ائين هرگز نه آهي ته پنهنجو مائٽ يا ديسي محتاج هجي ان کي ڦٽي ڪري ڌاري جي مدد ڪجي. بلڪ اسلام ۾ اڳ ۾ حق پنهنجي عزيز (قوم) جو آهي بعد ۾ پاڙي (علائقي) جو آهي اهوئي سبب آهي جو زڪوات وغيره جي مسئلي ۾ ڳوٺ جي محتاجن کي ڦٽي ڪري ٻاهرين کي ڏيڻ مڪروم آهي، البته جيڪڏهن ڪنهن جو ڪو عزيز ٻاهر وڌيڪ محتاج آهي ته پوءِ ڳوٺ جي محتاجن کي ڇڏي ٻاهرين عزيز کي ڏجي جيئن ته هي مسئلو چڱي وضاحت سان اڳ ۾ گذري چڪو آهي. پوءِ جڏهن اهو مسئلو خود اسلام طي ڪيو آهي ۽ خود اسلام قوميت جو حامي آهي ۽ پڻ اسلام هي هدايت به ڪئي آهي ته علائقي جي بيدوار جا اولين مستحق ان علائقي جا ماڻهو آهن ته پوءِ ان مسئلي لاءِ اسلام جي خلاف ماڻهن کي اڀارڻ محض اسلام سان دشمني آهي ۽ ٻيو ڪجهه به نه آهي.

۲- زبان جو مسئلو،

اسلام ڪڏهن به اجازت نه ڏني آهي ته ڪنهن قوم جي مٿان ڪا ڌاري زبان مسلط ڪئي وڃي، بلڪ هر قوم کي پنهنجي زبان ۽ ٻوليءَ کي محفوظ ڪرڻ جو حق آهي.

(۱) عربي زبان توڙي اسلام جي اصلي زبان آهي تڏهن به شريعت پاڪ ان جي سڪڻ کي فرض نه ڪيو آهي ڇهه جائيڪ عربيءَ کي عجمي قومن جي مٿان زوريءَ مسلط ڪرڻ جو حڪم ڪيو هجي، البته دين جو علم به ايترو فرض ڪيو ويو آهي جنهن ۾ هو مبتلا هجي. مثلاً ڪو فقير آهي ته ان کي صرف نماز ۽ روزي سان گڏ حج ۽ زڪوات وغيره جو علم به سڪڻ فرض آهي ۽ جيڪڏهن آسودو آهي ته ان کي نماز ۽ روزي سان گڏ حج ۽ زڪوات وغيره جو علم به سڪڻ فرض آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن واپاري آهي ته ان کي واپار جي مسئلن جو علم سڪڻ فرض آهي، پوءِ اهو علم ضروري نه آهي ته ان کي عربي ٻوليءَ ۾ سکي — بلڪ ٻيل پنهنجي مادري زبان ۾ ئي سکي تڏهن به ان فرض ادائي ڪئي. (امداد الاحڪام اول صفحو نمبر-۱۲۵).

پوءِ جڏهن عربي زبان جيڪا اسلام جي اصلي زبان آهي ان کي اسلام ڪنهن جي مٿان زوريءَ مسلط نه ٿو ڪري ته پوءِ سنڌن جي مٿان اردو زبان کي ڪيئن مسلط ڪندو.

(۲) خود حضور صلي الله عليه وسلم جن غير عربن ڏانهن خط و ڪتابت انهن جي ٻوليءَ ۾ لکڻ لاءِ حضرت زيد کي حڪم ڪيو ته تون يهودين جي خط و ڪتابت سک. حضرت زيد فرمائي ٿو ته مون يهودين جي خط و ڪتابت کي حضور صلي الله عليه وسلم جي حڪم موافق سڪڻ شروع ڪيم، اڌ مهينو مس گذريو ته مون يهودين جي خط و ڪتابت ۾ ماهر ٿي ويم، پوءِ جڏهن حضور صلي الله عليه وسلم جن

يهودين ڏانهن خط لکندا هيا ته مون کان لکرائيندا هئا ۽ جڏهن يهودين جو خط وٺن ايندو هيو ته مون کان پڙهائيندا هيا، ان مان معلوم ٿيو ته هتيون اسلام ماڻهن جي اصلي زبانن جو خيال رکيو آهي. (بخاري ج ۲ صفحو نمبر ۱۰۶۸ و ابوداؤد ج ۲ صفحو نمبر ۱۵۷ والترمذي).

(۲) اهوئي سبب آهي جو حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جن ملڪن کي فتح ڪيو انهن جي زبان جو ايترو خيال ڪيائين جو سرڪاري دفتر جي زبان به نه مٽايائين، يعني جهڙي طرح اسلام کان پهريائين عراق ۽ ايران جو دفتر فارسيءَ ۾، شام جو روميءَ ۾، مصر جو قبطيءَ ۾ هيو، حضرت عمر جي دور خلافت ۾ به اهڙي طرح ئي رهيو، (الفاروق صفحو نمبر ۲۱۷).

ان ڪري اسلام ۽ انصاف جي تقاضا آهي ته پاڪستان ۾ هر صوبي جي سرڪاري زبان ان صوبي جي اڪثر ماڻهن واري هجي، يعني جيڪو صوبو جنهن زبان سان منسوب آهي ان صوبي جي سرڪاري زبان اهائي هجي. پوءِ صوبي سنڌ جي سرڪاري زبان سنڌي هجي، پنجاب جي پنجابي هجي، سرحد جي پشتو، بلوچستان جي بلوچي هجي، ڇو ته ان ۾ پبلڪ جو به ڀلو آهي، جو پبلڪ کي آفيسرن سان ڳالهائڻ ۽ درخواست ڏيڻ ۽ انهن کي آفيسرن جي ڳالهه سمجهڻ ۾ سهولت ٿيندي، ان ۾ پنهنجي ڌرين پڙهيل ۽ اڻ پڙهيلن جو فائدو آهي.

افسوس آهي انهن مسلمانن تي جو ملڪ ۾ انگريز ڪٿي جي زبان تي ته اعتراض نه ٿا ڪن باقي جنهن صوبي ۾ رهي ڪري ان صوبي جي مسلمانن جي زبان تي اعتراض ڪن ٿا. هيءَ هڪ وڏي ناانصافي آهي. هاڻي ٻڌايو ته سنڌي زبان جي مسخ جو ڌارو سنڌ ۾ سرماءِ دار ٿا هڻن يا اسلام؟

(۴) قرآن شريف اگرچہ فصيح ۽ قريش واري عربي زبان ۾ نازل ڪيل آهي، مگر ان هوندي به ان ۾ ڪافي غير قريشي ۽ غير عربي لفظ آيل آهن. مثال طور: حبشي ٻوليءَ جا لفظ:

(۱) مشڪوأة - سعيد بن عياض چوي ٿو ڪمـشـڪـوأة ڪڪوأة بلسان الحبشه (مصنف ابن ابي شيـبـه ج ۱ ص ۴۷۰). حبشي ٻولي ۾ مشڪوأة جاري (۲) طـه - حضرت عڪرمه فرمائي ٿو ته طـهـ بالحبشة يا رجل (ايضا). طـهـ هي حبشي ٻوليءَ ۾ آهي، جيئن مـشـڪـوأة.

(۳) ڪفلين - حضرت ابو موسيٰ فرمائي ٿو اڃر ٻين بلسان الحبشية (ايضا) - ڪفلين حبشي ٻوليءَ ۾ آهي، جيئن ڪفلين. (۴) ناشئة الليل - حضرت عبدالله بن مسعود فرمائي ٿو هو بلسان الحبشه قيام الليل (ايضا) روايت ڪئي.

رومي ٻوليءَ جا لفظ:
(۱) القسطاس - مجاهد فرمائي ٿو ته العدل بالرومية (ايضا ص ۴۷۱). رانصاف.

(۲) سآمدون - حضرت عڪره فرمائي ٿو ته هو الفناء بالخميرية (ايضا). رانصاف.

نبطي ٻوليءَ جا لفظ:
(۱) طـه - حضرت سعيد بن جبيرة حضرت عڪرمه ۽ ضحاک فرمائي ٿو طـه يا رجل بالنبطية (ايضا ص ۴۷۲). راي مادمي.

(۲) هيت لک - حضرت ابن عباس فرمائي ٿو هي بالنبطية هلم لک (ايضا) رانصاف.

فارسي ٻوليءَ جا لفظ:
(۱) سجيل - حضرت ابن عباس فرمائي ٿو ته هي بالفارسية سنک

وڪل (ايضا ص ۴۷۲ و بخاري ج ۲ ص ۷۴۲). پيڙهيءَ مٿي گذاري
ان مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪابه ٻولي پري نه آهي جيڪڏهن
عربيءَ کان سواءِ ٻيون ٻوليون روين هجن هاڻي قرآن شريف ۾ عربيءَ کان
سواءِ ٻئي ڪنهن به ٻوليءَ جو ڪوبه اکر نه هجي ها.
اسلام صرف پري ڪلچر کي ۽ پري رسمن کي مٽائڻ لاءِ آيو
آهي زبانون ۽ ٻوليون بريون نه آهن جو اسلام انهن کي مٽائي، بلڪ
مختلف ٻولين کي الله تعاليٰ پنهنجي ڪلام مجيد ۾ احسان ڄاڻايو آهي
فرمايائين واختلاف السنتكم والوانكم يعني توهان جي مختلف ٻولين
هجن ۽ توهان جي مختلف رنگن هجن ۾ الله تعاليٰ جي قدرت جون
نشانيون آهن.

معلوم ٿيو ته هر ٻولي الله تعاليٰ جي قدرت جي نشاني آهي
تنهنڪري ڪا به ٻولي پري نه ٿي سگهي ۽ فرمايائين وما ارسلنا من
رسول الا بلسان قوم يعني هر پيغمبر کي اسين سندس قوم جي زبان
سان موڪليو آهي. اهوئي سبب آهي جو حضور صلي الله عليه وسلم جن
باوجود عرب هجن ۽ اهي هجن جي ڪڏهن ڪڏهن ڌاري ٻوليءَ جا
لفظ به استعمال ڪيا آهن.

(۴) حضرت خالد جي والد ۽ فرمائي ٿي ته مون رسول الله صلي الله
عليه وسلم جن وٽ پنهنجي پيءُ سان گڏجي آئي هيم ۽ مون کي هيڏي
قميص پيل هئي ان کي رسول الله صلي الله عليه وسلم جن ڏسي ڪري
فرمايو سنه سنه جنهن جي معنيٰ آهي ته (تنهنجي قميص) سهڻي آهي
(تنهنجي قميص) سهڻي آهي ۽ سنه سنه حبشي ٻوليءَ جو لفظ آهي
(بخاري ج ۱ ص ۴۲۲).

(۵) قيامت کان اڳ ۾ جيڪي نشانين اينديون انهن نشانين مان

هڪ نشاني حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمائين ٿا ته يڪثر فيها الهرج انهن ڏينهن ۾ هرج گهڻو ٿيندو حضرت ابو موسيٰ فرمائي ٿو ته هرج حبشي ٻوليءَ ۾ قتل ڪي چوندا آهن (بخاري ج ۲ ص ۱۰۴۱).

(۶) حضرت عمر رضي الله عنه فرمائي ٿو ته جيڪڏهن ڪو مسلمان ڪنهن عربي شخص کي چوي مٿس (نه ڊڄ) ته بس ان حربيءَ کي الله ۽ سندس رسول کان امن ملي ويو، ڇو ته الله تعاليٰ سڀ زبانون ڄاڻندو آهي (بخاري ج ۱ ص ۴۵۰) ۽ مٿس فارسي لفظ آهي.

(۷) حضرت ابن عباس رضه يوڏا حدهم لو يعمر الف سنة جي تفسير ۾ فرمائي ٿو ته اهو عجمن جي قول (هزار سال) وانگر آهي (مصنف ابن ابی شيبه ج ۱ ص ۴۲۷).

(۸) حضرت ابو امامه فرمائي ٿو ته جيڪي ملائڪه الله جي عرش کي کنڀون بيٺا آهن سي فارسي ٻولي ڳالهائيندا آهن. (ايضا ص ۴۷۴).

(۹) حضرت شعبي فرمائي ٿو ته قيامت جي ڏينهن ماڻهن جي ٻولي سرياني هوندي (ايضا) ان ساري بيان مان معلوم ٿئي ٿو ته ٻوليون سڀ جون سڀ الله تعاليٰ جون پيدا ڪيل آهن ۽ انهن مان ڪا به ٻولي بري نه آهي جو اسلام ڪنهن ٻوليءَ کي خراب ڪري.

(۱۰) حتاڪه ايتري قدر جو جڏهن اصحاب ڪهف جي مدت جو سوال يهودين ۽ نصارن حضور صلي الله عليه وسلم جن کان ڪيو ته قرآن ڪريم انهن کي اول جواب شمسي سالن جي حساب سان ڏنو ته ٽي سو سال، جو انهن وٽ شمسي سالن جو حساب رائج هيو. ان کان بعد قمر جي حساب سان جواب ڏنائين ته ٽي سو ۽ نو سال - قمر جي حساب ۾ ۳۰ سو سال ٽي سال وڌندا آهن ان ڪري ٽي سو سال شمسي ٽي قمر جي حساب سان نو سال وڌيڪ ٿيندا رکڻا ڏڪرڻا

المفسرون - معارف القرآن ج ۵ صفحو نمبر ۵۷۱).

ڏسو ته اسلام قومن جي ٻولين جو ته لحاظ رکيو آهي، بلڪ ان سان گڏ باقي ڪلچر جو به خيال رکيو آهي. هاڻو هيتري ڳالهه ضروري آهي ته قومن جي بري ڪلچر کي اسلام ضرور مٽائيندو.

۲ - ديس جي محبت

ديس جي محبت ته هڪ اهڙي طبعي شيءِ آهي جنهن ڪري هر هڪ انسان کي پنهنجي پنهنجي ديس سان محبت هوندي آهي اها محبت جيڪڏهن پنهنجي حد اندر آهي ته هڪ سٺي شيءِ آهي اسلام ۾ خود اهڙيون هدايتون آهن ۽ اسلام ديس جي محبت جو سبق ڏنو آهي، ڪاٺي اسلام اهو سبق ڏنو آهي ته پنهنجي ديس سان محبت نه رکو. اسلام ته ايتري قدر سبق ڏنو آهي جو ديس جي جبلن سان به توهان جي محبت هجي حديث شريف آهي ته جڏهن حضور صلي الله عليه وسلم جن مدينه منور کي پنهنجو ديس بڻايو. پوءِ جڏهن به ڪنهن وڏي سفر کان موٽندي احد جبل تي سندس نظر پوندي هئي ته پاڻ هي لفظ فرمائيندا هيا.

هَذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَنَحْبُهُ مُشْكَوَاتُ (ص ۲۴۰). هيءُ جبل آهي جنهن کي اسان سان محبت آهي ۽ اسان به ان سان محبت ڪريون ٿا ۽ ديس ۽ ڳوٺ جي ڀتين سان به محبت جو اسلام سبق ڏنو آهي.

حديث شريف ۾ آهي ته جڏهن پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي وڏي سفر کان موٽندي مديني پاڪ جي ڀتين تي نظر پوندي هئي ته ديس (مديني) جي محبت ڪري سواري کي تڪڙو ڪندا هيا ۽ سواري کي ڪجهه چوريندا هيا. (مشڪوٰۃ ص ۲۴۰).

۽ اسلام پڻ تعليم ڏني آهي ته ديس لاءِ آبادي ۽ شادابيءَ جون

رب سائين کان دعائون پيون گهرجن جيئن ته پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن مديني پاڪ لاءِ دعائون گهريون آهن.

۱. جڏهن نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن وٽ نئون ميوو آندو ويندو هيو ته پاڻ ان ميوو کي وٺي ڪري رب سائين کان هن طرح دعا گهرندا هيا.

اللهم بارک لنا في ثمرنا وبارک لنا في مدينتنا وبارک لنا في صاعنا وبارک لنا في مدنا اللهم ان ابراهيم عبدک و خليلک و نبيک واني عبدک و نبيک وانه دعاک لکم وانا ادعوک للمدينه بمثل ما دعاک لکم

اي الله! اسان جي لاءِ اسان جي ميوون ۾ برڪت فرماءِ ۽ اسان جي مديني ۾ اسان جي لاءِ برڪت فرماءِ ۽ اسان جي ٽوين ۾ برڪت فرماءِ ۽ اسان جي سيرن ۾ برڪت فرماءِ. اي الله بيشڪ ابراهيم عليه السلام تنهنجو ٻانهو ۽ تنهنجو دوست ۽ تنهنجو نبي آهي ۽ بيشڪ مون به تنهنجو ٻانهو ۽ نبي آهيان بيشڪ ان توکان مڪي لاءِ دعا گهري آهي ۽ مون توکان ان جي پيڻ تي مديني پاڪ جي لاءِ دعا گهران ٿو.

دعا گهري پوءِ اهو نئون ميوو پنهنجي ڪنهن ننڍي ٻار کي ڏئي ڇڏيندا هيا. (مشڪوٰۃ ص ۲۳۹)

۲. اڳ مديني شريف ۾ تائيلي هوندي هئي صحابه جڏهن مڪي کان هجرت ڪري مديني شريف آيا ته حضرت ابوبڪر صديق ۽ بلال سائين تيڃي پيا. حضرت عائشه صديق اها خبر رسول الله صلي الله عليه وسلم کي ڪئي تنهن تي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن هيءَ دعا گهري.

اللهم حبيب الينا المدينة کجنا مکم او اشد و صححها وبارک لنا في صاعها و مدھا و انقل حماھا فاجعلھا بالجحفه. متفق عليه. مشڪوٰات

ص ۲۲۹).

اي الله مديني پاڪ جي محبت ائين اسان جي دلين ۾ وجهه جيئن مڪي پاڪ جي محبت تون اسانجي دلي ۾ وڌي آهي بلڪ ان کان به وڌيڪ. ۽ مديني پاڪ کي صحت مند شهر بڻاء، ۽ اسان جي لاءِ ان جي نون ۽ سڀرن ۾ برڪت فرمائ. ۽ ان مان تپ جي بيماريءَ کي جحفه ڏانهن تڙي ڇڏ.

هڪ دفعي وري هن طرح دعا گهري اٿائون.

(۲) اللهم اجعل بالمدينه ضعفي ماجعلت بمكة من البركة متفق عليه -

مشڪوٰۃ ص ۲۴۰).

اي الله مڪي پاڪ ۾ جيتري تون برڪت فرمائي آهي ان کان ٻيئي مديني پاڪ ۾ فرمائ.

ان کان سواءِ حضرت ابراهيم عليه السلام جو مڪي پاڪ لاءِ برڪت وغيره جي دعا گهرڻ خود قرآن پاڪ ۾ ذڪر ٿيل آهي.

انهن ڳالهين مان معلوم ٿو ٿئي ته ديس سان محبت رکڻ جيئن فطري شي آهي تيئن شرعي شي به آهي. پوءِ جيڪڏهن سنڌي ماڻهو سنڌ سان محبت رکي ۽ سنڌ جي لاءِ برڪت جي دعا گهري ۽ سنڌ کان تڪاليف کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪري. ۽ جتي سنڌ جو نعرو هجي هن مطلب سان ته اي ڌرتي اسان جي سنڌڙي کي آباد رک ۽ اسان جي جيجل کان دڪن کي دور ڪر. ته پوءِ اسلام جي ڪٿي ابتڙ آهي.

البتہ اها ديس جي محبت پنهنجي حد اندر هجي. پر جيڪڏهن اها ديس جي محبت جائز حد کان ٽپي ويندي ته ان وقت ان جو نالو عصيت آهي جنهن کان اسلام منع فرمائي آهي. فرمايائين.

ليس منا من دعا الي عصبية وليس منا من قاتل عصبية وليس منا

من مات علي عصبه. مشکواة ص ۴۱۸).

۽ اسان جي جماعت مان اهو نه آهي جيڪو عصبيت جو سڌ ڏئي
ٿو ۽ اسان جي جماعت مان اهو نه آهي جيڪو عصبيت خاطر لڙي ٿو ۽
اسان مان اهو نه آهي جيڪو عصبيت تي مري ٿو.

يعني ديس سان ايتري محبت رکڻ جنهن ڪري ديس جي هر
شيءَ کي چاهي سٺي هجي چاهي ڪئي هجي، چاهي جائز هجي چاهي
ناجائز هجي، ۽ پڻ ديس جو ماڻهو ظالم هجي چاهي مظلوم هجي ان
کي پنهنجو سمجهي ڪري ان جو تعاون ڪري ۽ ان کي عزت وارو ڏسي
ڪري خوشي محسوس ڪري اگرچہ ظالم ڇو نه هجي. ۽ ٻاهر جي هر
شيءَ کي چاهي سٺي ڇو نه هجي، جائز ڇو نه هجي. ۽ مظلوم ڇو نه
هجي ان کي ڌاريو سمجهي ان تي خواهه خواهه پيو ڪٽ ڪري حتي
الامڪان ان کي پيو ذليل ڪري ان جو نالو آهي عصبيت، ان جو مثال
هن طرح سمجهو هڪ ماڻهو پرديس ۾ آهي ان کي اتي هڪ ديس جو
ماڻهو نظر آيو ته اها طبعي ڳالهه آهي جو انکي ڏسي ڪري خوشي
محسوس ڪندو، ان سان ڳالهه ٻولهي پيو ڪندو ۽ ديس جو حال احوال
پڇندو ۽ ان کي ان مان لطف پيو معلوم ٿيندو، ته هيءُ آهي ديس سان
فطري محبت جو اثر، ۽ اها ڳالهه اسلام ۾ اعتراض جوڳي نه آهي بلڪه
اسلام ان کي سٺو ٿو چوي.

پر جيڪڏهن اهو هر وطني ماڻهو ڪنهن مقامي ماڻهوءَ سان
اتڪي پيو ته پوءِ اهو شخص حق، ناحق کي نه ڏسي صرف هن ڪري
هر وطني جو ساٿ ڏئي ٿو جو هر وطني آهي ته اها ان جي عصبيت آهي
۽ اسلام ڪڏهن به ان کي جائز نه ڪيو آهي.

ان بناتي جيئي سنڌ جي تحريڪ جيڪڏهن ديس سان طبعي

محبت جي حد اندر آهي، ۽ جيئي سنڌ جي نعري جو مطلب محض دعا آهي ته هزار پيرا ان نعري سان هر اواز هجڻ کي پنهنجي لاءِ ڀلو ڀاڳ ٿا سمجهون ۽ دلي دعا آهي ته الله تعاليٰ اسان جي سنڌ کي قيامت تائين زنده رکي ۽ خوش حال ۽ سر سبز رکي آمين.

پر جڏهن ان نعري جي پويان عصبيت جو هڪ بدبو دار ذهن ڪم ڪري رهيو آهي جو محمد بن قاسم رح جهڙي فخر انسانيت رهنما کان نفرت ڪرڻ ۽ راجا ڏاهر جهڙي ننگ انسانيت ۽ ظلم جي ديو سان محبت ڪرڻ سيکاري ٿو.

اها ظاهر ظهور عصبيت آهي جنهن کان اسلام سخت منع ڪئي آهي.

(۱) هڪ چوڪريءَ جو خط ڏسو جيڪو روزنامہ حریت ڪراچيءَ ۾ ڇپيو هيو. ۽ اها چوڪري به ان تحريڪ جي تائيد ڪندي لکي ٿي.

راجا ڏاهر هڪ سنڌي هيو، ڇاهي اهو هندو هجي يا مسلمان اسان جو هيو آهي، وقت جي اچڻ تي هيءُ ثابت ٿيندو ته اسان سنڌي محمد بن قاسم تي لعنت موڪليندا آهيون، شاهه لطيف کي سلام ڪندا آهيون، جي ايم سيد کي سلام ڪندا آهيون. سنڌ جي عظمت اسلام سان نه آهي. موهن جي دڙي سان آهي. لکين اسلام ان تي قربان هجن. اسان جو نعرو آهي مرسون مرسون پر سنڌ نه ڏيسون، اسان چوڪرن هيءُ ڀلي ڪيو آهي ته پنهنجي ٻارن جا نالا ڏاهر، هيمون ڪالائي، شيخ اياز به هوشو جي نالن تي رکنداسي.

(حریت ميگزين ۱۸-نومبر ۱۹۶۸). عصر حاضر ۾ اسلام ڪيسے نافذ

هو ص ۹۷.

هڪ ٻئي چوڪري هن طرح لکي ٿي.

اهو اسلام ۽ پاڪستان جو اسان کان اسان جي سنڌ ۽ سنڌي زبان کسي، اهڙي اسلام ۽ پاڪستان کي اسان پنهنجو بچڙو دشمن سمجهون ٿا، هيءُ ڪوڙ آهي ته سنڌ صرف اسلام ۽ اسلامي فلسفي جي ڪري عظيم آهي، سنڌ جي عظمت سنڌ جو سادي طبيعت وارو بهادر عوام آهي، سنڌ موهن جو دڙو، ڪوٽ ڏيجي جا آڻا رقديم ۽ لطيف، سچل، اياز، جي ايم سيد جهڙن شاعرن ۽ دانشورن جي ڪري عظيم آهي، اها پنهنجي تهذيب جي ڪري عظيم آهي. (عصر حاضر اسلام ڪيس نفذ هو ص ۹۷).

چوڪريءَ جي بڪواس کان بعد هاڻي جي ايم سيد جي بڪواس ٻڌو.

ماڻهن جي ذهن صاف ڪرڻ لاءِ، کين هيٺين سوالن تي صاف راءِ قائم ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻو پوندو.

(الف) راجا ڏاهر کي قومي هيرو ڪري شمار ڪجي ۽ محمد بن قاسم ۽ عرب سامراج کي سنڌ دشمن ڪري سمجهي.

(ب) سامراجي اسلامي تشريح کي رد ڪري، سنڌ درويشن جي ٻڌايل طريقي مطابق، قوم پرستيءَ جي بنياد تي مذهب جي نئين تشريح ڪجي.

(ت) صحيح قوم پرست ان کي شمار ڪجي جو جناح ۽ لياقت کان ڊاڪٽر چوڻت رام جي زياده عزت ڪري. (سنڌوءَ جي ساڃاهه ج ۱ ص ۲۵).

اها ديس سان ايتري حد کان مٿي محبت رکڻ عصبيت آهي ۽ اسلام اهڙي محبت کان جهليو آهي. اسلام ته انسان ذات جو سچو

آهي. انسان جيڪڏهن اسلام جي ڳالهه نه مڃيندو اسلام کي ڪهڙو نقصان آهي. نقصان انسان جو ئي آهي. سچ فرمايو آهي حضور صلي الله عليه وسلم.

حبڪ الشي، يعمي ويصر - مشڪواة ص ۴۱۸، توکي جنهن جي محبت ٿيندي آهي (اها توکي) انڌو ۽ ٻوڙو ڪندي آهي ته اهي جيئي سنڌ وارا ويچارا ديس جي محبت ۾ ايترو غلو ۾ پئجي ويا آهن جو بس ديس ئي ديس انهن وٽ آهي جنهن ڪري ديس ۾ جيڪي خراب شيون آهن ۽ خرابيون آهن انهن تي انهن جي نظر نه ٿي پوي. پر جيڪڏهن ڪو کڻي انهن کي اهي خرابيون ٻڌائي ٿو ته اهي وري ٻڌڻ لاءِ به تيار نه آهن.

اها انڌا ڌنڌ محبت نقصان ڪار آهي جو انهن ماڻهن وٽ سنڌ جو نانگ پراڻي مينهن کان پلو آهي. هيءُ به ڪا سمجهه آهي نانگ جو سنڌ جو آهي پلي ڏنگي ۽ کائي ته ان کي ڇڏي ڏجي ۽ مينهن توڙي مٺو ڪير به پياري پر جڏهن اها سنڌ جي نه آهي تنهن ڪري انکي پاڻ وٽ نه رکجي. اهڙي طرح سنڌ جو ظالم جيڪو پيڙهن کان وٺي اسان کي گهاٽي وانگر پيڙيندو اچي اهو پلي اسان جي اکين تي هجي ڇو ته سنڌ جو آهي پر ڪو مهاجر يا ڪو ڀٽاڻ يا ڪو ٻيو جيڪڏهن اسان کي ان ظالم کان آڄو ڪري ۽ اسان کي سک وٺائي اهو دشمن ۽ لٽيرو آهي.

اسلام اسان کي پنهنجي فائدي لاءِ هدايت ڪئي آهي ته اوهان پنهنجي ديس سان محبت رکو. اوهان جو ديسي اوهان سان جيستائين سهڻو هلي ٿو اهو اوهان لاءِ پلو آهي. ڌاري کي توهان ڇو سلامي ڪيو ڌاري جي آڏو ڇو ذليل ٿيو پر جيڪڏهن هڪ ڌاريو اچي ڪري توهان جي توهان کي عزت بخشي ۽ توهان جو قدر ڪري ته ان جي اوهان

عزت ڪريو هرو ڀرو پنهنجي آڏو اوهان جو پيڙ جو. هيءَ ڪيڏي نه اسلام جي سهڻي تعليم آهي.

مطلب ته اهوئي آهي ته جيئن انسان کي عزت ۽ سک حاصل ٿئي جي پنهنجي کان عزت ۽ سک حاصل ٿئي ته اها عين وڏي غنيمت آهي پر جيڪڏهن پنهنجو پيو ٿو ڏنگي ته ان وقت انکي ڇڏي ڪبو. ۽ سنڌي ۾ چوڻي آهي ته ٻن پيو اهو سون جيڪو ڪن چئي.

ته محمد بن قاسم يا اسلام اسان کي راجا ڏاهر جي ظلمن ۽ پيڙجن کان بچايو ته اسان جو سڄن اسلام ۽ محمد بن قاسم آهي. توڙي ڪٿي ڌاريو آهي ۽ راجا ڏاهر دشمن آهي توڙي ڪٿي اسان جي سنڌ جو آهي.

راجا ڏاهر جي حڪومت ۾ اسان بت پرست هياسا، محمد بن قاسم جي ڪري اسان خدا پرست ٿياسا، اسان جي عزت خدا پرستي ۾ آهي نه بت پرستيءَ ۾. راجا ڏاهر جي حڪومت ۾ اسان ان جا چيڙا هياسا اسان کي سک نه هو. محمد بن قاسم جي ڪري اسان کان اها چيڙ ڇڏي آزاد ۽ سک وارا ٿياسا. راجا ڏاهر جي حڪومت جي ڪري اسان جا ٻئي جهان ختم هيا. محمد بن قاسم جي ڪري اسان جا ٻئي جهان سڌريا ۽ ٻن راجا ڏاهر اهڙو بد ڪردار جو حڪومت بچائڻ خاطر پنهنجي سڳي پيڻ سان نڪاح ڪيائين. جنهن کي سنڌي پاءُ هيرو ٿو ڪوئي پوءِ جيڪو پنهنجي سڳي پيڻ سان نڪاح ڪري اڏا اهو هيرو آهي يا سوئر. هوڏانهن محمد بن قاسم اهڙو غيور جو قوم جي عورتن جي عصمت بچائڻ خاطر هزارين ميل سفر ڪري وڏا تابا ڪاڻي به اهي ڌارين کان ڇڏائي ٿو. ته پوءِ محمد بن قاسم هزارها بار خدا جي رحمت جي لائق آهي ۽ راجا ڏاهر هزارها بار لعنت جي لائق آهي.

مطلب ته اسلام ڏيس جي محبت جو سبق ڏنو آهي پر ان سان گڏوگڏ اها به هدايت ڪئي اٿائين ته ايتري محبت نه هجي جو تنهنجي عزت ۽ سک ڦرجي وڃي. پنهنجي عزت ۽ سک سان گڏ ڏيس جي محبت رکڻ عين ايمان آهي.

هيءُ الله تعاليٰ جو ڪرم آهي جو عصبيت جون تحريڪون توڙي ڪٿي هر جاءِ تي محدود حلقن ۾ موجود آهن پر اڪثريت مسلمانن جي انهن تحريڪن جي مخالف آهي.

سنڌ جا ڪجهه ماڻهو ڪٿي راجا ڏاهر کان ڪيترو به خوش آهن پر ان هوندي به علائقي جا نيڪ دل ۽ اسلام جي نالي تي قربانين ڏيڻ واري عوام جي اڪثريت ان نعري کي نفرت جي نگاه سان هن ڪري ڏسندي آهي ته ان نعري جي پويان عصبيت آهي.

عصبيت اهڙي بري شيءِ آهي جو جيڪڏهن ان جي خاتمي جي طرف يورو توجه نه ڏنو ويو ته ياد رکڻ گهرجي ته جي اڄ صرف راجا ڏاهر کي هيرو ٿو چيو وڃي ته صبحائي رنجيت سنگهه ۽ مهاراجه کي هيرو چيو ويندو، وري صرف محمد بن قاسم ئي نه پر محمود غزنوي، ظهير الدين بابر، احمد شاه ابدالي کي به ٿيرو چيو ويندو ۽ عجب نه آهي ته ڪوئي بيوقوف شيطان ۽ جنن کي پنهنجو هيرو قرار ڏيئي ڪري حضرت آدم عليه السلام کي ٿيرو قرار ڏئي (نعوذ بالله).

۴- قوميت جو مسئلو

گذريل ورڦن ۾ خوب ظاهر لکيو ويو آهي ته اسلام ۾ قوميت جو بلڪل لحاظ آهي يعني ماڻهن ۽ عزيزن جي لحاظ ڪرڻ جو اسلام وڏو تاڪيد ڪيو آهي جو حضور صلي الله عليه وسلم جن هر قوم جي سردار جي عزت ڪندا هيا، قوم جا فيصلا ڦري انهن جي سردار کان

ڪرائيندا هيا، جيئن بنو قريظہ جو فيصلو حضرت سعد کان ڪرايائون ۽ پڻ حضرت عمر جن سرڪاري امداد ان قوم جي ماڻهوءَ جي حوالي ڪري ان کان تقسيم ڪرائيندا هيا ۽ صدقات ۽ خيرات ڏيڻ ۾ اسلام عزيزن کي ڏيڻ جو وڏو تاڪيد ڪيو آهي ۽ پڻ انهن کي ڏيڻ ۾ بيخي اجر جو وعدو ڪيو ويو آهي ان مان معلوم ٿئي ٿو ته اسلام ۾ قوميت جو لحاظ ضروري آهي.

هاڻو، البتہ ايترو ضرور آهي جو اسلام برابر پنهنجن سان قرب ڪرڻ جي ترغيب ڏئي آهي پر ان سان گڏوگڏ ڌارين سان ظلم ڪرڻ کان به جهليو آهي ايتري تائين جو ڪو حيوان سان به ظلم نه ڪري. حديث پاڪ ۾ آهي ته هليءَ سان ظلم ڪرڻ ڪري هڪ عورت جهنم ۾ وئي. (مشڪوٰۃ ص ۱۶۸) - ۽ ڪتي کي پاڻي پيارڻ جي ڪري هڪ عورت بهشت ۾ وئي (مشڪوٰۃ ص ۱۶۸). پوءِ جڏهن اسلام حيوانن جي مٿان ظلم ڪرڻ جي اجازت نه ٿو ڏئي ته پوءِ جيڪو ڌاريو انسان آهي ان سان ڪيئن ظلم ڪرڻ جي اجازت ڏيندو ڇو ته اهو به آخر ته حيوانن جي بنسبت ڌاريو شخص پنهنجو ئي آهي. مطلب ته اسلام ڌارئي تي ظلم ڪرڻ کان روڪيو آهي. ۽ ڌارئي تي ظلم ڪرڻ کي اسلام عصبيت چيو آهي.

واٽله بن الاسقع رسول الله صلي الله عليه وسلم کي عرض ڪيو ته يا رسول الله ما العصبيۃ قال ان يعين قومك علي الظلم (رواه ابو داؤد مشڪوٰۃ ص ۴۱۸).

اي الله جا رسول عصبيہ ڇا آهي؟ فرمايائين ته ظلم تي پنهنجي قوم سان مدد ڪرڻ، معلوم ٿيو ته پنهنجي جي مدد تڏهن ڪبي جڏهن پنهنجو ظالم نه هجي پر جيڪڏهن پنهنجو ظالم آهي ته ان جي

مدد نه ڪبي ۽ پڻ پنهنجي جي مدد ڪرڻ تڏهن ڀلي شيءِ آهي جڏهن پنهنجو ظالم نه هجي. جيئن حضور صلي الله عليه وسلم جو ارشاد گرامي آهي. خيرڪم المدافع عن عشيرته مالم يا ثمر - رواه ابو دائود (مشڪوٰۃ ص ۴۱۸). توهان ۾ ڀلو اهو آهي جيڪو پنهنجي جي ڀر وٺي ان کان ظلم کي ٿاري ايتري تائين جو گناه ۾ نه پوي.

هن حديث مان هيءُ ڳالهه به معلوم ٿي ته پنهنجي جي مدد ڪرڻ تمام وڏي نيڪي آهي پر ظلم تي مدد ڪرڻ نه هجي. هڪ ٻي حديث ۾ آهي ته هڪ صحابي رسول الله صلي الله عليه وسلم کي عرض ڪيو ته ڇا پنهنجي قوم سان محبت رکڻ عصبيت آهي فرمايائين لاولڪن من المصيبة ان ينصر الرجل قومه علي الظلم (رواه احمد وابن ماجه . مشڪوٰۃ ص ۴۱۸). نه پر عصبيت مان هيءُ ڳالهه آهي جو شخص ظلم تي پنهنجي قوم جي مدد ڪري.

هاڻي جڏهن عصبيت جي معنيٰ واضح ٿي چڪي ته پوءِ عصبية جو شريعت پاڪ ۾ حڪم ٻڌو.

(۱) ان رسول الله صلي الله عليه وسلم قال ليس منا من دعا الي عصبية وليس منا من قاتل عصبية وليس منا من مات علي عصبية (رواه ابو دائود مشڪوٰۃ ص ۴۱۸).

بيشڪ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته نه آهي اسان مان جيڪو عصبية ڏي سڏي ۽ نه آهي اسان مان جيڪو عصبيت تي لڙي ۽ نه آهي اسان مان جيڪو عصبية تي مري.

(۲) عن النبي صلي الله عليه وسلم قال من نصر قومه علي غير الحق فهو كالبعير الذي ردي فهو ينزع بذنبه (مشڪوٰۃ ص ۴۱۸) نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جيڪو قوم جي ناحق تي مدد

ٿو ڪري ته پوءِ اهو ان اٺ وانگر آهي جيڪو ڪوھ ۾ ڪري پوءِ ان کي بچ کان وٺي ڇڪجي.

يعني هن جو مقصد هيو ته قوم جي ظلم تي مدد ڪرڻ سان ڪو وڏي رتبي کي پهچندس نه ڄاڻ ته وڃي گناهه جي ڪوھ ۾ اونڌي ڪنڌ ائين وڃي ڪريو جيئن اٺ اونڌي ڪنڌ وڃي ڪري ۽ هلاڪ ٿئي. پوءِ بچ کان وٺي ان کي گھنجي، ته جيئن اٺ کي بچ کان وٺي گھلڻ فائدو نه ڏيندو تيئن هن کي به اها قومي عصبيت فائدو نه ڏيندي.

۵- مهاجرن جو مسئلو

ملڪ جي ورهاڱي کان پوءِ هندستان مان جيڪي مسلمان اسلامي ٻائريءَ جي ڪري هٽ آيا، انهن اسان سان ظلم ڪونه ڪيو هيو، جيڪي مقامي ماڻهن (انصارن) سان ظلم ٿيو آهي سو حڪومت پاڪستان جي ڪيو آهي جو حڪومت پاڪستان جي هندن جي املاڪ جو مالڪ صرف سرماه دارن مهاجرن کي ٻڌايائين حالانڪه ان ۾ مقامي مسلمانن (انصارن) جو به حق هيو جيئن ته ان مسئلي کي زمين جي بحث ۾ اڳتي هلي ڪري ذکر ڪيو ويندو پر اسلام جي صدقي پاڪستان بڻجڻ کان بعد مقامي مسلمانن (انصارن) کي پوءِ وري به فائدو رسيو آهي. جو جيڪي هندو اسان کي پيرهن کان وٺي پيريندا اچن پيا، اسان جون ملڪيتون هوريان هوريان وياج ۽ ٽپي وغيره جي ذريعي ڪسيندا اچن پيا. جنهن ڪري اسان جون واڳون هندن جي هٿ ۾ هيون ملڪيتون ڪسي ويا. ۽ اسان جو معاشي حال ٻرو ٿي ويو جو اسان مسلمان انهن جو گوليو ڪري پيٽ ۾ مانيءَ جو ٽڪر وجهندا هيا سي باوجود هن جي جو وائين کان سنڌ ۾ اڪثريت به مسلمانن جي هئي.

ايتري اڪثريت هوندي به مسلمان هندن جا محتاج ۽ زبردست هوندا هيا.

مطلب ته سنڌي مسلمانن جي مٿان وائين جو ڏاڍ هلندو هو، الله تعاليٰ سنڌي مسلمانن جي مٿان ڪرم ڪيو جو هندن تان تقسيم ٿيو جنهن ڪري سنڌ مان اهي جابر هندو جيڪي مسلمانن کي پيڙن حق سمجهندا هيا انهن کي تڙيائين پوءِ هندن واري جاءِ داد ۽ ملڪيت انهن مسلمانن کي ڏنائين جيڪي هندستان مان ٺڌي مٽ ٿيا ۽ جنهن کي مهاجر ڪوٺيو ٿو وڃي ان مان معلوم ٿيو ته مهاجرن کي سين پنهنجي ملڪيت مان ڪجهه به نه ڏنو آهي. اسان جي دشمنن کي نه نمالي تڙي ڪري اهي جايون ۽ ملڪيتون اسان جي ديني ڀائرن مهاجرن کي ڏنائين.

جنهن ڪري اسان جو معاشي معاملو ۽ ديني معاملو هندن واري وقت کان سڌري ويو. هي مهاجر اسان جي تابع ٿيا ۽ اسان جي ڪرم تي هتي رهيا. نه مهاجرن اسان جي معاش ۽ تهذيب کي نقصان ڏنو بلڪه اسان جو معاشي معاملو ڪيئي درجا سٺو ٿي ويو. ڪافي سار اسان جي سنڌي مسلمانن وائين جي ملڪيتن مان مفت ۾ فائدو بي ورتو. جيستائين مهاجر ڳولي ٿولي پنهنجي ڪليم ڪيل ملڪيت حاصل ڪري. پوءِ به تقريبن ۴۰ سالن جي اندر اسان جي سنڌين هندن واريون ملڪيتون مهاجرن کان ملهه سان ورتوين جنهن ڪري اسان جا سنڌي ڀائر اڳ کان سکيا ۽ ستابا ٿا رهن.

پر ان هوندي به اسان جو سنڌي ڀاءُ اهو هندن وارو دور ياد نه ٿو ڪري ۽ نه ٿو سوچي ته اها هندن واري نسامت خدا ڪنهن جي صدقي دور ڪئي. چڙو مهاجر کي دولت وارو ڏسي ڪري سڙي ٿر ۽ چوي ٿو ته اسان ڦرجي وياسي هنن وٽ هيڏي دولت اسان وٽ ڇو؟

هنن جي عزت وڌيڪ اسان جي گهٽ جو.

اهو مسلمانن کي تعصب ڪرڻ حرام آهي. ها جيڪڏهن ڪو

مهاجر ڪنهن سنڌي جو حق غصب ڪري پوءِ ته سنڌيءَ جو حق آهي

ته ان کان ڪنهن به طرح پنهنجو حق وصول ڪري.

هيءَ آهي اها ڪار ”چري آنءُ نه سگهان لک لعنت گوڏن تي“.

ته اسان سنڌي ڪاروبار وغيره ۾ سست آهيون محض عياش

اهيون ۽ نڪو ڪمائيون ته خرچ اٽڪ ڪريون. ۽ وري جي ڪجهه

سرمايو ٿئي ته عيش ۾ ڪيائي ڇڏيون. هوڏانهن پناهه گير محنتي قوم

آهي محنت ڪري ٿي، ۽ خرچ کي آمد جي موافق ڪري ٿي بچت ٿئي ته

ڏنڌو ڪري ٿي جنهن ڪري هو، قوم سنڌي قوم کان سرمائي ۾ وڌي

وڃي ٿي. پوءِ ڇڙو پناهه گيرن کي سهي نه ٿي. اها ناانصافي آهي.

جي نوڪرين جو مسئلو آهي ته ان ۾ حڪومت جو قصور آهي نه

مهاجرن جو، مهاجر پنهنجن مهاجرن جي نوڪرين وغيره ۾ مدد ڪن

ٿا. سنڌي آفيسر محض بڪيا پيءُ جو ڪم به رشوت وٺڻ کان سواءِ

نه ڪرڻ آهي اسان جي سنڌي آفيسرن يا زميندارن ۾ قومي احساس. ان

مان ظاهر آهي ته اسان جي سنڌي قوم کي سنڌي آفيسرن ۽ سنڌي

زميندارن نيوريو آهي وري ڏوهه ڏيون ٿا مهاجرن تي.

مان سمجهان ٿو ته مهاجرن ۾ به اهڙا عناصر آهن جيڪي سنڌين

جي حقن کي بائمان ٿا ڪن. مگر ان جو حل هيءُ نه آهي ته انهن کي

قتل ڪيو وڃي ۽ انهن سان تعصب رکيو وڃي. هو جڏهن اسان کان

اقليت ۾ آهن ته ظاهر آهي ته انهن جي سياسي قوت به اسان کان گهٽ

آهي وري جاءِ داد ۽ ملڪيت جي لحاظ کان به اسان کان گهٽ آهن.

اسان جا وڏا وڏا ۽ زميندار آهن جن کي هزارين جريب زمين آهي. ۽

سنڌ جي سراسري زمين سنڌين جي قبضي ۾ آهي پوء به مهاجر سنڌين کان گوءَ کڻن ته اهو ضرور سنڌين جو قصور ڄڻو. جو صرف سنڌي لئي لڏ آهن تنهن ڪري اڳوڻن سنڌين کي کپي ته مهاجرن وانگر محنت ڪن ۽ انهن جي سرمائي دارن کي کپي ته پنهنجي مسڪينن جي مدد ڪن. سنڌي سرماءِ دارانه ٿا ڏسن ته مهاجر پنهنجن کي ڪيئن ٿا نوازن. ڪيئي مهاجرن جا سنڌ ۾ اهڙا ادارا آهن جن جي ذريعي هو پنهنجن جي ته مدد ڪرڻ ٿا پر براون جي به مدد ڪرڻ ٿا. آهي ڪو اسان جي سنڌين جو ڪو اهڙو ادارو جنهن ۾ اسان براون جي ته ٺهيو پر پنهنجن جي به مدد نه ٿا ڪريون. افسوس آهي جو سنڌي سرماءِ دار جو ڪتو ته مڪڻ کائي ۽ سندس ڪتي کي نه لکس صابن سان تڙ حاصل ٿئي پر سنڌي پيءُ کي رڳي رکي ماني جي به صلاح نه ڪئي وڃي. هيءُ حال آهي اسان جي سنڌي سرماڊارن جو ۽ آهي ئي ماڻهو جيئي سنڌ جو نعرو ٿا هڻن آهي ماڻهو جيڪڏهن قوم پرستي جي دعويٰ ۾ سڄا هجن ها ته جيڪر اول ڪا قوم جي خدمت ڪري ڏيکارن ها ۽ اهڙا ڪارناما ڪري ڏيکارن ها جن سان قوم جي همدردي جو ثبوت ملي ها. هوڏانهن ڏسبو ته اسان جي سنڌي قوم ڪيڏي نه ڪري چڪي آهي جو سنڌي سنڌن کي اغوا پيا ٿا ڪن ۽ سنڌي سنڌين جو مال پيا ٿا ڦرن. جو چور به سنڌي ته ياڳيا به سنڌي. ته انهن قوم پرستن ۾ جيڪڏهن ٿوري به قومي همدردي هجي ها ته ضرور ان جو سدباب ڪن ها. جو اڄ ڪلهه سنڌي قوم سڄي دنيا ۾ بدنام ٿي چڪي آهي ۽ پڻ سمجهه ۾ ائين پيو تو اچي ته انهن سنڌي دور جي ٽيڪرن ۽ اغواءَ ڪندڙ ماڻهن کي جيئي سنڌ جي حامين جي ست ساهي آهي. تنهنڪري سنڌي قوم کي گهرجي ته اهڙن ڪورن جي ڏن تي نه

ٻڌڻ، بنڪ اسلام جو دامن پڪڙڻ ۽ پاڻ کي سڌارڻ جي ڪوشش ڪن ۽ اسلامي روءِ سان پنهنجي حقوق جي طلب ڪن.

۶- سنڌي تهذيب ۽ لباس

شريعت يا ڪو قومي لباس کان هر گز منع نه ڪئي آهي شريعت ۾ صرف ايتري ڳالهه ضروري آهي ته مرد جي لاءِ پٽ پهرڻ ۽ ڪفار ۽ فساق جي مثالي لباس پهرڻ کان هيٺ ڪپڙو لڙڪائڻ ۽ عورتن جي لباس کان منع ڪئي آهي (ڪفايت المفتي ج ص ۱۴۶)

حتاڪه جنهن ملڪ ۾ ڪو لباس مسلم ۽ غير مسلم ۾ مشترڪ آهي. جنهن جي نشاني هي آهي ته اتي سڀ قومن ۽ سمورن مذهبن جا ماڻهو هڪ ئي لباس پائيندا آهن ته اتي ان کي پائڻ ۾ ڪجهه به حرج نه آهي (امداد الفتاوي ص ۲۶۸)

ان ڪري پاڪستان ۾ جيڪڏهن ڪو ماڻهو سوئٽر يا ڪوٽ پائي ته جائز آهي جو ته پاڪستان ۾ مسلم ۽ غير مسلم جو مشترڪ لباس آهي ۽ سوٽ ڪوٽ پائڻ جائز نه آهي ڇو ته پاڪستان ۾ اهو لباس مسلم ۽ غير مسلم ۾ مشترڪ نه آهي بلڪه ان کي انگريزن (نصارن) جو لباس سمجهيو ويندو آهي ان ڪري ان جو پائڻ مسلم کي مکروه ۽ ناجائز آهي (ڪذافي ڪفايت المفتي ج ۹ ص ۱۲۷ ص ۱۴۱ ص ۱۴۷ فتاويٰ رشيد ص ۷۰) پر جيڪي ماڻهو نصارن جي ملڪ ۾ رهن ٿا جو اتي مسلمانن جو به اهو لباس آهي ته پوءِ انهن مسلمانن کي اتي سوٽ ڪوٽ پائڻ گناهه نه آهي جو ته اتي اهو لباس نصاري جو شعار نه آهي بنڪ عام لباس آهي جو مسلم غير مسلم ٻهي استعمال ڪن ٿا. (فتاويٰ رشيد ص ۷)

جڏهن مسلم ۽ غير مسلم جي مشترڪ لباس کي شريعت مطهره

جائز ڪيو آهي ته پوءِ جيڪو صرف مسلم قوم جو لباس آهي نه هو ته پوءِ بطريق اوليٰ جائز هجڻ گهرجي، ان ڪري سنڌي ٽوپي، اجرڪ ۽ پگ جو سنڌي قوم جو لباس آهي جائز هئڻ گهرجي ۽ جائز آهي. مفتي ڪفايت الله صاحب ڪفايت المفتي ج ۹ بر متعده جاين تي لکي ٿو ته گانڌي ٽوپي يا گانڌي ڪٽب مسلمانن ۽ هندن بر مستعمل آهي تنهنڪري ان ٽوپي جو استعمال بلا شبه جائز آهي. جڏهن گانڌي ٽوپي هندستان ۾ مشترڪ لباس هجڻ ڪري جائز آهي ته پوءِ سنڌي ٽوپي يا اجرڪ وغيره جو صرف سنڌي مسلمانن جو شعار آهي ته پوءِ اهو لباس ڪيئن ناجائز ٿيندو. افسوس آهي انهن مولون تي جيڪي سنڌي ٽوپي ۽ ڪي راجا ڏاهر جي ٽوپي ٿا سمجهن حالانڪ ان ٽوپي جو سڀ کان پهرين سنڌي ٽوپي ٿيڻ جو ثبوت پراڻي زباني کان ئي آهي. سنڌي ٽوپي ۽ اجرڪ جو هندن جو به سنڌ جي تهذيب جي دعويٰ دارن کي به چوندس ته اوهين سنڌ جي تهذيب جي ته دعويٰ ڪيو ٿا مگر اوهان جو عمل ان جي خلاف آهي ڇو ته سنڌ جي تهذيب ٽوپي ۽ اجرڪ ۾ بند نه آهي بلڪه سنڌ جي تهذيب هيٺ ڪافي شيون آهن جن کي اوهين ڦٽي ڪيو آهي مثلاً ڏاڙهي سنڌ جي پراڻي تهذيب آهي ان کي اوهان ڦٽي ڪيو آهي، حيا ٿرم سنڌ جي پراڻي تهذيب آهي ان کي اوهان ڦٽي ڪيو آهي اوهين مرد ته ننگا فلم ڏسو ٿا پر پنهنجن نياڻن ۽ زالن کي به ڏيکاريو ٿا، گهر گهر ۾ وي سي آر اچي وئي آهي، اوهين دعويٰ ته سنڌي تهذيب جي ڪيو ٿا مگر اوهان جو عمل مغربي تهذيب ۽ يورپ وارو آهي ۽ يورپ جي تهذيب ۽ سنڌ جي تهذيب ۾ تمام وڏو تضاد ۽ ٽڪر آهي. آهي ڪو توهان ۾ جو اها سوچ رکي.

۷- ڌارين کي سنڌ ۾ نه آڻڻ جو مسئلو

سنت ۾ ڌارين کي اٿڻ اسلام جو سبق نه آهي بلڪه (۱) اها هڪ سرماهءَ دار طبقي جي چالاڪي آهي ۽ انهن کي اسلام سان هرگز محبت نه آهي، جيڪڏهن انهن کي اسلام سان محبت هجي ها ته ۴۲ سالن تائين قرآن ۽ اسلام جي قانون کي ڦٽي ڪري انگريز دشمن جي قانون کي نافذ ڪيون نه وينا هجن ها، اول ته اهي پنهنجي ملڪ کي اسلامي ته بڻائين پل پوءِ ٻين مسلمانن کي اسلام خاطر ملڪ ۾ اٿڻ، مسجد ٺهي ٿي نه آهي اڳيئي نمازن کي پيا ٿا ڪٺو ڪن. اهي پنهنجي مفاد خاطر انهن کي سنت ۾ پيا ٿا آباد ڪن، جيئن اٽي ويل اهي ٻاهريان ماڻهو انهن جي مدد ڪرڻ ۽ اهي انهن سان پنهنجي طاقت پيا ٿا حاصل ڪرڻ ۽ سنت جي پبلڪ تي ظلم پيا ٿا ڪن.

(۲) اسلام ۾ برابر مسلمانن جي همدرديءَ جو سبق آهي، مگر اسلام ۾ همدردي ترتيب سان آهي اول قريب جو حق آهي، زڪوات، خيرات ۾ اول اول مائٽ حقدار آهي، ان کان بعد پاڙي وارو حقدار آهي. فقهاءِ ڪرام لکيو آهي ته جنهن ڳوٺ ۾ زڪوات جا مستحق موجود آهن ان ڳوٺ کان ٻاهر زڪوات ڏيڻ مڪروه آهي. هاڻي جڏهن سنت جا ماڻهو ڪافي محتاج آهن ته پوءِ انهن کي نظر انداز ڪري ٻاهرين ماڻهن جي بيت المال مان مدد ڪرڻ ڪٿي جائز آهي، مقامي ماڻهو ته ڪافي عرصي کان جهڳٽن کان محروم رهن پرواهه نه آهي، مگر ٻاهرين مسلمانن کي گهرائي ٺهڻ کي جڳهو ضرور ڏبو مقامي مسلمان معاشي مصيبتن جي گهائي ۾ پيسجن پيا پرواهه نه آهي. مگر ٻاهرين کي گهرائي انهن جي معاشي پريشاني ضرور دور ڪبي، هي به ڪا اسلام جي تعليم آهي؟ اسلام ته اڳ ۾ پنهنجي اگهڙ کي ڍڪڻ جو حڪم

ڪيو آهي پوءِ ٻئي جي اوگهڙ کي ڍڪڻ جو حڪم ڪيو آهي. پاڻ ننگو گهمي پيو پوءِ چڙو پيو ٻين جون اوگهڙون ڍڪيندو وڃي. ائين اسلام جو هر گز حڪم نه آهي. ڇا سنڌ جا ڪافي مقامي ماڻهو بنا اجهن جي نه آهن؟ ۽ ڇا سنڌ جا ڪافي مقامي ماڻهو معاشي پریشانيءَ ۾ مبتلا نه آهن؟ ۽ ڇا سنڌ جا ڪافي مقامي ماڻهو معاشي پریشانيءَ ۾ مبتلا نه آهن؟ پوءِ اڳ ۾ حڪومت ته مقامي ماڻهن کي حق ڏئي جنهن بابت خدا تعاليٰ حڪمرانن کان پڇا ڪندو. اڳ ۾ ته حقوق جي ادائي آهي. ايشار (قرباني) جو مقام ته پوءِ جو آهي. حقوق رهيا پيا آهن زور ايشار تي، فرض رهيو پيو آهي زور نفلن تي.

جڏهن سنڌ جا مقامي ماڻهو حڪومت کان پڇا ڪن ٿا ته مقامي ماڻهن جون گهرجون ڇو نه ٿا پوريون ڪريو، ماڻهن کي روزگار مهيا ڪري ڇو نه ٿا ڏيو، چون ٿا ته گنجائش نه آهي، پوءِ جڏهن اوهان کي مقامي ماڻهن جي روزگار مهيا ڪرڻ جي طاقت نه آهي ته پوءِ ٻاهريان ماڻهو گهرائي رهندو ڳچيءَ ۾ ڳت ڇو ٿا وجهو؟

پاڪستان کانسواءِ ٻيا به ته اسلامي ملڪ آهن جيڪي پاڪستان کان وڌيڪ محب اسلام ۽ آسودا آهن، انهن جي مٿان به ته غريب ۽ مصيبت زدہ مسلمانن جو حق آهي، ڪن چڙو پاڪستان جي صوبي سنڌ تي سمورن مصيبت زدہ مسلمانن جو اسلام بار رکيو آهي؟ هندستاني مصيبت زدہ مسلمان به اتي اچن، برما جا به هت اچن، بنگلاديشي ۽ بهاري به هت اچن ۽ افغانستان جا لالا به هت اچن، انهن کي سعودي عرب ڇو نه ٿو گهرائي؟ جڏهن ته دين اسلام جو مرڪز به اهو ئي آهي ۽ آسودو ملڪ به آهي. ڇا سعودي عرب کي انهن مسلمانن جي خبر نه آهي؟ يا اسلام جي احڪامن جي ان کي خبر نه آهي؟

سعودي عرب کي انهن مصيبت زدہ مسلمانن جي خبر آهي، مگر اهو انهن کي پنهنجي ملڪ ۾ هن ڪري نه ٿو گهرائي جو اسلام اهڙي تعليم نه ڏئي آهي، بلڪه اسلام هيءَ تعليم آهي ته اول پنهنجن کي خوش رکڻ، انهن کان بعد ٻين جي به مدد ڪيو. پوءِ اسلامي نقطي نگاهه جي ڪري سعودي عرب پنهنجن کي خوش حال رکڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ۽ ٻاهرين کي پنهنجي اجازت نه ٿو ڏئي. ڏسو ٻاهرين جي داخلا تي ڪيڏي پابندي وڌي اٿائين جو حج ۽ عمري جي لاءِ به بغير ويزا جي اچڻ نه ٿو ڏئي.

معلوم ٿيو ته دين اسلام ۾ اول مقامي ماڻهن جون گهرجون پوريون ڪرڻ فرض آهن پوءِ ٻين جي مدد ڪرڻ جو حڪم آهي. هاڻي جڏهن حڪومت پاڪستان سنڌ جي مقامي ماڻهن جي گهرج پوري ڪرڻ کان عاجز آهي ته پوءِ ان کي اسلامي نقطه نگاهه سان بهارن يا ٻين مصيبت زدہ مسلمانن کي سنڌ ۾ آباد ڪرڻ جو ڪو به حق نه آهي، بلڪه جيڪڏهن حڪومت ائين ڪندي ته پوءِ اهو سنڌي عوام سان حڪومت جو ظلم ڄڻو فقط واللہ اعلم بالصواب.

۸- کالا باغ ڊيم جو مسئلو

(الف) درياءَ سنڌ جڏهن ته مخصوص سنڌ لاءِ آهي جيئن ته سندس نالي مان ظاهر ٿئي ٿو ۽ پڻ قديم زماني کان ان درياءَ جي پاڻيءَ تي قبضو ۽ تصرف سنڌ علائقي جو آهي، جنهن جو دليل سکر بيراج، ڪوٽڙي بيراج ۽ گڊو بيراج آهن، پوءِ جڏهن درياءَ سنڌ جي پاڻيءَ تي قبضو ۽ تصرف سنڌ جي ماڻهن جو آهي ته پوءِ درياءَ سنڌ خالص سنڌ جي ماڻهن جو ڄڻو، ۽ سنڌ جي آباديءَ لاءِ مشترڪ ڄڻو، اسلام جي روءِ سان سنڌ جي عوام کانسواءِ ٻين جو ان ۾ تصرف ۽ دخل اندازي

ڪرڻ ناجائز آهي.

ڪمافي عالمگيريہ

نهر مملوك دخل ماءه تحت المقاسم الا ان الشركة فيه عامه
وحدها ان يكون الشركاء فيه مائة فصاعدا والحكم فيه ان من اراد ان
يكرى مئة نهر الى ارض احياها فانه يمنع عنه. اضر ذاك باهل النهر
اولم يضر رعا مئير: ج ٤ ص ٦٢٠ (٢٠٠٠)

ترجمو: هڪ نهر ڪنهن قوم جي ملڪيت آهي. ۽ ان جو پاڻي
ورڇ هيٺ اچي چڪو آهي، مگر ان ۾ عام پبلڪ شريڪ آهي، جنهن
جو اندازو سويلا سو کان مٿي آهي ته ان نهر جو حڪم هيءُ آهي ته
جيڪو ان مان نهر کڻي ڇوڙ ۾ آڻي ٿو ته ان ذريعي هڪ نئين
زمين آباد ڪري پوءِ ان کي روڪيو ويندو ان سان (اڳلي پيچ) وارن کي
چاهي نقصان پهچي چاهي نقصان نه به پهچي. يعني جيڪڏهن ڪا نهر
ڪنهن خاص قوم لاءِ آهي. ۽ حڪومت ان جو پاڻي ورڇي ڇڏيو آهي
ته هاڻي نئين سر ڪنهن غير آباد زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ ان مان پاڻي
ڪاهي وڃڻ جو ڪنهن کي به حق نه آهي. چاهي ڪاهي وڃڻ سان پيچ
وارن کي نقصان پهچي چاهي نقصان نه به پهچي ته پوءِ درياءُ سنڌ به
هڪ سنڌي قوم جي ملڪيت آهي ۽ سو کان مٿي افرادن ۾ شريڪ آهي
۽ ان جي پاڻيءَ جي ورڇ به سکر بيراج، ڪوٽڙي بيراج ۽ گڊو بيراج
جي ذريعي ٿي چڪي آهي ته عالمگيريہ جي ٻڌايل قانون موافق پنجاب
وارن کي هر حالت ۾ درياءُ سنڌ مان واه کڻي ٿو ڪري نئين زمين جي
آباد ڪرڻ جو حق نه آهي چاهي ڪٿي سنڌ وارن کي نقصان نه به پهچي
ته پوءِ ڪالا باغ ڊيم ٺاهڻ جو حق انهن کي ڪيئن ٿو پهچي جڏهن
ته ان ڪري سنڌ وارن کي نقصان جو به خطرو آهي. ڇو ته ان ڪري

سند ۾ پاڻيءَ جي کوٽ ٿي پوندي جنهن ڪري سند جي ڪافي آباد زمين غير آباد ٿي پوندي.

(ب) پر جيڪڏهن درياءَ سند کي صرف سند وارن جي ملڪيت قرار نه ڏنو وڃي، بلڪه ان کي مشترڪه شي قرار ڏنو وڃي تڏهن به ان ۾ شرعي اعتبار جي لحاظ کان سند وارن جو پاڻي جيڪو سرڪار وڃي چڪي آهي ان کي گهٽائي نه ٿو سگهجي، بلڪه جيڪو پاڻي منڍ دريا کان وٺي آخر درياءَ تائين وڃي ٿو سڀني کي پيڇ پوري ڏيڻي آهي. جيستائين پيڇڙيءَ وارن جي ضرورت پوري نه ٿيندي تيستائين مٿيان نه پاڻي بند ڪري سگهن ٿا نه ڪي ذخيره ڪري رکي سگهن ٿا.

(۱) قال في الهداية ۱

فان كان الاعلى منهم لا يشرب حتي يسكر انهر لم يكن له ذلك. (هدايه ج ۴ ص ۴۷۴)

ترجمو: پوءِ جيڪڏهن مٿيون ٻنهي ڏين کان سواءِ زمين کي سيراب نه ٿو ڪري سگهي ته ان کي ٻنهي ڏين جو حق نه آهي. هن عبارت جي سياق، سباق مان معلوم ٿو ٿئي ته اهو مسئلو صاحب هدايه ان نهر جو بيان ڪيو آهي، جيڪا ڪنهن قوم ۾ مشترڪه آهي ۽ مٿين ماڻهوءَ جي ان ۾ پيڇ به آهي، مگر مٿين ماڻهوءَ جي زمين تي پاڻي بغير ٻنهي ڏين جي نه ٿو چڙهي ته ان کي ٻنهي ڏين جو حق نه آهي.

هاڻي سوچڻ جو مقام آهي ته جڏهن خاص نهر جنهن ۾ هن جي اڳيئي پيڇ آهي ان هوندي به پيڇ واريءَ زمين کي پاڻي ڏيڻ خاطر ٻنڊو نه ٿو ڏيئي سگهي ڇو ته ان سان هيٺين ماڻهن جو حق تلف ٿيندو ته پوءِ عام نهر جي پاڻيءَ کي مهڙين جي مفاد خاطر جن جي اڳ ۾ پيڇ

به نه آهي ڪيئن روڪي سگهيو يا ڪيئن ذخيره اندوزي ڪري رکيو بلڪ عام نهر ۾ ته بطريق اولي پاڻي روڪڻ يا ذخيره اندوزي ڪرڻ جو حق نه آهي (۱) ڇو ته جڏهن پيچ هوندي پاڻي نه ٿو روڪي سگهي ته جڏهن پيچ نه آهي ته بطريق اولي روڪي نه سگهندو (۲) خاص نهر ۾ پاڻي هيٺين جي حق تلفي ڪرڻ خاطر نه ٿو روڪي سگهي پوءِ جڏهن خاص نهر ۾ روڪڻ جي ڪري ٿورن جو حق تلف ٿو ٿئي ته پوءِ عام نهر ۾ گهڻن جو حق تلف ٿيندو ته ان ۾ ته بطريق اولي روڪي نه سگهندو.

(۲) وفي المالكيري

اماالنهر العام الذي هو غير مملوك لاحد فلكل احد ان يڪري منة نهرا الي ارضه ان لم يضر بالنهر الا عظم وان ضرلم يكن له ذلك ... وقال ايضا و كذلك لو اراد الامير ان يجعل شربا لرجل من النهر الاعظم او يزيد كوة ان كان يضر بالعامه لا يجوزوان لم يضر بهم جازا عالمكيري ج ۵ ص ۳۹۵

ترجمو: پر اها وڏي نهر جا ڪنهن جي مملوڪ نه آهي ان مان هر هڪ کي پنهنجي زمين ڏانهن نهر کوٽڻ جو حق آهي جيڪڏهن وڏي نهر کي نقصان نه پوي جيڪڏهن وڏي نهر کي نقصان پوندو ته پوءِ کوٽڻ جو حق نه آهي. اهڙي طرح جيڪڏهن وڏي نهر مان حاڪم ڪنهن کي نئين پيچ ڏئي ٿو يا ڪو مانيڊول وڌائي ٿو ته جيڪڏهن ان سان عام پبلڪ جو نقصان آهي ته پوءِ ناجائز آهي.

جيڪڏهن عام پبلڪ جو نقصان نه آهي ته پوءِ جائز آهي. عالمكيري جي ان عبارت مان ٽي مسئلا حاصل ٿين ٿا (هڪ) وڏي نهر جا ڪنهن جي خاص ملڪ نه آهي بلڪ مشترڪ آهي ان مان نئون واه

ڪوئڻ تڏهن جائز آهي جڏهن وڏي نهر کي نقصان نه پهچي جيڪڏهن وڏي نهر کي نقصان پهچي ٿو ته جائز نه آهي (پيو) ان وڏي نهر مان نئين پيچ ڪنهن کي تڏهن ملندي جڏهن عام (پيچ حاصل ڪندڙن) کي نقصان نه رسي. (ٽيون) ان وڏي نهر ۾ اڳ هڪ شخص جي پيچ هڪ لول (مانڊول) آهي ٻئي لول (مانڊول) جي به ان کي اجازت تڏهن ملندي جڏهن عام ماڻهن کي نقصان نه رسي.

نتيجو هائي معلوم ٿيو ته عام مشترڪه نهر مان جيڪڏهن ڪنهن کي واه ڪوئڻ يا نئين پيچ يا مانڊول وڌائي ڏيڻ سان عام ماڻهن جي آباديءَ کي نقصان پهچي ٿو ته پوءِ اهي ٺهڻي ڳالهيون جائز نه آهن تنهن ڪري سنڌ جي عوام جو ڪالا باغ ڏيهر نه ٺهڻ جو مطالبو برحق آهي ڇو ته ان ۾ پاڻي روڪڻ سان سنڌ جي آباديءَ کي وڏو نقصان پهچندو.

(۲) وفي البدائع

وسئل ابو يوسف عن نهر مرو وهو نهر عظيم احيني رجل ارضا كانت مواتا حفر لها نهرا نوق مرومن موضع ليس يملك احد فساق الماء اليهمان ذلك النهر فقال ابو يوسف ان كان يدخل علي اهل مرو ضرر في ماء هم ليس له ذالك وان كان لا يضرهم فله ذلك وليس لهم ان يمنموه لما قلنا وسئل ايضا اذا كان لرجل من هذا النهر كوي معروفة هل له ان يزيد فيها فقال ان زادني ملكه وذلك لا يضر باهل النهر فله ذالك (بدائع الصنائع ج ۱ ص ۹۲)

ترجمو: قاضي ابو يوسف کان مروجي نهر بابت سوال ڪيو ويو جا هڪ وڏي نهر آهي. مروجي مٿان هڪ شخص پنهنجي غير آباد زمين جي آباد ڪرڻ لاءِ نهر ڪوتي ٿو ۽ اتان ڪوتي ٿو جا زمين ڪنهن جي

مملوڪ نه آهي ۽ وڏي نهر مان پاڻي ڏکي ٿو، تنهن تي ابو يوسف فرمايو جيڪڏهن مرو وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ ٿئي ٿي ته پوءِ ان کي حق نه آهي ۽ جيڪڏهن کوٽ نه ٿي ٿئي ته پوءِ ان کي نهر کوٽڻ جو حق آهي ۽ پوءِ اهي ان کي جهلي نه ٿا سگهن ۽ ان جو سبب اسان بيان ڪري چڪا آهيون، وري قاضي صاحب کان (پيو) سوال ڪيو ويو ته ان نهر ۾ هڪ شخص جا مائڊول مقرر آهن هاڻي انهن کان وڌائي ٿو، پوءِ جواب ۾ فرمايائين جيڪڏهن پنهنجي ملڪيت ۾ وڌائي ٿو ۽ ٻين جي بچ کي نقصان نه ٿو ڏئي ته حق اٿس.

ذڪر ڪيل عبارت ۾ قاضي ابو يوسف کان ٻه مسئلا پڇيا ويا آهن جن جو قاضي صاحب جواب ڏنو آهي (هڪ) ته درياءُ مرو جيڪو وڏو درياءُ آهي جو مرو قوم ڏانهن منسوب آهي، هڪ شخص مرو قوم جي مٿان ان مان واهه کوٽي هڪ نئين زمين آباد ڪري ٿو ته ان کي ان واهه کوٽڻ جو حق آهي؟ قاضي صاحب جواب ۾ فرمائي ٿو جيڪڏهن ان سببان مرو وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ رسي ٿي ته جائز نه آهي ۽ جيڪڏهن مرو وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ نه ٿي رسي ته جائز آهي.

نتيجو

قاضي ابو يوسف جو مقام قضا (فيصلي) ۽ زمين جي مسائل ۾ امام ابو حنيفه کان به مٿي آهي ڇو جو امام ابو يوسف پاڻ قاضي ٿي رهيو آهي ۽ قاضيءَ کي تجربو هوندو آهي ۽ تجربي وارو ماڻهو چڙي علم واري کان مٿي ڄاڻ رکندو آهي جيئن ته مشهور مقولو آهي سل المجرب ولا تسال الحڪيم، يعني تجربڪار کان پڇا ڪر، صرف علم واري کان پڇا نه ڪر، ان بنا تي قاضي ابو يوسف جي فتويٰ فقهِ حنفي ۾ قضا ۽ زمين جي مسائل ۾ وڏي اهميت، بلڪه حرف آخر جي حيثيت

رکي ٿي.

اهو جڏهن مرو درياءَ جي لاءِ فتويٰ ڏئي ٿو ته مرو جي مٿان ان درياءَ مان ڪو به ماڻهو نئين زمين آباد ڪرڻ لاءِ واه تڏهن ڪوئي سگهي ٿو جڏهن مرو وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ نه ٿئي ۽ جيڪڏهن مرو وارن کي کوٽ رسي ٿي ته پوءِ مرو جي مٿان واه ڪوئي نه ٿو سگهي. ته پوءِ قاضي ابو يوسف بلڪه فقہ حنفي جي درياءَ سنڌ لاءِ به اها ئي فتويٰ ٿيندي ته جڏهن ڪالا ياغ ڊيم ۾ درياءَ سنڌ جي پاڻيءَ کي ذخيري ڪرڻ سان سنڌ ۾ پاڻيءَ جي لازماً کوٽ ٿيندي ته اها حرڪت ڪرڻ ناجائز ۽ خلاف شرع آهي. درياءَ سنڌ ۽ درياءَ مروجي مسئلي جي حيثيت هو بهو هڪ جهڙي آهي.

(الف) جيئن درياءَ مرو وڏو درياءَ آهي جيئن ته خود سوال ۾ آهي وهو نهر عظيم (ته اهو وڏو درياءَ آهي) تيئن درياءَ سنڌ به وڏو درياءَ آهي.

(ب) جيئن درياءَ مرو هڪ قوم يعني مرو ڏانهن منسوب آهي تيئن درياءَ سنڌ به هڪ قوم يعني سنڌي قوم ڏانهن منسوب آهي.

(ج) جيئن درياءَ مرو جو منڍ مرو قوم کان اڳ ۾ آهي ۽ پڇڙي مرو قوم ۾ اٿس تيئن درياءَ سنڌ جو منڍ به سنڌي قوم کان اڳ ۾ آهي ۽ پڇڙي سنڌ ۾ اٿس ته پوءِ جيئن درياءَ مرو جي منڍ ۾ ڪو اهڙي حرڪت ڪري نه ٿو سگهي جنهن ڪري مرو وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ ٿئي تيئن درياءَ سنڌ جي منڍ ۾ به ڪو اهڙي حرڪت نه ٿو ڪري سگهي جنهن ڪري سنڌ وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ ٿئي.

(ٻيو مسئلو) بدائع الصنائع جي عبارت ۾ ٻيو مسئلو قاضي ابو يوسف جي فتويٰ سان هيءَ ذڪر ٿيل آهي ته ساڳي درياءَ مرو ۾ هڪ

شخص جي لاءِ مانڊول مقرر ٿيل آهن هاڻي اهو شخص مقرر ٿيل مانڊولن کان مٿي هڪ يا ٻه مانڊول وڌيڪ ٿو وجهي ته ان صورت ۾ به قاضي ابو يوسف فتويٰ ڏئي ٿو ته جيڪڏهن باقي ماڻهن کي جن جو ان درياءُ ۾ پيچ جو حق آهي ۽ ان مان پاڻي پوکڻ کي ڏيندا آهن انهن کي نقصان پهچي ٿو ته پوءِ ان کي وڌيڪ مانڊول وجهڻ جو ڪو حق نه آهي ۽ جيڪڏهن باقي ماڻهن کي نقصان نه ٿو پهچي ته وڌيڪ مانڊول وجهڻ جو حق آهي.

نتيجو، جڏهن پيچ واري کي وڌيڪ مانڊول وجهڻ سان هيٺين کي پاڻيءَ جي کوٽ ٿي ٿئي ته ان وقت ان کي شريعت اجازت نه ٿي ڏئي ته پوءِ غير پيچ وارن کي ڪالا باغ ڏير ۾ پاڻيءَ جو ذخيرو جمع ڪري سنڌ وارن کي پاڻيءَ جي کوٽ ڏيڻ ڪيئن جائز ٿيندي؟

(۴) وفي ردالمحتار

فان اضر بان يفيض الماء ويفسد حقوق الناس او ينقطع الماء عن النهر الاعظم او يمنع جريان السفن تتارخانيه فلكل واحد مسلما كان او ذميا او مكا تبا منه بزازيه (-رد المحتار ج ۴ ص ۴۲۸)

ترجمو، پوءِ جيڪڏهن نقصان ٿو ڏئي جو پاڻي وهي ويندو ته ماڻهن جا حق ناس ٿي ويندا يا وڏي نهر مان پاڻي سڪي ويندو يا پيرڙيون هلي نه سگهنديون ته پوءِ هر هڪڙي کي جهلڻ جو حق آهي مسلمان هجي ڇاهي ڌمي هجي ڇاهي مڪاتب هجي.

فرمائي ٿو ته وڏي درياءُ مان ڪو واه ڪوٺائي ٿو پوءِ جيڪڏهن ان ڪري پاڻي اوڏانهن وهي پوي ٿو جنهن ڪري ماڻهن جا حق تلف ٿين ٿا يا ان واه سببان درياءُ مان پاڻي ختم ٿو ٿئي يا پاڻيءَ جو وهڪرو اهڙو ڍرو ٿو ٿي وڃي جنهن ڪري ان ۾ پيرڙيون هلي نه ٿيون

سگهن ته پوءِ هر هڪ انسان کي ان واهه جي روڪڻ جو حق آهي ڇاهي مسلمان هجي ڇاهي غير مسلمان هجي، آزاد هجي ڇاهي مڪاتب (ٻانهي جو هڪ قسم آهي) هجي.

نتيجو ۽ حڪومت جي رويي تي افسوس ۽ تنبيهه
درياءُ ۾ هيٺين ماڻهن جو ڪيڏو نه شريعت حق رکيو آهي جو مٿين جي حرڪت سببان جيڪڏهن هيٺين ماڻهن جو حق تلف ٿو ٿئي ته هيٺيون مٿين کي ان حرڪت کان روڪي سگهي ٿو ڇاهي هيٺيون غير مسلم يا ماريچو ڇو نه هجي.

پوءِ حيف آهي حڪومت پاڪستان ۽ حڪومت پنجاب تي جو هيٺرا سنڌ جا مسلمان جن ۾ اهل الله ۽ ڪيئي وڏا بزرگ ۽ خدا رسيده ماڻهو ڪو ڪان ٿا ڪرن ته ڪالا بالغ ٻير ۾ اسان جو پاڻي بند نه ڪريو ته نه ٿا ٻڌن.

هوڏانهن شريعت پاڪ جو حڪم آهي ته اهڙي دانهن جيڪڏهن هندو يا ماريچو ڪري ته ان جي دانهن کي ٻڌو ۽ ان تي عمل ڪري ان کي پاڻيءَ جو حق ڏيو.

هيءُ آهي ايڏو انڌير حڪومت پاڪستان ۽ حڪومت پنجاب جو، ۽ هيٺيون جيڪڏهن مرڪزي حڪومت يا حڪومت پنجاب کان پڇا ڪندو ته اوهين ڪير آهيو، چوندا سڄا مسلمان ۽ شريعت جا پٽ، ۽ سنڌ وارا ڪير آهن ته چوندا آهي پڪا ملڪ ۽ اسلام جا غدار.

جڏهن مرڪزي حڪومت پاڪستان ۽ صوبو پنجاب جي سنڌ جي عوام سان ايڏي زيادتي آهي جو سنڌ جي عوام جا حق ته لٽن ۾ رهندو ڏوهي به انهن کي سمجهن ته پوءِ ضرور ڪنهن ڏينهن اها لڄدار قوم پاڪستان کان صفا بيزار ٿي پوندي ۽ ڪجهه قوم ته بيزار ٿي به

چڪي آهي. ان ۾ سنڌي عوام جو ڪو قصور نه آهي ڇو ته پيءُ جڏهن اولاد سان ظلم ڪندو آهي ته نيٺ اولاد پيءُ کان بيزار ٿي پوندي آهي. ظلم هڪ اهڙي بيجڙي ڦينجي آهي جيڪا سڀ لاڳاپا ڪڍي ڇڏيندي آهي. اولاد ظلم ڪري پيءُ ماءُ کي ڦٽي ڪندي آهي ۽ پيءُ ماءُ اولاد کي ظلم جي ڪري ڦٽي ڪندا آهن. ڪي عورتون ته مڙس جي ظلم ڪري ننڍا ٻچا به ڦٽي ڪري هليون وينديون آهن. بهرحال مرڪزي حڪومت ۽ پنجاب کي پاڪستان سان خيرخواهي ڪرڻ گهرجي. ۽ پاڪستان جي خيرخواهي ان ۾ آهي ته ننڍن صوبن تي رحم ڪري، مگر بچاءُ رحم ڪرڻ جي لٽي ٿو ۽ رهڙ ڀٽو، نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته جيڪو ننڍن تي رحم نه ٿو ڪري ۽ وڏن جا حق ادا نه ٿو ڪري اهو اسان مان نه آهي. تنهنڪري پنجاب کي گهرجي ته ننڍن صوبن تي رحم ڪري. ڇو ته اهي ننڍا صوبا ان جا ننڍا ڀائر آهن ۽ پنجاب پاڻ به ننڍو ڌوڙيا آهي، مگر بچاءُ رحم ڪرڻ جي وڏو پاءُ ننڍن ۽ ضعيف ڀائرن کي پيو ٿو ڦري ۽ لٽي تنهنڪري سنڌ جو عوام خاص ڪري پنجاب کان بدظن ٿيندو ٿو وڃي. ۽ انهيءَ بدظني ڪري مشرقي پاڪستان بنگلہ ديش بڻجي ويو ۽ سنڌو ديش تحريڪ جو سبب به بدظني آهي جو سنڌي عوام جي حقوق کي پاڪستان ٺهڻ کان وٺي تقريباً ۴۲ سالن تائين پائمال ڪيو ويو آهي. سمجهه ۾ ائين ٿو اچي ڄڻ ته سنڌي قوم مرڪزي حڪومت وٽ دفتر تي چڙهيل ٿي نه آهي جو هر مسئلي ۾ سنڌ جي عوام کي نظر انداز ڪندي ٿي اچي. حالانڪ سنڌي عوام تحريڪ پاڪستان ۾ وڏو حصو ورتو هيو ۽ پاڪستان ٺهڻ تي خوشيون ڪيائون هنن ڪري هڪ ته انگريز ۽ هندن جي غلاميءَ کان آزاد ٿيا سي پيو ته هندن جيڪي اسان جا حق تلف ڪيا هيا پاڪستان

نهن سان اهي حق اسان کي ملي ويندا.

پاڪستان نهن سان ئي سنڌي قوم سان ظلم ۽ سنڌي

قوم جي سادگي

مگر بدقسمتيءَ سان هندن جون متروڪ (چڏيل) جائداد ۽ زمينون جيڪي سنڌي مسلمانن کان اٽڪل سئوڪل تي هندن غصب ڪيون هيون، سي حڪومت پاڪستان سراسر غير منصفانه طريقي تي هندستان کان آيل مهاجرن کي ڏيئي ڇڏيون ۽ مقامي مسڪين مسلمانن تي ان انڌي حڪومت جي ڪجهه به نظر نه پئي، سمجهه ۾ ائين ٿو اچي ته اصل کان وٺي سنڌي مسلمان قوم هر ظالم جي اڳيان انهن جراثيمن کان به وڌيڪ سنهڙي آهي جيڪي جراثيم خوردبينيءَ کانسواءِ نه ٿا ڏٺا وڃن، هندن جي متروڪ جائداد جو تفصيل اڳتي انشاءِ الله زمين جي بحث ۾ ايندو. بهرحال ان وقت اسلام جي نالي سان پاڪستان نئون ٺهيو هيو، شروعات ۾ جيڪڏهن حڪمران اسلام جي عينڪ اکين تي چاڙهن ها ته اسلام انهن کي هيءَ ڳالهه ڏيکاري ها ته گهٽ ۾ گهٽ هندن جي ڇڏيل جائداد فيءَ جو مال آهي ۽ فيءَ جي مال جا مستحق جيئن مهاجر آهن تيئن انصار به آهن، مگر پاڪستان نهن سان ئي سنڌي قوم کي اسلام سان ڌوڪو ڏنو ويو ۽ سرما ۽ دارانه نظام موافق هندن جون متروڪ جائداد ۽ زمينون سمورين ٻاهريان آيل صرف سرماڻيدارن مهاجرن کي ڏنائون ۽ ٻين غريب مهاجرن کي به نه ڏنائون. توڙي سنڌي انصارن کي متروڪ جائداد مان نه به ڏنو ويو ان هوندي به يجهون من ها جبراليهم جو مصداق بڻجي هندن جون متروڪ جائداد مان حق وٺڻ جو مطالبو نه ڪيائون ۽ چيائون ته ڀل انهن مهاجرن ڀائرن کي ملن، اهي مهاجر اسان جا ڀائر آهن. انهن کي مليون ڄڻ اسان کي مليون،

ليڪن مهاجرن سنڌي انصارن کي ان جو صلوهي ڏنو جو انهن کي پنهنجي اباڻي وطن ۾ سڪون ۽ عزت سان رهڻ به نه ٿا ڏين. بلڪ آئي تاندي ڪاڻ ٿي ويئي بورچائيءَ جو مصداق بڻجي انصارن کي ڪڇڻ ٿا ۽ اها سنڌي قوم کي پنهنجي عملن جي شامت آهي جو ان وقت نه سوچيائون ته پيڙهن کان وٺي اسان کي هندن ڪچليو آهي. هاڻي جڏهن الله سائين اسلام جي بدولت انهن کان آزاد ڪيو آهي هاڻي ته اسان هوشيار ٿيون، متان ائين نه ٿي جو ڏاند ڀڳو هڪ پانجاريءَ کان ته ٻوڙي ۾ به پانجاريون پيون هيس ۽ هميشه نانگ ڪاڌو نوڙيءَ کان ڊڄندو آهي. مگر سنڌي مسلمانن ان وقت هوشياري نه ڪئي ۽ پنهنجي حقن حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪيائون. حالانڪه حقوق حاصل ڪرڻ لاءِ شريعت پاڪ وڏي هدايت ڪئي آهي، ابو دائود ۾ روايت آهي ته هڪ صحابي، سڳوري کي ڪو حق نه پيو ڏئي ان حق واري صحابي چيو ماشاء الله يا اهڙو ڪو ٻيو اکر چيائين تنهن تي ٻنهي جهانن جي رهبر سيد المرسلين صلي الله عليه وسلم جن ان سادي صحابي کي ڏانهن ۽ فرمايائين ته اڳ ۾ حق جي وصولي جي ڪوشش ڪرين هان. جيڪڏهن ڪوشش جي باوجود نه ملئي هان. ته پوءِ ماشاء الله چوين هان ته هيءُ سنڌي قوم پنهنجي عملن جي سزا پوئجي ٿي جيڪڏهن ان وقت سنڌي قوم سجاڳ ٿي پوي هان ۽ حڪومت کي چوي هان ڪالهه توهان پاڪستان اسلام جي نالي تي ٺاهيو آهي اڄ في لاجي زمين ۽ جائداد کي بابا اسلام جي ٻڌايل طريقي سان تقسيم ڪيو وڃي ۽ پڻ هندن جي متروڪه جائداد تي قبضا ڪيا وڃن هان ته جيڪر اسلام ۽ سرماڌاري ان وقت ئي نروار ٿي وڃي هان ۽ اسلام جي عادلانه نظام موافق دولت جو توازن ٺيڪ ٿي وڃي هان، مهاجرن ۽ انصارن جي مالي حيثيت هڪ

جهڙي ٿي وڃي هان پوءِ هي جهيڙا جهڳڙا پيدا ٿي نه ٿين هان، سنڌي قوم کي اها مار اسلام جي ڦٽي ڪرڻ جي ڪري پئي آهي ۽ خدا تعاليٰ جي قدرت آهي جو اڃان به سنڌي قوم اسلام جي دامن هيٺ نه ٿي اچي، جنهن جي دامن پڪڙڻ سان سندس عزت ۽ وقار بحال ٿي وڃي، بهرحال سنڌي مسلمانن لاءِ ڪيترو به روئجي سو ٿورو آهي مگر پاڪستان جي حڪومت به انهن سان پوريون ڪري ڇڏيون آهن.

سنڌ ۾ غير آباد زمين جو مسئلو

هندن جي متروڪ زمينن ۽ جائداد کان بعد سنڌ ۾ جيڪي غير آباد زمينون پيون آهن انهن ۾ به سنڌي مسلمانن جو ئي حق آهي مگر جڏهن ته حڪومت جي آڏو سنڌي مسلمان ايترو سنهو ۽ ننڍو آهي جو خوردبينيءَ سان به ان کي نظر نه ٿو اچي جو بچاءِ سنڌي مسلمانن جي غير سنڌين کي ڏنيون ٿيون وڃن، ڪوٽڙي براج يا گڊو براج تعمير ٿيڻ وقت سنڌي قوم مهاجرن کان ڌڪ کائي سجاڳ ٿي واپس آيا ڪيائون، مگر پاڪستان جي انڌي ۽ ٻوڙي حڪومت ڪجهه به نه ٻڌو سواءِ ٿوري اراضيهءَ جي جا سنڌي مسلمانن کي ڏني ويئي آهي باقي ڪل جو ڪل غير سنڌين کي نيلام ڪري يا خوشامد جي طور تي ڏني ويئي، اصغر خان ۽ ٽڪا خان جو يا عمران خان جو سنڌ جي اراضي ۾ ڪهڙو حق آهي.

سنڌ جي اراضيهءَ ۾ اسلامي روءِ سان سنڌي وڏيرن يا زميندارن جو به حق نه آهي بلڪه صرف مسڪين ۽ غريب سنڌي عوام جو حق آهي.

پاڻي جو مسئلو

اهڙي طرح ملازمتن ۽ نوڪرين جي مسئلي ۾ به سنڌ جي عوام

کي ٻوڙي ڪري غير سنڌين کي سنڌ ۾ ملازمتون ڏنيون ٿيون وڃن ۽ غير سنڌي سنڌ ۾ آباد ٿيندا ٿا وڃن، اهي سڀ سور ۽ تڪليفون سنڌ جي عوام جي مٿان اڳيئي پيل آهن ته وري هاڻي پاڻيءَ جو مسئلو جو سنڌونديءَ تي کالا باغ ڊيم جي ذريعي سنڌ جو پاڻي بند ڪري سنڌ جي عوام جي دل آزاری ڪئي ٿي وڃي، جنهن جي دفع ڪرڻ جي ضمانت حڪومت پاڪستان تي آهي، جيڪڏهن ان جي دفع ڪرڻ ۾ حڪومت لٽ و لعل ڪئي يا حڪومت ٻوڙي ٿي سنڌ جي عوام جو ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو ته پوءِ ملڪ لاءِ جڳو نظر نه ٿو اچي ۽ پڻ شرعي نقطهءِ نگاهه کان سواءِ به درياءُ سنڌ ۾ اول حق سنڌ جو آهي، جو ان سلسلي ۾ ۱۸۷۱ع ۾ وائسراءِ هند جو فيصلو ۱۹۱۹ع ۾ ٻيهر وائسراءِ جيمس فورڊ جو فيصلو ۱۹۲۵ع ۾ ٽين پيري لارڊ ريڊگ جو فيصلو پڙهڻ گهرجي، انهن ٽنهي موقعن تي انهن پنجاب حڪومت جي درخواست کي جو درياءُ سنڌ مان انهن کي پاڻي استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي مسترد ڪيو هيو. ان کان بعد ۱۹۴۱ع گورنر جنرل پاڻيءَ جي مسئلي تي هڪ ڪميشن قائم ڪئي هئي جنهن جو چيئرمين ڪلڪٽر هائي ڪورٽ جي جج مسٽر بي. اين. راءِ کي بڻايو ويو هيو سنڌ ۽ پنجاب جا چيف انجنيئر ان ڪميشن جا ميمبر هيا. ۱۹۴۵ع ۾ ان ڪميشن هڪ معاهدو منظور ڪيو هيو جنهن کي (سنڌ پنجاب ايگريمينٽ) پي چيو ويندو آهي، ان معاهدي ۾ پي واضح ڪيو ويو هيو ته درياءُ سنڌ تي پهريان حق سنڌ جو آهي، ٽنهي پيراجن جي مڪمل ٿيڻ کان بعد پي جيڪڏهن پاڻي بچي پوندو اهو پنجاب استعمال ڪندو، ليڪن ان جو عوض پنجاب سنڌ کي ادا ڪري ڏيندو، ان ڪري سنڌ وارا چون ٿا ته حڪومت پاڪستان شرعي قانون ۽ انگريزي قانون جي

نقطي نگاه سان ڪالا باغ ڊير ۾ درياءَ سنڌ جي پاڻيءَ کي روڪڻ جي منصوبي کي مسترد ڪري ڇڏي ۽ سنڌي عوام جي دعائن کي حاصل ڪري.

سوال

حديث شريف ۾ آهي ته حضرت زبير جو هڪ انصاريءَ سان ناليءَ جي پاڻيءَ تي جهڳڙو ٿي پيو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن حضرت زبير کي فرمايو اڳ ۾ زبير تون پاڻي پيار پوءِ پاڙي واري ڏانهن پاڻيءَ کي ڇڏ. تنهن تي انصاريءَ چيو ان ڪري ته تنهنجو پقات آهي پوءِ غصي ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جو چهرو انور ڳاڙهو ٿي ويو ۽ فرمايائين اي زبير خوب پيار جو پاڻي ڀت جي پاڙ کي پهچي وڃي پوءِ پاڙي واري ڏي پاڻي ڇڏ (”رواه النجاري وابو داؤد الترمذي مشڪوة ص ۲۵۹) ان حديث مان معلوم ٿئي ٿو ته مٿيون پاڻي بند ڪري سگهي ٿو.

جواب

ان حديث ۾ هڪ ناليءَ جو قصو آهي جنهن جي تفسير واري وٽي تي ٿيل هئي ته ان صورت ۾ اول وارو مهر واري جو آهي ۽ اهو پوک کي ايترو پاڻي ڏئي جڏهن پاڻي ڀت جي پاڙ کي پهچي ان جو انداز علماء ڪرام پيڙين تائين لکيو آهي ان کان بعد واري وٽي تي هر هڪ ايترو پاڻي پياريندو سو ان مان معلوم ٿو ٿئي ته جنهن وائر يا ناليءَ جو پاڻي واري وٽي سان مقرر ٿيل آهي ان ۾ اول واري جو حقدار مهر وارو آهي. باقي ان حديث مان هيءُ مسئلو استنباط هرگز نه ٿو ڪري سگهجي جو جنهن وڏي دريا ۾ پيچ صرف هيٺين جي آهي پوءِ مهر وارو جنهن جي اڳ ۾ پيچ به نه آهي اهو پاڻيءَ کي بند ڪري پاڻ وٽ

ذخيرو ڪري رکي ڇڏي هيٺين کي نقصان ڏئي، ۽ پڻ واري وٽي به به هيٺين کي محروم ڪرڻ حرام آهي، بلڪه جيئن مهڙ واري کي پاڻيءَ جو وارو ملندو تيئن پيڙي واري کي به وارو ملندو، البته واري جي شروعات مهڙ کان ڪبي علامه بدرالدين العيني ان جي شرح ۾ لکي ٿو.

(۱) فيم ان اهل الشرب الاعليٰ يقدم علي من هو اسفل منه ويحبس الاول الماء حتي يبلغ جدر حائطه ثم يرسل الماء الي من هو اسفل منه فيسقي كذلك ويحبس الماء كذلك ثم يرسل الي من هو اسفل منه وهكذا (عمدة القاري ج ۱۲ ص ۲۰۲)

ترجمو: ان حديث مان معلوم ٿو ٿئي ته مهڙين پيڇ واري هيٺين پيڇ واري کان اڳ به آهي ۽ پاڻيءَ کي اهو ايستائين بند ڪندو جو پاڻي باغ جي ڀت جي پاڙ کي پهچي پوءِ هيٺين ڏي پاڻي ڇڏيندو پوءِ اهو به اهڙيءَ طرح سيراب ڪندو ۽ اهڙيءَ طرح پاڻيءَ کي بند ڪندو پوءِ اهو هيٺين ڏانهن اهڙي طرح موڪليندو.

(۲) ليس مراد ابي حنيفة من قوله ان الاعليٰ يقدم علي الاسفل انه يختص بالماء ويحرم الاسفل بل كالم سواء في الاستحقاق غير ان الاولي يسقي ثم الثاني ثم الثالث هلم جرا والا لتفاد في حق كل واحد بقدر ارضه وقدر حاجته فيكون بالحصص (ايضا ص ۲۰۴)

ترجمو: ابو حنيفة رحمہ جي قول ان الاعليٰ يقدم علي الاسفل جو هيءَ مطلب نه آهي ته صرف اعليٰ پاڻيءَ جو حقدار آهي ۽ هيٺين کي محروم ڪيو ويندو بلڪه سڀئي پاڻيءَ جي پيڇ به هڪ جهڙا حقدار آهن، البته اول مٿيون پياريندو پوءِ ٻيو پوءِ ٽيون اهڙيءَ طرح آخر تائين ۽ فائدي وٺڻ به هر هڪ شخص زمين ۽ ضرورت آهر حقدار آهي تنهن ڪري واري وٽي تي سڀني کي پاڻي ملندو.

ملا علي القاري جو ان حديث متعلق شرح

وان اهل الشرب الاعلي مقدمون علي من اسفل منهم نسبهم اليه
وليس له حيسب عمن هو اسفل منه بعد ماخذ منه حاجته (مرقاة ج ٦ ص
١٤٢)

ترجمو: مٿيان پيچ وارا هيٺين کان واري حاصل ڪرڻ ۾ اول
حقدار آهن ڇو ته انهن کان اڳ ۾ آهن ۽ انهن کي ضرورت جي پوري
ڪرڻ کان بعد هيٺين ڏانهن پائي روڪڻ جو ڪو به حق نه آهي.
ڏسو ته ننڍي نالي ۾ به جڏهن منين جي پيچ آهي ان کي به صرف
پنهنجي ضرورت پوري ڪرڻ جو حق آهي باقي پائي بند ڪرڻ جو ان
کي به حق نه آهي. پوءِ درياءُ سنڌ ۾ پنجاب کي اڳ پيچ ٿي نه آهي ته
پوءِ کالا باغ ڏير ۾ پائي روڪي سنڌ کي ڪيئن محروم ڪري
سگهي ٿو؟

فقط والله اعلم بالصواب

اير ڪيو اير سان ڪجهه ڳالهيون

مهاجر ڇا آهن؟ اير ڪيو اير نجي مهاجرن جي تحريڪ آهي
جنهن جو سڏو سئون ٽڪر جيئي سنڌ تحريڪ سان آهي. ان ۾ جڏهن
ته صرف مهاجر آهن تنهنڪري اول لفظ مهاجر جي وضاحت ڪجي ٿي.
مهاجر جي لفظي معنيٰ آهي ڇڏيندڙ ۽ شريعت ۾ مهاجر انکي ڪوٺيو
آهي جيڪو پنهنجي ديس ۾ دين تي هلڻ ۾ ڏکيائي محسوس ڪري
پوءِ اهڙي ديس ۾ وڃي جتي دين تي هلڻ ان کي سولو ٿئي. يعني ديني
مصلحت خاطر پنهنجي ديس کي ڇڏيندڙ جيئن حضور صلي الله عليه
وسلم ۽ سندس صحابه مڪي واري جي اڏائڻ کان مڪي کي ڇڏي
مديني شريف دين جي آزاديءَ لاءِ آيا ته انهن کي پنهنجي ديس جي

ڇڏڻ ڪري مهاجر ڇڻجي ٿو.

پوءِ جڏهن پاڪستان جي تحريڪ ڪامياب وئي ۽ پاڪستان
 ٺهيو ان وقت جيڪي مسلمان هندستان جي علائقي ۾ آباد هيا انهن مان
 ڪن سوچيو ته جڏهن سڄي هندستان جي مٿان انگريزن جي حڪومت
 هئي ان هوندي به اسان کي هندو ستائيندا هيا پوءِ جڏهن هاڻي اسان جي
 مٿان حڪومت ٿي هندن جي ٿيندي پوءِ ته اسان کي اڃا به وڌيڪ
 ستائيندا تنهنڪري چڱو آهي پنهنجي اباڻي ديس کي ڇڏي پاڪستان
 وڃجي جتي نجي اسان جي مسلمانن جي حڪومت هوندي جنهن ۾
 اسان مذهبي ۽ معاشي ۽ معاشرتي طور آزاد هوندا سي ۽ اسلامي قانون
 مطابق زندگي گذاريندا سي پوءِ اهي هندستاني مسلمان پنهنجا گهر ۽
 ملڪيتون ۽ گهڻا ته مت مائٽ به ديني مصلحت خاطر ڦٽي ڪري هت
 پاڪستان ۾ خصوصاً صوبي سنڌ ۾ آيا تنهنڪري انهن کي مهاجر ٿو
 چئجي.

هجرت جو ثواب : اهڙي قسم جي لڏپلاڻ جنهن کي هجرت
 ٿو چئجي تنهن ۾ وڏو ثواب آهي.

قال الله تعالى و من بها جرفي سبيل الله يجد في الارض مراغما
 كثيرا وسعته ومن يخرج من بيته مهاجرا الي الله ورسوله لم يدر كه
 الموت فقد وقع اجره على الله يساء ١٤

جيڪو الله جي واٽ ۾ وطن ڇڏيندو سو زمين ۾ گهڻيون رهڻ
 جون جاڀون ۽ (روزي جي) ڪشادگي لهندو ۽ جيڪو الله (جي واٽ ۾) ۽
 سندس پيغمبر ڏانهن هجرت ڪندڙ ٿي پنهنجي گهر کان نڪرندو پوءِ
 کيس موت پهچندو تنهن جو اجر بيشڪ الله تي (لازم) آهي.
 مطلب ته هجرت ۾ ديني ۽ دنياوي سڀ ڀلايون آهن.

حقيقي مهاجر، وري پلايون مهاجر کي تڏهن حاصل ٿينديون جڏهن الله تعاليٰ جي نافرمانِي کي ڦٽي ڪري پر جيڪڏهن هن پنهنجو وطن به ڦٽي ڪيو پوءِ به الله تعاليٰ جي نافرمانِي ڪري ته اهو حقيقتاً مهاجر نه آهي ۽ حقيقتاً مهاجر اهو ئي آهي جيڪو گناهن ۽ ڏوهن کي ڦٽي ڪري جيئن ته حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو.

والمهاجر من هجر الخطايا والذنوب : (مشکوٰة ص ۲۲۷)

۽ حقيقي مهاجر اهو آهي جو ڏوهن ۽ فسادن کي ڦٽي ڪري. ان حديث کي سامهون رکي ڪري مهاجرن کي پاڪستان ۾ خصوصاً سنڌ ۾ اچي ڪري اهڙا ڪم نه آهن ڪرڻا، جنهن ڪري فساد ٿي پوي. مطلب ته مهاجر جي هجرت جو مقصد آهي اصلاح ۽ سڌارو ۽ اصلاح ٿيندو آهي نيڪ ڪم ڪرڻ سان ۽ خراب ڪمن کي ڦٽي ڪرڻ سان. پوءِ جيڪڏهن اسان جو مهاجر پاءُ پاڪستان ۾ اچي ڪري گناهه ۽ فساد جا ڪم ڪري ته ان کي حقيقي مهاجر نه ٿو چئي سگهجي. تنهن ڪري اسان جي مهاجر ڀائرن کي سنڌ ۾ صحيح قدم کڻڻو آهي. نيڪين ۾ اڳرائي ڪرڻ آهي براين کي ڦٽي ڪرڻو آهي. خاص ڪري انهن کي اصلي سنڌين سان سهڻو سلوڪ ڪرڻو آهي انسان لاءِ معاشري جي لحاظ سان وڏي خرابي اها آهي جو اهو اصلي رهائو سان بدسلوڪي ڪري. ڏسو حضور صلي الله عليه وسلم جن هميشه مهاجرن کي انصارن سان سٺي هلڻ جو تاڪيد فرمائيندا هيا ۽ فرمايائون ته انصارن سان محبت رکڻ ايمان جي نشاني آهي.

(۱) آية الايمان حب الانصار و آية المناق بغض الانصار. متفق

عليه. ، مشکوٰة ص ۵۷۶.

انصارن سان محبت ايمان جي نشاني آهي ۽ انصارن سان بغض

مناقبي جي نشاني آهي.

(۲) وفي روايت الانصار لا يحبهم الا مؤمن ولا يبغضهم الا منافق -

(مشڪوة ايشا)

۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته انصارن سان محبت مؤمن ئي رکندو ۽ انهن سان بغض منافق ئي رکندو. ۽ پڻ انصارن سان جيڪو محبت رکي ٿو ان لاءِ دعا ٿا فرمائين.

فمن احبهم احبه الله و من ابغضهم ابغضه الله متفق عليه . مشڪوة

ص ۵۷۶

سو جيڪو انهن سان محبت رکندو تنهن سان الله تعاليٰ به محبت رکندو ۽ جيڪو انهن سان بغض رکندو تنهن سان الله تعاليٰ به بغض رکندو.

۽ هڪ دفعي انصارن سان محبت جي اظهار ڪندي فرمايائون.
لو لا الهجرة لكنت امرء من الانصار لو سلك الناس واديا و
سلكت الانصار واديا او شعبا لسلكت واديا الانصار و شعبا، الا انصار
شعارو الناس دنار - مشڪوة ص ۵۷۶

جيڪڏهن هجرت جي فضيلت نه هجي هاڻ ته جيڪر مون انصارن مان هجان ها، جيڪڏهن سارا ماڻهو ڪنهن ڍوري ۾ هلن ها ۽ انصار ڪنهن ٻي ڍوري يا گهاٽي کان هلن ها ته جيڪر مون انصارن جي ڍوري ۽ گهاٽي کان هلان ها انصارن کي منهنجي سڀني سان لڳل ٿو سمجهو ۽ باقي ماڻهن کي منهنجو مڻيون ٿو سمجهو.

۽ هڪ دفعي پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن انصارن جي ٻارن ۽ عورتن کي ڪنهن شادي کان موٽندي ڏٺائون پاڻ اٿي بيٺا ۽ فرمايائون.

اللهم انتم من احب الناس الي اللهم انتم من احب الناس الي
(مشڪوة ص ۵۷۷)

اي الله (تون منهنجي سڃاڻي ڪي ڄاڻين ٿو ائين چئي پوءِ انصارن
جي ٻارن ۽ عورتن کي خطاب ڪندي فرمايائون) ته توهان سمورن
ماڻهن ۾ مون کي زور پيارا آهيو وري الله تعاليٰ کي (شاهد ڪري)
فرمايائون ته سمورن ماڻهن ۾ توهان مون کي زور پيارا آهيو.
۽ انصارن جي قدر دائي ڪندي انصارن لاءِ دعائون گهرندا هئا.
اللهم اغفر للانصار ولابناء الانصار وابناء انباء الانصار - رواه مسلم
(مشڪوة ص ۵۷۷)

اي الله انصارن کي بخش ۽ انصارن جي پتن کي بخش ۽ انصارن
جي پوٽن کي بخش.

۽ فتح مڪي جي موقعي تي جڏهن ابو سفيان قريشن جي تباهي
ڏٺي ته ڊوڙندو نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن ڏانهن آيو ۽ اچي
تري عرض ڪيائين اي الله رسول قريش جي پاڙهينجي وڃي ۽ قريش ختم
فتي وڃي اڄ در بعد قريشن جو نالو نه رهندو تنهن تي نبي ڪريم صلي
الله عليه وسلم جن اعلان ڪيو ته جيڪو به قريش مان ابو سفيان جي
گهر ۾ داخل ٿيندو تنهن کي امن آهي. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم
جن جي قريش جي مٿان اها شفقت ڏسي انصارن هڪ ٻئي کي چيو اڄ
همراه کي يعني نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن کي ماڻهي جو جهڳو
پيو آهي ۽ پنهنجي شهر جي محبت لڳي اٿس. اها انصارن جي خبر
جبريل اچي حضور صلي الله عليه وسلم کي ٻڌائي ته انصار هينئن ٿا چون
جبريل جي خبر ڏيڻ تي حضور صلي الله عليه وسلم جن انصارن کي سڏ
ڪيو انصارن ورائيو لبيڪ يا رسول الله! فرمايائين توهان ائين ٿا چئو ته

همراه کي پنهنجي اباڻي ڳوٺ جي محبت وٺي ويئي آهي؟ عرض ڪيائون هائو سائين برابر اسان ائين چيو آهي. فرمايائين ڪلا يعني هر گز ائين نه آهي بيشڪ مون الله پاڪ جو ٻانهو ۽ سندس رسول آهيان مون الله پاڪ ۽ اوهان ڏانهن هجرت ڪئي آهي (مون کي اوهان وڌيڪ پيارا آهيو) منهنجو جيئن ۽ مرڻ توهان سان گڏ آهي (سنڌي مهاوري موجب منهنجو توهان سان سر لڳي) ائين جو ٻنهي جهانن جي سرڪار انصارن کي چيو انصار (قسي پيا) روئيندا سندن اڳيان نيازبون ڪرڻ لڳا ۽ عذر بيان ڪندي عرض ڪيائون ته اهي اکر اسان رڳو ئي اوهان جي مٿان حرص ڪرڻ خاطر چيا آهن (جو اوهان جو جڏهن اهو حال ڏٺو سين ته اسان کي خطرو ٿيو ته شايد مديني موٽي نه هلندا ۽ مڪي ۾ رهي پوندا ۽ اسان کي چورو ڪري مديني روانو ڪندا) (مسلم شريف ج ۲ ص ۱۰۲ ص ۱۰۳) هڪ روايت ۾ آهي انصارن کي فرمايائون ته جيڪڏهن مون ائين ڪيان ته ان وقت منهنجو ڇا نالو هوندو (يعني ڏک وقت ته توهان منهنجا ساٿي هيو ۽ سک وقت مون اوهان کي ڦٽي ڪيان ته اها اوهان سان ناانصافي آهي. پوءِ ان وقت منهنجو ڇا نالو هوندو) اهي اکر ٽي ڀيرا انصارن کي چئي ٻڌايائون (ياد رکو) مون الله پاڪ جو ٻانهو ۽ سندس رسول آهيان (ان ڪري مون اوهان کي ڪڏهن به نه ڇڏيندس) مسلم ج ۲ ص ۱۰۴.

حضور صلي الله عليه وسلم جن وٽ انصارن جو ڪيڏو نه قدر ۽ لحاظ آهي جو فرمايائون مائٽن کي ڦٽي ڪري منهنجو سر اوهان سان لڳي جيئري به اوهان وٽ هوندس ۽ مرنديس به اوهان وٽ هتي ڪم جنهن بيماري ۾ پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن وفات پاتي آهي ان بيماري ۾ انصارن لاءِ حڪمرانن کي وصيت فرمايائون ته انهن سان سٺا ٿي

هلجوانهن جي پلاين ۾ قبول ڪجو ۽ جيڪي انهن کان قصور ٿي وڃن ته انهن کي معاف ڪري ڇڏجو.

اوصيڪم بالانصار فانهم ڪرشي و عيبتي وقد قضاوا لذي عليهم و بقي الذي لهم فاقبلو امن محسنهم و تجاوزوا عن مسيئهم رواه البخاري -
(مشکوٰۃ ص ۵۷۷)

مون اوهان کي انصارن جي ڀارت ٿو ڪريان ڇو ته اهي منهنجي گجي ۽ منهنجا دلي دوست آهن جيڪو الله تعاليٰ اوهان جو ٻار انهن تي رکيو هيو اهو لاهي چڪا آهن ۽ جيڪو حق الله تعاليٰ انهن جو توهان جي مٿان رکيو آهي اهو توهان تي انهن جو اڃان رهيل آهي تنهن ڪري انهن جي نيڪوڪارن کان (عذر) قبول ڪيو ۽ انهن جي ڏنگن ماڻهن جي (ڏنگاين) کي درگذر ڪريو.

هي ڳالهه برابر آهي ته سنڌي اصلي رهاڪو برابر مديني جي انصارن وانگر نه آهن.

وري نڪي جيڪي هندستان کان مسلمان سنڌ ۾ آيا آهن. اهي مڪي پاڪ جي مهاجرن وانگر آهن پر جڏهن حضور صلي الله عليه وسلم جي سيرت قيامت تائين ايندڙن انسانن لاءِ هدايت جو ذريعو آهي ته پوءِ جيڪڏهن ڪو دين جي خاطر وطن کي ڇڏيندو ان کي اها چال چلڻي آهي جيڪا چال حضور صلي الله عليه وسلم مڪي جي مهاجرن کي ڇلائي وري جيڪي به قيامت تائين پنهنجي ديس ۾ دين کي مضبوط ورتيون بيٺا آهن انهن وٽ جيڪڏهن ڪو پنهنجي وطن کان لاچار ٿي ڪري اچي ته پوءِ اهي انهن سان اهڙي چال چلڻ جيڪا چال حضور صلي الله عليه وسلم جن مديني پاڪ جي انصارن کي ڇلائي.

سنڌ جي اندر جيڪي اصلي سنڌي آهن انهن کي مهاجرن سان

اهڙوسهڻو طريقو هڻڻو آهي جيڪو طريقو مديني جا انصار مڪه پاڪ جي مهاجرن سان هليا ۽ اهڙي طرح جيڪي هندستان کان لڏي سنڌ ۾ مهاجر هجرت ڪري آيا انهن کي به اصلي سنڌين سان اهو سهڻو طريقو هڻڻو آهي جيڪو طريقو رسول الله صلي الله عليه وسلم ۽ مهاجر مديني وارن سان هليا.

تنبيه ۱ - مٿين حديثن مان هيٺيون هدايتون معلوم ٿيون ٿين.

(۱) ته اصل ديسي ماڻهن سان محبت رکڻ ايمان جي نشاني آهي ۽ انهن سان بغض رکڻ منافقيءَ جي نشاني آهي.

(۲) اصل ديسن جي خيرخواهي لاءِ پاڻ ڪريم جن دعائون گهريون آهن.

(۳) پڻ جيڪو انهن سان محبت رکي ٿو انهن لاءِ دعائون گهريون اٿائون.

(۴) اصلي ديسن جي هميشه خيالداري ڪندا هئا.

(۵) حَتّٰى آخري بيماري ۾ حڪمرانن کي به اصلي ديسن جي پارت ڪيائون ته پوءِ هاڻي جيڪي سنڌ ۾ مهاجر دين خاطر آيا انهن حضور الله صلي الله عليه وسلم جي سيرت کي ڇو پلائي ڇڏيو. ۽ ڇو نا اصلي سنڌين جي بدخواهي ڪرڻ. انهن کي حڪم آهي جيڪڏهن اهي سٺا نه به هلن تڏهن به توهان انهن جا قصور معاف ڪريو جو انهن توهان کي پنهنجي ديس ۾ رهائيو آهي سنڌي انصارن جو مهاجرن تي اهڙو احسان آهي جو اهي قيامت تائين لاهي نه سگهن. اهو احسان هي آهي ته پاڪستان ۾ پيا به ته صوبو هيا اوڏانهن نه ويا پر جيڪڏهن اهي اصلي سنڌي انهن کي عزت سان رهن نه ڏين ها ته اهي جيڪر اڄ تائين ڀٽڪندا رهن ها. اصلي زهاڪو جي رضا بغير انسان ڌاري ديس ۾ رهي

نٿو سگهي. مهاجر جڏهن سنڌ ۾ آيا ته اصل سنڌي ماڻهن انهن کي پنهنجي جيءَ ۾ جايون ڏنيون اهو هڪ ئي اصلي سنڌين جو مهاجرن جي مٿان وڏو احسان آهي ۽ شريعت پاڪ احسان جو بدلو احسان فرض فرمايو آهي.

هل جزاء الا احسان الا الاحسان الرحمن ع ۲.
چڱائي جو بدلو چڱائي کان سواءِ ٻيو ڪو نه آهي. (ترجمو
امروتي رحم)

پوءِ چڱائي مٿان ۾ ٿي ڇو ٿا ڪرڻ. جڏهن ته حضور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي اصلي ديسي ماڻهو چڱو نه به هلن تڏهن به اوهان انهن جا قصور معاف ڪري انهن سان سٺو سلوڪ ڪيو. اصلي ديسي ماڻهن جو ڪهڙو قصور آهي شهري زندگي اوهان کي دولت تي ڪنٽرول اوهانجو تجارت تي ڪنٽرول اوهانجو هر شيءِ تي اوهان جو ڪنٽرول اها نعمت الله تعاليٰ اوهان کي عطا فرمائي آهي. ديسي ماڻهو ۱ ۾ اراها نه آهن اوهان سان حسد نٿا ڪرڻ. اوهان صرف انهن کي اصل ديس ۾ سڪون ۽ عزت سان رهڻ به نه ٿا ڏيو. اهو ڇو، ۽ اهو ڪهڙو انصاف آهي.

انهن ويچارن اباڻي ديس ۾ خالي آرام به نه ٺهڻو؟

سنڌي هٿ آيو نه آهي قتل ٿيو نه آهي. اهو ڇا آهي؟

جن اوهان کي هندن جي ظلم کان بچائي اوهان کي جايون ڏنائون توهان وري انهن جا قاتل ٿي ويؤ.

پنجين قوميت جو مسئلو ، پاڪستان ۾ چار صوبا آهن (۱)

پنجاب انهن جي رهواسين کي پنجابي چئجي ٿو. (۲) سرحد ۽ انهن جي رهواسين کي پشتو يا پٺاڻ چئجي ٿو (۳) بلوچستان ان جي رهواسين کي

بلوچ چئجي ٿو (۴) سنڌ ان جي رهواسين کي سنڌي چئجي ٿو، معنيٰ هيءَ نڪتي ته جيڪو جنهن صوبي ۾ رهي ٿو اها ان صوبي جي قوم آهي پوءِ چاهي زبان ڪهڙي به ڳالهائي پوءِ ان لحاظ کان پاڪستان ۾ جاگرافي ۽ صوبائي لحاظ کان چار قومون ٿيون. ۱. پنجابي ۲. بلوچ ۳. پشتو ۴. سنڌي جڏهن صوبائي چار آهن ته قومون به چار ٿيون.

ته پوءِ مهاجر جڏهن سنڌ جي صوبي ۾ رهن ٿا ته انهن کي سنڌي ئي ٿي رهڻو آهي، ۽ سنڌي ئي سڏائڻو آهي جيئن ته حضور صلي الله عليه اسلام جن هجرت کان پوءِ پاڻ کي مدني سڏايو پوءِ مهاجرن کي سنڌي سڏائڻ کان عار ڇو ٿو اچي، تنهن ڪري سنڌ مان ڪو ٽڪرو عصب ڪري مهاجرستان بڻائڻ جو انهن کي ڪو به حق نه آهي.

هاڻو جي مهاجرن کي جداري صوبي جو شوق آهي ته اهي هيڏي نه اچن هاڻ تقسيم واري وقت ۾ انگريزن کان گهر ڪرڻ هاڻ ته جيئن پاڪستان توهان عليهده ڪريو ٿا تيئن اسان کي به هت انڊيا جي اندر پنهنجي آبائي وطن ۾ هڪ ٽڪرو ڏيو پي يا سي پي وغيره مان آزاد ڪري ڏيو جو اسان هر قوم کان عليهده رهندا سي. اسان کي پاڪستان مان پوءِ اتي اسان کي الائي عزت سان اصلي ماڻهو رهڻ ڏين الائي نه ڏين تنهنڪري اسان کي پاڪستان وانگر جدارو صوبو ٺاهي ڏيو ته اهو انهن جو ان وقت حق هو جو انگريزن کان اهو مطالبو ڪرڻ ها.

پاڪستان ۽ سنڌ گورنمينٽ کان ان مطالبي ڪرڻ جو انهن کي ڪو به حق نه آهي. هڪ نالو الله جو ٻيو حلوي سان ماني. هڪ ويچارا اوهان کي پاڻ وٽ رهڻ ته ڏين پر توهان وري ڇو ته اسان کي جدارو ٽڪرو ملي سو به ڏاڍ سان اها ڳالهه نه عقل جي موافق آهي نه ڪي

اسلام جي، اهو ته نسورو ظلم ۽ ڏاڍ آهي ظلم ۽ ڏاڍ جو نتيجو تمام برو آهي.

ان الله ليملي الظالم حتي اذا اخذه لم يفلته - مشكوة ص ۴۲۴.
 بيشڪ الله تعاليٰ ظالم کي ڍر ڏيندو رهندو آهي آخر ڪار جڏهن
 ان کي وٺ ڪندو آهي ته پوءِ نه ڇڏيندو اٿس تنهن ڪري مهلجڙين
 حضرات کي ان مطالبي تي نظر ثاني ڪرڻ گهرجي.
 وري به انهن کي عرض آهي ته اوهان پنهنجي اصلي مقصد کي نه
 وساريو هندستان مان توهان ڇو آيو اوهان کي اچڻ ۾ ڪيڏي تڪليف
 پهتي.

جاني مالي سڀ تڪليفون توهان اسلام لاءِ برداشت ڪيون
 تنهنڪري انهن تڪليفن کي رانگان نه ڪريو اسلام جو مطالبو ڪيو
 ٻئي نمبر ۾ جڏهن اوهان سنڌ ۾ رهو ٿا ته پاڻ کي سنڌي محسوس
 ڪريو ان ۾ ئي اوهان جا ٻئي جهان پلا ٿيندا هر هڪ مسلمان اوهان
 جي مدد ڪندو. ڏسو جيڪي مهاجر پنجاب يا پاڪستان جي ٻين
 علائقن ۾ رهن ٿا اهي پاڻ کي ان علائقي ڏانهن منسوب ڪرڻ ٿا.
 جيڪي پنجاب ۾ آهن اهي پاڻ کي پنجابي سڏائين ٿا ۽ جيڪي
 بلوچستان ۾ آهن اهي پاڻ کي بلوچستاني سڏائڻ ٿا.

ته پوءِ توهان سنڌي مهاجرن کي ڇا ٿيو آهي جو توهان کي
 سنڌين ۽ سنڌ کان نفرت آهي حالانڪ پاڪستان جي سر زمين ۾ سنڌ
 علائقو مهمان نوازي ۽ رحم دلي ۾ قديم کان مشهور آهي ۽ ائين
 آهي ۽ انهيءَ سبب جي ڪري سنڌ جي زمين کي هر هڪ لتاڙي ٿو ڪڍي
 نه ٿي، ان جي مقابلي ۾ پنجاب تي ڪولت رکي ته ڏسي ته ڪيئن ٿو
 چيڪٽ ڪري ۽ ڪيئن ٿو پاڻ کان ڌاري جي لت کي پري ڪري.

هيءَ هن عاجز جو مخلصانه عرض آهي ۽ الله تعاليٰ مون کي تعصب کان پاڪ رکي ۽ دعا آهي ته الله تعاليٰ پڙهندڙ کي هن رسالي مان هدايت عطا فرمائي ۽ الله تعاليٰ اسان جي پرائڻ سنڌين ۽ نون سنڌين ۾ محبت عطا فرمائي ۽ اهو ڏينهن ڏيکاري جو سڀ هر وطن پنهنجي وطن سان محبت رکون ۽ سڀني پاڻ کي صوبي جي لحاظ کان سنڌي چورايون پڻ مذهب جي لحاظ کان مسلمان چورايون ۽ پڻ گڏجي سڏجي سڀ اسلام جي خدمت ڪريون ۽ پنهنجي ملڪ جي اندر اسلامي نظام جي ماتحت پنهنجي زندگي گذاريون ۽ پاڪستان جي سڀني صوبن ڏانهن به رب تعاليٰ خير ڪري، سنڌي، پنجابي، پٺاڻ، بلوچ گڏجي ڪري پاڪستان جي خدمت ڪريون ۽ هڪ ٻئي کي برين نظرن سان نه ڏسون فقط والسلام.

بندہ ابو سعيد شبير احمد عفي عنہ

خادم مدرسه تعليم الهدئي ڳوٺ الرا پريالوء ضلع خيرپور ميرس

۱۸ شعبان ۱۴۱۰ھ مطابق ۱۵ مارچ ۱۹۹۰ع

بشب جمع بعد نماز مغرب

عوامل پيداوار

يعني آمدني جا ذرائع ٽي شيون آهن ۱. سرمايو ۲. زمين ۳. محنت. انهن ٽنهي ۾ اسلامي روءِ سان زمين ۽ محنت اصل شيءِ آهي. مگر سرماءِ داري نظام ۾ اصل سرمايو آهي تنهن ڪري سرمائيدار وٽ زمين ۽ محنت جي ڪا وقعت نه آهي البتہ سوچ ڪبي ته حقيقت ۾ سرمايو ته اڳلي ڪنهن محنت جو بچت حصو هوندو آهي. مثلاً ملازمت يا ڪنهن واپار وغيره مان آهي بچت پئسو هوندو آهن.

دليل نمبر ۱: گوياءُ اهو سرمايو پاڻ ئي محنت جو تابع ۽ پٽ آهي هاڻي وري سرمائيدار محنت کان سرمايه کي فوقيت ڏئي ڪري محنت کي سرمائي جو تابع ۽ پٽ بڻائي ٿو. اهو ڪيڏو نه وڏو ظلم آهي. اهوئي سبب آهي جنهن ڪري محنت ڪش طبقو سرمايه دار جو مظلوم ٿي رهي ٿو.

دليل نمبر ۲: سرمائي جو پيدائش لاءِ اصلي سبب نه هجڻ جو هي به سبب آهي ته وياج کي، سٽي کي، جوا کي شريعت پاڪ حرام ڪيو آهي. ان جو سبب هي آهي ته انهن صورتن ۾ جيڪي شيون حاصل ٿيون آهي محنت سان پيدا نه ٿيون بلڪه محض پئسي مان پئسو پيدا ٿيو اهو جائز نه آهي. معلوم ٿيو ته شريعت پاڪ ۾ پيدائش جو اصلي سبب سرمايو نه آهي بلڪه محنت آهي. سرمائيدار جو ذهن ايتو ٿو هلي جوان وٽ سرمايه جي عزت آهي ۽ محنت ڪش جي عرق ريزي ۽ محنت

جو ڪوئي قدر نه آهي. حالانڪ شريعت پاڪ محض سرمايه جي پيدائش کي حرام ڪيو آهي ۽ ان جي مقابلي ۾ محنت جا جيڪي به مباح قسم آهن تن جي شريعت پاڪ تعريف به ڪئي آهي ۽ انهن کي اجر جو سبب به بڻايو آهي.

قال النبي صلى الله عليه وسلم طلب كسب الحلال فريضة بعد الفريضة (مشڪوة ص ۲۴۲)

نبي صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي خدا تعاليٰ جي ٻين فرضن کان بعد حلال ڪمائي به فرض آهي.

۲- ما اكل احد طعاما قط خيرا من ان يا كل من عمل يديه (رواه البخاري مشڪوة ص ۲۴۱)

ڪو به ماڻهو هنن جي ڪمائيءَ کان وڌيڪ ڀلو طعام نه ٿو کائي. اهو ئي سبب آهي جو الله تعاليٰ جا نبي پنهنجي هٿ جي ڪمائي کائيندا هئا. جيئن ته روايت ۾ اچي ٿو.

۳- حضرت داؤد عليه السلام هٿ جو پورهيو ڪري کائيندو هو. (رواه بخاري مشڪوة ص ۲۴۱)

۴- پيٽ جي طعام ۽ اگهڙجي حفاظت لاءِ موسيٰ عليه السلام اٺ يا ڏهه سال حضرت شعيب عليه السلام وٽ مزوري ڪئي. (مشڪوة ص ۲۵۸)

۵- پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن مڪي وارن جون بڪريون چارائيءَ تي چاريون هيون (بخاري مشڪوة ص ۲۵۸)

شريعت پاڪ جي تعليم مان معلوم ٿو ٿئي ته خدا تعاليٰ وٽ محنت ۽ عرق ريزيءَ جو وڏو قدر ۽ قيمت آهي. ان ڪري حديث پاڪ ۾ آهي ته مزدور کي مزدوري پگهر سڪڻ کان اڳ ۾ ڏيو فرمايائين. اعطوا الاجير اجره قبل ان يجف عرقه (مشڪوة ص ۲۸) مزدور

کي مزدوري ان جي پگهر سڪڻ کان اڳ ۾ ڏيو.

دليل نمبر ۲: حقيقت ۾ پيدائش جا عوامل صرف ۾ آهن ۱-
زمين ۲- انسان يعني محنت، هن حقيقت جو کير به انڪار نٿو ڪري
سگهي جو جن شين کان اسين پنهنجي ضرورتن کي پورو ڪريون ٿا اهي
سڀ جو سڀ زمين مان حاصل ٿين ٿيون ڪي بلا واسطه ۽ ڪي بالواسطه
ڪما ڇا الله تعاليٰ هو الذي خلق لکم مافي الارض جميعا (البقرة ع ۲) اهو
الله اهو آهي جنهن توهان جي فائدي لاءِ زمين واريون سڀ شيون پيدا
فرمايون آهن. وري انهن شين کي ضرورت ۾ استعمال ڪرڻ جي لائق جا
طاقت بنائي ٿي اها طاقت آهي محنت. ان ڪري پيدائش جا اصلي عوامل
صرف ۾ آهن هڪ زمين ۽ ٻيو انسان يعني محنت. زمين ۽ انسان اهي اهڙا
عوامل آهن جو انهن جي پيدا ڪرڻ ۾ اسان جو ڪو به حصو نه آهي
محض اهي ۾ شيون الله تعاليٰ جو عطيو ۽ مهرباني آهن ڪنهن به انسان
جي وس جي ڳالهه نه آهي. البتہ سرمايو به پيدائش جو سبب آهي پر
اصلي ۽ حقيقي نه آهي بلڪه جڏهن ان کي خرچ ڪيو وڃي تڏهن ان
کي پيدائش جي عمل ۾ استعمال ڪري سگهي ٿو. بخلاف زمين ۽
انسان جي انهن کي پيدائش جي عمل ۾ ائين ئي استعمال ڪري سگهجي
ٿو توڙي انهن جي اصلي صورت ۽ شڪل برقرار هجي ان ڪري انهن کي
ڪرايي تي ڏيڻ جائز آهي بخلاف سرمائي جي ان کي اصل صورت ۾
ڪرايي تي ڏيڻ جائز نه آهي. معلوم ٿي چڪو ته سرمايه حقيقي عوامل
پيدائش مان نه آهي بلڪه زمين ۽ محنت، ته پوءِ قدر واري شي زمين ۽
محنت هجي نه سرمايو. بهرحال اسلام ۾ عوامل پيدائش ٽي آهن.

۱- سرمايو: يعني اهي وسائل پيداوار جن جو عمل پيدائش ۾
استعمال ڪرڻ ايستائين جائز نه ٿي سگهي جيستائين انهن کي خرچ نه

ڪيو وڃي، ۽ ان ڪري ان کي ڪرائي تي هلائڻ جائز ٿي نه سگهي. مثلاً روڪڙ يا اهڙيون شيون جن ۾ وياج ٿيندو آهي جن جو تفصيل وياج جي بيان ۾ اچي چڪو آهي.

۲- زمين يعني اهي وسائل پيداوار جن جو عمل پيدائش ۾ استعمال ڪرڻ انهن جي اصلي صورت ۽ شڪل ۾ ٿي سگهي ۽ ان ڪري انهن کي ڪرائي تي ڏيئي سگهجي جيئن زمين جاء، مشينري وغيره.

۳- محنت: يعني انساني فعل چاهي اهو عضون سان واسطو رکي چاهي ذهن ۽ دل سان واسطو رکي. ان ڪري ان ۾ تنظيم ۽ پارٽي به داخل آهي.

پوءِ انهن ٽنهي عوامل جي مشترڪ عمل سان جيڪا پيداوار ٿي اها اول انهن ٽنهي ۾ هن طرح ورهائي. هڪ حصو سرمائي جو نفع جي شڪل ۾ نه سود جي شڪل ۾ ٻيو حصو زمين جو ڪرائي جي شڪل ۾ ٽيون حصو محنت جو اجرت جي شڪل ۾، معلوم ٿيو ته اسلام ۾ سرمائي جي پيداوار نفع آهي ۽ اهو جائز آهي.

۱- ته نقصان جو ان ۾ خطرو ۽ نفع جي معنيٰ ۾ به ڳالهيو آهي. ۲- ته الائني ڪيترو، يعني معين نه هجي.

زمين ۽ محنت جي پيداوار ڪرايو ۽ اجرت آهي.

سرمائي کي ڪاروبار ۾ لڳائڻ جون صورتون

سرمائي کي ڪاروبار ۾ لڳائڻ جون چار صورتون آهن ٽي صورتون جائز ۽ هڪ صورت ناجائز ۽ حرام آهي. اڳ ۾ جائز صورتون ذڪر ڪيون ٿا.

انفرادي ڪاروبار: سرمائي وارو پاڻ ئي خود ڪاروبار ڪري سگهي ٿو ان صورت ۾ جو ڪجهه انکي حاصل ٿيندو انکي نفع ٿي

ڪوٺيو، ليڪن معاشي اصطلاح ۾ اهو حاصل ٻن شين جو مجموع هوندو سرمائي جي ڪري نفع و ۽ ڪاروبار هلائڻ جي محنت ڪري اجرت ۽ مزدوري پوء انفرادي ڪاروبار جون چار صورتون آهن. جيڪڏهن سامان کي سامان جي مقابلي وڪيو وڃي ٿو ته انکي مقايضة چئبو آهي جيئن ٽيبل ڏيئي ڪري ڪو ڪرسي وٺي ۽ جيڪڏهن ٽمن کي ٽمن جي مقابلي ۾ وڪيو وڃي ٿو ته انکي بيع صرف جي چئبو آهي جيئن ڪوسون ڏيئي ڪري چاندي وٺي يا چاندي ڏيئي ڪو سون وٺي ۽ جيڪڏهن هڪ طرفان سامان آهي ۽ ٻئي طرف ٽمن آهي، انکي بيع چئبو آهي جيئن ڪو ڪرسي پئسن جي مقابلي ۾ وٺي ۽ جيڪڏهن ٽمن هاڻي ڏي ۽ خريد ڪيل شي پوء وٺي ته انکي بيع سلم چئبو آهي ۽ اهي چارئي صورتون حديث ۽ فقہ جي ڪتابن ۾ شرائط ۽ احڪامن سان ذڪر ڪيل آهن.

شرڪت: ڪيئي ماڻهو ملي ڪري ڪنهن ڌنڌي ۾ سرمايو سڙائڻ ۽ ڪاروبار ڪرڻ ۾ به پائيواري ٿين ۽ نفع نقصان ۾ به، ته انکي فقيهي اصطلاح ۾ شرڪة العقود چئبو آهي. ان صورت ۾ به معاشي اصطلاح مطابق سڀئي پائيواري سرمائي سڙائڻ جي ڪري نفعي جا حقدار آهن ۽ وري ڪاروبار هلائڻ جي ڪري اجرت جا به حقدار آهن.

مضاربة: هڪ سرمايو سڙائي ۽ ٻيو ڪاروبار هلائي ۽ نفعي ۾ ٻنهي پائيواري ٿين انکي فقيهي اصطلاح ۾ مضاربة چوندا آهن ۽ سرمائي واري کي رب المال ۽ ڪاروبار هلائيندڙ کي مضارب چوندا آهن. ان صورت ۾ معاشي اصطلاح مطابق رب المال کي حصو نفع جي صورت ۾ ملندو ۽ مضارب کي حصو اجرت جي صورت ۾. البتہ جيڪڏهن ڪاروبار ۾ نقصان ٿي پوي ته رب المال جو سرمايو ويندو. اهڙي طرح

مضارب جي محنت بيڪار ٿيندي.

اهي تهئي صورتون ڪاروبار جون جائز آهن ۽ انهن جا تفصيلي مسئلا فقھ جي ڪتابن ۾ لکيل آهن.

زمين ۽ زمين جهڙيون ٻيون شيون

پيدائش جو ٻيو عامل آهي زمين ۽ زمين جهڙيون ٻيون شيون.

زمين، جڏهن ڪوئي ملڪ فتح ڪيو وڃي ته شروعات ۾ ان ملڪ جون زمينون ٻه قسم آهن هڪ غير مملوڪ جنهن کي فقيھ ارض مباح چوندا آهن يعني جن جو ڪوئي مالڪ نه هجي، ٻيو اهي زمينون جن جا خاص خاص زميندار مالڪ ۽ متصرف هجن. انهن کي ارض مملوڪ چوندا آهن. پوءِ ارض مباح تي قسم آهي ۽ ارض مملوڪ به ٽي قسم آهي.

ارض مباح جا قسم ۱ (۱) ارمن فيہ مراقق البلد (۲) ارض موات (۳) ارض بيت المال - هاڻي هر هڪ جي تشريح ۽ ان جو شريعت موافق حڪم بيان ڪيو وڃي ٿو.

۱ - ارض فيہ مراقق البلد

اها زمين آهي جو ڪنهن جي شخصي ملڪيت نه هجي مگر ڪنهن شهر يا ڳوٺ جي عوامي ضرورت ۾ رڌل هجي پوءِ چاهي اها زمين شهر يا ڳوٺ ۾ هجي جيئن گهٽيون ۽ رستا، اسڪول ۽ ٻيون سرڪاري جايون. يا ڳوٺ ۽ شهر جي ٻاهران هجي جيئن قبرستان، عيد گاهه ۽ ڍورن چارڻ جي جاءِ ياديرن رکڻ لاءِ جاءِ وغيره يا اهي زمينون جنهن ۾ ضروريات عامه جون شيون هجن جيئن لوڻ، گاسليٽ پيٽرول وغيره.

۲- ڪن فقيهن لکيو آهي ته اهي جايون شهر يا ڳوٺ جي ويجهو هجن پر صحيح مذهب هي آهي ته ڳوٺ يا شهر جي ويجهو يا

پري هجن جو ڪوئي شرط نه آهي ۽ جن ققيهن جو ڪٿي چيو آهي ته اها زمين ڳوٺ جي ويجهو هجي اهو انهن عام عادت جي بنا تي چيو آهي جو عموماً اهي ضروريات واريون جايون ڳوٺ جي ويجهو هونديون آهن (بدائع ج ۱ ص ۱۹۴)

اهڙي زمين جو حڪم هي آهي ته ڪڏهن به ان تي ڪنهن جو مالڪانه قبضو ۽ تصرف جائز نه آهي. وقت جو حاڪم مسلمان به ان جو مالڪ بڻجي نٿو سگهي نه ڪي ڪنهن ٻئي کي مالڪ بڻائي سگهي ٿو ۽ نڪي ڪنهن کي بطور جاگير ڏئي سگهي ٿو. بلڪ اها هميشه شهرين جي لاءِ مشترڪ ۽ عام ضروريات لاءِ وقف وانگر محفوظ رهندي (بدائع ج ۱ ص ۱۹۴)

اهڙي طرح لوڻ وغيره جي کاڌ ۽ گاسليٽ ۽ پيٽرول وغيره جا چشما جيڪي عام ماڻهن جي ضروريات زندگيءَ ۾ شامل آهن چاهي ڳوٺ کي ويجهو هجن يا پري هجن اهي به وقت جو امام ۽ بادشاهه ڪنهن کي جاگير طور نه ٿو ڏئي سگهي نه ڪي مسلمان بادشاهه پنهنجو ان ۾ مالڪانه تصرف ڪري سگهي ٿو ۽ نه ڪنهن ٻئي کي ڏئي سگهي ٿو مگر رفاه عامه لاءِ حڪومت جي نگراني ۾ ان جو انتظام ڪيو ويندو. (ايشيا و ڪڏ افي الهدايه و شروحها).

اهو ئي سبب آهي جڏهن نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم حضرت ابيص بن حمال کي ان جي درخواست ڏيڻ تي مارب (يمن ۾ هڪ زمين آهي ان مان لوڻ نڪرندو آهي) جي زمين ڏني جڏهن پاڻ ڪريم صلي الله عليه وسلم کي معلوم ٿيو ته ان مان لوڻ نڪري ٿو جو عام پبلڪ جي نفع واري شيءِ آهي تنهنڪري اها زمين صحابي کان واپس ورتائون (ڪتاب الاموال ابو عبيده ص ۲۷). (مشکوٰة ص ۲۹۵)

۲ / ارض موات : اهي بيڪار ۽ غير آباد زمينون جو ڪنهن شهر يا ڳوٺ جي ضروريات ۾ ڪم نه اچن ۽ ڳوٺ يا شهر کان ٻاهر هجن ۽ نه ڪي ڪنهن جي شخصي ملڪيت هجن ۽ نه ڪي ضروريات عامه ۾ ردل هجن اهڙي قسم جي زمين کي موات چيو ويندو آهي.

اهڙي قسم جي زمين جو حڪم هي آهي ته حاڪم جي اجازت سان جيڪو به انهن کي آباد ڪندو اهو ئي انهن جو مالڪ ٿي ويندو. چاهي آبادگار مسلم هجي چاهي غير مسلم هجي.. (بدائع ج ۶ ص ۹۵)

۳ - ارض بيت المال : يعني اهي زمينون جو ڪنهن شخص جون شخصي ملڪيت نه آهن ۽ نه ڪنهن شهر جي ضرورت عامه ۾ ردل آهن مگر آباد ۽ پوک ۽ فائدي وٺڻ جي لائق آهن.

اهڙين زمينن جو حڪم هي آهي ته اهي بيت المال جون زمينون آهن. انهن جي آمدني ۽ نفعو انهن ماڻهن تي خرچ ٿيندو جن جو بيت المال تي حق هجي ۽ وقت جي بادشاهه کي اهڙي زمين جي اندر مختلف قسم جا اختيار آهن. (القول الماضي في حڪم الاراضي ص ۲۱)

ارض بيت المال جا قسم : ارض بيت المال جا چنڊ قسم آهن

- ۱- اهي زمينون جو ملڪ جي فتح ٿيڻ تائين ڪنهن جي ملڪيت ۾ داخل نه ٿيون فتح کان بعد اهي بيت المال ۾ داخل ٿينديون. (ڪما هو الظاهر)
- ۲- اهي زمينون جو توڙي ڪشي شروعات ۾ ڪنهن جون ملڪيت هيون مگر مالڪ لاوارث ٿي ڪري مري ويو ۽ اها زمين بيت المال ۾ داخل ٿي وئي اهڙي قسم جي زمين کي فقيه اراضي مملڪه ۽ اراضي حوز يا اراضي سلطانيه چوندا آهن. (شامي ج ۴ ص ۱۷۹)

۳- جنهن صورت ۾ مفتوح ملڪ جون زمينون مجاهدين ۾ تقسيم ڪيون ويون ۽ انهن مان پنجون حصو بيت المال کي ڏنو ويو

(ڪما في بدائع ج ۷ ص ۱۱۸) ۴- جنهن ملڪ کي ڏاڍي زور سان فتح ڪيو وڃي ته انجي مملوڪ زمين ۾ امام کي هي به اختيار آهي جو پوريون مملوڪ زمينون بيت المال ۾ جمع ڪري نه غنمين (مجاهدين) ۾ تقسيم ڪري نه اصل مالڪن جي ملڪيت ۾ رکي. (ڪذا في الشامي ج ۴ ص ۱۷۹)

۵- ڏاڍي سان فتح ٿيڻ جي صورت ۾ هيءَ به اختيار آهي جو مملوڪ زمينن مان خاص خاص زمينون بيت المال لاءِ جمع ڪري جيئن ته فاروق اعظم رضه عراق جي زمينن مان يا ڪسريءَ انهن جي متعلقين جون زمينون ۽ جيڪي شخص زمينون ڇڏي پڄي ويا انهن جون زمينون ۽ جيڪو شخص جنگ ۾ قتل ٿي ويو انهن جون ۽ اهڙي طرح خاص خاص زمينون بيت المال لاءِ مخصوص فرمايون هيائين ۽ انهن مان ماڻهن کي جاگيرون ڏنيون هيائين. (القول الماضي في حكم الاراضي ص ۲ منقولا عن كتاب الحراج و كتاب الاموال)

اراضي بيت المال جا مصرف : اراضي بيت المال جا مصرف اهي ماڻهو آهن جن جو بيت المال ۾ حق آهي مثلاً فقراء ۽ مساکين ۽ یتيم ۽ رنڙ عورتون، مسافر، بیمار، اندا، مندا، مڃاڻ، اسلامي لشڪر، علماء، قاضي حضرات، سرڪاري ملازم ۽ ٻن عوامي فائدي وارا ڪم به بيت المال جو مصرف آهن مثلاً پليون، سرحدن جي حفاظت، مساجد، مدارس، شفاخانه وغيره.

(القول الماضي في حكم الاراضي ص ۲۲)

بيت المال ۾ وقت جي حڪمرانن جا اختيارات : اراضي بيت المال بيت المال جي ٻين مالن وانگر وقت جي امام يا بادشاهه جي ذمہ داري ۽ ان جي نگرانيءَ ۾ رهندا ۽ ان جا منافع امام جي ئي صوابديد

جي موافق پنهنجي پنهنجي مصرفن ۾ صرف ٿيندا. امام کي انهن زمينن جي متعلق هيٺيان اختيار به حاصل هوندا انهن مان جنهن وقت جنهن صورت کي اسلام ۽ مسلمانن لاءِ زياده مفيد ڏسي انکي اختيار ڪندو.

۱- پوک جي لائق زمينن ۾ پوک ڪرائي يا ڪڙمين کي بڻائي يا ٺيڪي تي ڏئي اهڙي طرح سڪني جاين کي ڪرائي تي ڏئي ۽ انهن سڀني جي پيداوار کي بيت المال ۾ جمع ڪرائي.

۲- ضرورت موافق عوامي فائده ۽ عوامي ضرورت جون شيون مثلاً مسجدون، مدرسو، يتيم خانو، مسافر خانو، شفاخانه وغيره ٺهرائي.

۳- جيڪڏهن انهن زمينن جي وڪڻڻ ۾ وقت جو حاڪم ڪا ضرورت يا مصلحت ڏسي ٿو ته انهن کي وڪڻي ۽ انهن جي قيمت کي بيت المال جي ضروريات ۾ صرف ڪري.

۴- جنهن شخص کي اسلامي خدمات يا فقر وفاقه يا معذوري وغيره جي ڪري مستحق سمجهي انکي اراضي بيت المال مان بطور جاگير جي به ڏئي سگهي ٿو. جنهن جي تعين ۽ تشخيص وقت جي حاڪم جي اختيار ۽ انجي صوابديد تي آهي. (القول الماضي في حكم الاراضي ص ۲۴)

اراضي بيت المال مان جاگير ڏيڻ جون صورتون ۲ وري جاگير ڏيڻ جون مختلف صورتون آهن انهن صورتن ۾ به امام کي اختيار آهي جيڪا مسلمانن لاءِ نفع واري سمجهي انکي اختيار ڪري.

۱- صورت هي آهي جو جنهن کي زمين ڏني وڃي انکي مالڪ بڻايو وڃي ان صورت ۾ انکي وڪڻڻ وغيره جا سمورا مالڪانه تصرف جائز هوندا ۽ ان کان بعد اها زمين ان جي وارثن ۾ شرعي طرح تقسيم ٿيندي ۽ امام کي واپس ڪرڻ جو ڪو به حق نه رهندو رسول الله صلي

الله عليه وسلم جن طرفان ڏنل جاگيرون اڪثر اهڙي قسم جون هيون. حضرت سليط انصاي کي هڪ زمين جاگير ڪري ڏنائون. صحابي سگورو زمين جي نگراني ۽ ڪم ڪار لاءِ زمين ڏانهن ويندو هو پر ان زمين جي خدمت جي ڪري جڏهن رسول الله صلي الله عليه وسلم جي خدمت ۾ زيارت ۾ ڪمي محسوس ڪيائين.

تڏهن پاڻ ڪريم جن کي واپس وٺڻ لاءِ عرض ڪيائين حضور صلي الله عليه وسلم جن ان کان اها زمين واپس ڪري حضرت زبير کي ڏنائون اهو واپس ڪرڻ جڏهن ته دل جي خوشي سان هيون ڪري کائينس واپس ورتائون (ڪتاب الاموال ص ۲۷۲)

اهڙي طرح رسول الله صلي الله عليه وسلم جن حضرت زبير کي خير جي هڪ زمين جنهن ۾ ڪچيون وغيره هيون بطور جاگير جي عطا فرمايائون (ايشا) پوءِ اها زمين حضرت زبير جي وارثن ۾ منتقل ٿي وئي. اهڙي طرح بلال بن حارث المزني کي پوري وادي عقيق جا مدينه طيبه کان پنجن منزلن تي آهي عطا فرمايائون. (ايشا ص ۲۷۲)

۲- صورت هي آهي جو جنهن کي زمين ڏني وڃي انکي زمين جو مالڪ نه بڻايو وڃي بلڪه ان جي نفعي ۽ آمدني حاصل ڪرڻ جو اختيار نسلا بعد نسل ڏنو وڃي ان صورت ۾ حاڪم بنا سبب شرعي جي ان جاگيردار يا انجي وارثن کي زمين مان بي دخل نه ٿو ڪري سگهي. پر جيڪڏهن ان زمين کي بيڪار ڪري ڇڏيو يا زمين جو عشر ۽ خراج ادا نه ڪيائين ته پوءِ ان کان ڪسي ڪري ٻئي کي ڏني سگهجي ٿي ۽ پڻ ان صورت ۾ جاگيردار يا ان جا وارث ان کي نه وڪڻي ٿا سگهن نه ڪي ڪنهن کي بخشش يا وقف ڪري ٿا سگهن. باقي اهڙا تصرفات جن جو تعلق انجي پيداوار سان آهي اهي سڀ جائز آهن. حضرت تميم

الداري کي حضور صلي الله عليه وسلم لکي ڏنو هو ته جڏهن بيت اللحم فتح ٿئي ته اهو تميم الداري کي ڏنو وڃي. چنانچہ عهد فاروقي ۾ جڏهن اهو فتح ٿيو ته تميم الداري اهو ڪاغذ کڻي فاروق اعظم وٽ آيو. حضرت فاروق اعظم اهو بيت اللحم وارو ڳوٺ تميم الداري کي ڏنو مگر فرمايائون ته توکي وڪڻڻ وغيره جو اختيار نه آهي. (ڪتاب الاموال ص ۲۷۴)

۲- صورت هي آهي جو نه جاگيردار کي زمين جو مالڪ بڻايو وڃي نه کي نسلا بعد نسل پيداوار جو مالڪ بڻايو وڃي بلڪه جاگيردار کي حياتيءَ تائين ان مان پيداوار کائڻ جو حق ڏنو وڃي پوءِ ان صورت ۾ شرط موافق جاگيردار جي مرڻ کان بعد اها زمين واپس ڪئي ويندي. (القول الماضي ص ۲۸)

۴- صورت جاگيردار کي پيداوار مان فائدي حاصل ڪرڻ جي اجازت بغير مدت بيان ڪرڻ جي ڏني وڃي. ان صورت ۾ حاڪم کي هر وقت اختيار آهي جو جڏهن مصلحت يا ضرورت سمجهي ته ان کان ڪسي.

(القول اماضي ص ۲۹)

۵- صورت هي آهي جو جاگيردار کي نه زمين جو مالڪ بڻايو وڃي نه کي ان کي زمين جي پيداوار مان فائدي حاصل ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي بلڪه زمين جو عشر يا خراج جيڪو بيت المال ۾ داخل ٿيندو هجي اهو سڀ جو سڀ يا انجو ڪجهه حصو ڪنهن مستحق کي ڏنو وڃي ان صورت ۾ جيڪڏهن زمين تي حاڪم جي طرفان ڪو آباد ڪندڙ ٺيڪي تي آهي اهو پنهنجي جاءِ تي بحال رهندو. جاگيردار کي بي دخل ڪري ٻين کي ٺيڪو نه ڏيندو بلڪه شرط

موافق انجو تعلق عشر ۽ خراج جي ان حصي سان هوندو جيڪو امير ان لاءِ مقرر ڪيو آهي. (ايفضا ص ۲۹)

ارض مملوڪ

زمين مملوڪ به ٿي قسم آهي.

۱. اهي مملوڪ زمينون جن کي امام صلح سان فتح ڪيو پر فتح وقت انهن جا مالڪ مسلمان ٿيا هجن ان صورت ۾ هر شخص پنهنجي پنهنجي ملڪيت مفتوح ۽ غير مفتوح جو بدستور مالڪ رهندو. امام کي انهن جي ملڪيت ۾ تصرف ڪرڻ جو ڪو به حق نه آهي حديث شريف ۾ اهڙي ئي صورت جو حڪم مذڪور آهي.

عصموا مني دمائهر و اموالهم (مشڪوة)

انهن مون کان پنهنجيون جانيون ۽ مال بچائي وڌا.

چنانچہ مدينه منوره جا انصار چونڪ بهريون ٿي مسلمان ٿي چڪا هئا ان ڪري رسول الله صلي الله عليه وسلم ساڻن اهو ئي معاملو فرمايو. هر شخص پنهنجي پنهنجي ملڪيت ۽ جائداد تي بدستور مالڪ رهيو البتہ حضرات انصار مدينه طيبه جون اهي زمينون جتي پاڻي نه پهچي پيو انهن مان پنهنجي رضا ۽ خوشيءَ سان حضور صلي الله عليه وسلم جن کي حوالي ڪري ڏنيون هيائون ته جيئن وڻين تيئن ڪن. (القول الماضي)

۲. امام انهن زمينن کي صلح سان فتح ڪيو پر زمين جا مالڪ مسلمان نه ٿيا. مگر صلح ۽ امن سان امام جي اطاعت قبول ڪيائون ان صورت ۾ جن شرطن تي صلح ٿيو هجي ان جي پابندي لازمي ۽ دائمي هوندي. ڪنهن کي ان ۾ تبديل يا ڪمي بيشيءَ جو حق نه هوندو جيڪڏهن صلح هن شرط تي ٿيو هوندو ته زمينون بدستور اڳوڻن

مالڪن جون رهنديون ۽ انهن جي تصرف ۾ رهنديون ته حڪومت اسلاميه کي ان جي پابندي لازم هوندي ۽ ان ۾ حڪومت کي تصرف جو حق نه رهندو. البتہ ان جي زمين تي خراج ۽ انجي مالڪ تي جزيہ مقرر ڪيو ويندو جو بيت المال ۾ سالانہ داخل ڪرڻو پوندو. (ڪتاب الاموال ص ۵۵)

۲. جنهن ملڪ کي جنگي قوت ۽ ڏاڍ سان حاصل ڪيو وڃي ان ملڪ جون مملوڪ زمينون، اهڙن زمينن جو حڪم هي آهي ته ان ۾ امام کي ئي اختيار حاصل آهن، پنهنجي صوابديد تي جنهن کي چاهي اختيار ڪري، (۱) انهن زمينن کي غنيمت جي ٻي مال مال وانگر مجاهدن ۾ تقسيم ڪري ان صورت ۾ اهي مجاهد پنهنجي زمينن جي حصي جا مالڪ ٿي پوندا. (۲) اڳوڻن مالڪن جي مليڪت کي برقرار رکي ڪري ان زمين تي خراج عائد ڪري ان صورت ۾ انهن زمينن جا مالڪ اهي ئي اڳوڻا مالڪ ٿيندا. (۳) اڳوڻن مالڪن کان ڪسي ڪري انهن کي يا ٻين ماڻهن کي نيڪي تي ڏئي ان صورت ۾ اهي زمينون ڪنهن جي شخصي مليڪت نه ٿينديون بلڪه اراضي بيت المال ۾ داخل ٿي پونديون. (القول الماضي ملخصاً)

پاڪستان جي زمين

مولانا حفظ الرحمن سيوهاروي رحمہ فرمائي ٿو ته هندستان ۾ برٽش حڪومت جي اقتدار کان بعد هي مسئلو علماء اسلام ۾ زير بحث آيو ته هندستان ۾ اسلامي نقطي نظر سان زمينداري، جاگيرداري ۽ تعلقہ داري جي ڇا نوعيت آهي تانہ مسلمانن جي مملوڪ زمينن جي متعلق هي فيصلو ٿي سگهي ته انهن تي عشر واجب آهي يا نه. چنانچہ هن ڳالهہ تي سڀني جو اتفاق آهي ته حڪومت مغليه جي دور ۾

سموريون زمينون حڪومت جون ملڪيتون سمجهيون وينديون هيون ۽ زميندار هڪ ايجنٽ جي حيثيت رکندو هيو ۽ زميندار، جاگيردار، تعلقه دار، اهي سڀ پنهنجي حقوق ۾ منافع جا مائڪ هيا ۽ بس، ان ڪري مغل بادشاهه زمين کي هڪ کان ڪسي ٻئي کي ڏيندا هيا ۽ ڪڏهن ڪسي وٺندا هيا ۽ ڪڏهن زمين ۾ تبديل به ڪرائيندا هيا ڇا. آخري دور ۾ سراج الدوله بنگال ۾ ايسٽ انڊيا ڪمپني کي جا زمينداري حوالي ڪئي هئي ۽ ان کان اڳ ۾ مغل تاجدار شاهه عالم اهڙي طرح جا جيڪي معاملات ۽ معاهدات سرطاس روسان ڪيا هيا، ان مان ان ڳالهه جي تائيد حاصل ٿئي ٿي ته ان زماني ۾ زميندار حڪومت ۽ ڪڙمي جي وچ ۾ صرف هڪ ايجنٽ جي حيثيت رکندو هيو، تانته بنگال جي اندر حڪومت انگليش پي پنهنجي ابتدائي دور ۾ اهڙي طريقي کي جاري رکيو ليڪن جڏهن هندستان جي سمورن حصن تي برطانيه جو پورو تسلط ٿي ويو ته ان وقت زمينداري جي ڇا حيثيت رهي ان جي متعلق علماء هند جا ٻه رايا آهن. علماء جي هڪ وڏي جماعت جو هيءُ خيال آهي ته جڏهن انگريز حڪومت ۾ هيءُ نڪير نه رهي ته هندستان جي ڪهڙي حصي جون زمينون ابتدا حڪومت ۾ مغلين سلطنت جي اصول تي ڏنيون ويون ۽ ڪهڙيون زميندارن جون ملڪيت قرار ڏنيون ويون ان ڪري جنهن زمين جي خريدار کي هيءُ ڳالهه معلوم نه هجي ته ان زمين جي اصل حيثيت ڇا آهي اها ان جي مملوڪه سمجهي ويندي ۽ جنهن کي يقين هجي ته هيءُ هاڻي به ان حيثيت سان آهي ته هاڻي به ان کي ان حيثيت رکيو ويندو.

ان ڪري پهرين قسم يعني جيڪي مغلين سلطنت جي اصول تي ڏنيون ويون انهن تي نه عشر واجب ٿيندو نه خراج، ۽ ٻئي قسم جي

زمين تي عشر واجب ٿيندو.

مگر شيخ جلال الدين تائيري ۽ حضرت علامہ محمد اعليٰ ٽانوي جھڙن جليل القدر متبحر علماء جو رايو آهي ته هيءَ هندستان جي سمورين زمينن جو انگريزي حڪومت کان بعد به اهو ئي حڪم آهي جيڪو مغليه سلطنت جي زماني ۾ هيو ۽ اهي زمينون خريد فروخت جي باوجود زميندارن ۽ تعلقہ دارن جون ملڪيتون نه آهن ڇاڪاڻ ته شاهہ عبدالعزیز هڪ رسالو هندستان جي زمينن جي احڪامن ۾ لکيو آهي ان رسالي ۾ ان انجي مذهب کي (جو هندستان جي زمين زميندارن جي ملڪيت آهي) ڪافي دليلن ۽ شاهدن سان باطل قرار ڏنو آهي ۽ هن ڳالهه کي ثابت ڪيو اٿائين ته هندستان جون زمينون اڄ به بدستور سابق عراق جي زمينن وانگر عام مسلمانن لاءِ وقف آهن يعني بيت المال جي ملڪيت آهن ڪنهن شخص يا فرد جي ملڪيت نه آهن عزميندارن کي نگران هجڻ کان وڌيڪ دخل نه آهي ۽ قاضي محمد اعليٰ ٽانوي رحمۃ الله تعاليٰ ان باري ۾ هڪ رسالو تصنيف ڪيو آهي ۽ ان ۾ شيخ جلال الدين جي مسلڪ کي ئي ترجيح ڏني آهي. شايد هن مسلڪ جي بنياد تي ته حضرت جلال الدين پنهنجي رسالي ۾ اختيار فرمايو آهي ته هندستان جي زمين ابتداء فتح ۾ عراق وانگر جو حضرت عمر فاروق رضه جي زماني ۾ فتح ٿيو هيو بيت المال جي هي ملڪ تي قائم آهي زميندارن کي هن کانسواءِ جو اهي ان جا متولي ۽ داروفا آهن ۽ ڪڙمن کي ڳولهي ڪري زمين ڏين ۽ پوک ڪرڻ ۾ انهن جي مدد ڪرڻ پيو ڪو دخل نه آهي ڇاڪاڻ ته زميندار پي ان ڳالهه جي خبر ڏئي ٿو ۽ زمينداري ۾ تغير ۽ تبديل ۽ عزل، نصب ۽ ڪنهن کان ڪسڻ ۽ ڪنهن جي لاءِ ثابت ڪرڻ ۽ ڪنهن کي ڏيڻ مثلاً افغان ۽ بلوچ ۽ سادات ۽ مشائخ وغيره کي

زمينداري جي اصول تي ڏيڻ هن دعويٰ جي صريح تائيد آهي. ٻي مولانا محمد اعليٰ ٽانوي رحمۃ الله تعاليٰ پنهنجي رسالي ۾ ذڪر ڪيو آهي ته هندستان جي اراضي نه عشري آهي نه خراج جي بلڪه اراضي حوزہ يعني بيت المال ۽ حڪومت جي ملڪيت آهي ۽ شخصي ملڪيت نه آهي (اسلام کان اقتصادي نظام ص ۲۱۵ کان ص ۲۵۹).

حضرت تاج الدين مري ۽ علامہ محمد اعليٰ ٽانوي يا حضرت مولانا حفظ الرحمن رحمہم الله تعاليٰ جي بيانن کي ڏسي ڪري پاڪستان جي مطلق زمين لاءِ (توڙي جو اهي زمينون جيڪي ملڪيت طور پاڪستاني ماڻهن جي هٿ ۾ آهن ۽ پيڙهن کان ورثي ۾ نقل ٿينديون ٿيون اچن ۽ خريد و فروخت جا مالڪ آهن) بيت المال جي ملڪيت چوڻ صحيح نه آهي بلڪه اهي زمينون شخصي ملڪيتون انهن ماڻهن جون آهن ۽ بيت المال ۽ حڪومت جون نه آهن.

(۱) زماني جي اختلاف ۽ حڪومت جي اختلاف سان زمين جو حڪم مختلف ٿيندو آهي. ٿي سگهي ٿو حضرت ٽائيسري يا محمد اعليٰ رحمہم الله تعاليٰ جي زماني ۾ اهي حڪومت جون ملڪيتون هجن جيئن ته انهن لکيو آهي. پوءِ جڏهن مغلن جي حڪومت ختم ٿي ۽ انگريزن جي حڪومت آئي پوءِ ان ۾ ڇا به ٿيو وري جڏهن هندستان ۽ ٽٽو ۽ پاڪستان هڪ اسلامي مملڪت ٺهي پاڪستان توڙي زمين جي شخصي ملڪيت جو صريح اعلان نه ٿيو هجي تڏهن به حڪومت جي رويي مان معلوم ٿو ٿئي ته اهي ماڻهن جون شخصي ملڪيتون آهن ۽ هر پاڪستاني عوام ۽ حڪومت جي دل ۾ اها پڪي ڳالهه ويٺل آهي ته اهي زمينون ماڻهن جون منقولي شين وانگر ملڪيتون آهن جنهن ڪري اهي ماڻهو منقولي ملڪيت وانگر وڪڻي يا بخشش وغيره ڪن ٿا ۽ حڪومت جي طرفان

به بلڪل اجازت آهي بلڪه اهڙي معاملي ۾ حڪومت انهن جي مدد به ڪري ٿي وڪينڊر کان بعد خريدار جي نالي اها زمين داخل ٿي وڃي ٿي. جيڪڏهن اهي زمينون سرڪاري هجن ها ته حڪومت رهندو انهن کي وڪري وغيره کان روڪي ها ان کان سواءِ صدر ضياءَ الحق جو عشر لاءِ اعلان ڪرڻ ماڻهن جي شخصي ملڪيت جو اعلان ڪرڻ آهي. ڇو ته اراضي بيت المال تي نه عشر آهي نه ڪي خراج جيئن ته مولانا محمد اعليٰ ٽانوي فرمايو ته هندستان جي زمين بيت المال جي آهي تنهن ڪري ان تي نه عشر آهي نه خراج اهڙي طرح علامه شامي به ائين ذڪر ڪيو آهي.

اراضي المملڪة الحوز لاعشرية ولاخراجية (ردالمختار ج ۴ ۱۸۷)

حڪومت ۾ حوز جي زمين نه عشري ٿيندي آهي نه فراجي. پڻ اهڙي طرح، ٻين ورثو چالو آهي ۽ خريد و فروخت آهي حالانڪ بيت المال مان جنهن کي عارضي طور ڪا زمين ڏني ويندي آهي ته نه ان ۾ ورثو جائز آهي. نه ان ۾ خريد و فروخت جائز آهي. ڪما قال علامه شامي رحم.

ولا تورث عنهم اذا ماتوا ولا يصح بيعهم لها. (ردالمختار ج ۴ ص ۱۸۰) جڏهن مرن ته وارثن کي نه ملي ۽ انجو وڪڻڻ به انهن لاءِ جائز نه آهي.

پوءِ جڏهن ته پاڪستان جي زميندارن جي زمين ۾ ورثو ۽ خريد فروخت چالو آهي ته پوءِ اهي زمينون انهن جون ملڪيتون چئبيون ۽ علامه شامي رحم هيئن به لکيو آهي ته مصر ۽ شام جون سموريون زمينون بيت المال جون نه آهن بلڪه جيڪي وقف ڪيل زمينون يا جن زمين جو علم آهي ته اهي بيت المال جون آهن انهن کان سواءِ باقي

زمينون عام بيلڪ جون ملڪيتون آهن ان لاءِ دليل ڏئي ٿو ته
فراهي ٿي ورتو ٿي وڃي ٿو (ايفضاً ص ۱۸۰) پوءِ
اسان ڏسون ٿا ته ان ۾ ورتو به جاري آهي ۽ ڪافي زمينن کان ان ۾
خريد ۽ فروخت به جاري آهي. ان ڪري اهي زمينون عام بيلڪ جون
ملڪيتون آهن ان کانسواءِ هي هڪ فقهي مسئلو به آهي ته جڏهن
ڪوئي زمين تي قبضو ڪندڙ جنهن ان کي خريد ڪيو آهي يا ورائت يا
ڪنهن ٻئي سبب ملڪيت جي ڪري ان کي حاصل ڪيو آهي ان جي دعويٰ
ڪري ته اها منهنجي ملڪيت آهي ۽ مون ان جي ڀل ادا ڪندو آهيان ته
انجو قول معتبر آهي ۽ ثبوت جو بار ان شخص جي مٿان آهي
جيڪو ملڪيت ۾ ان سان جهڳڙو ڪري ٿو (رد المختار ج ۴ ص ۱۸۰)
۽ هي به فقهي مسئلو آهي.

و قد قالوا ان وضع اليد والتصرف من اقوي ما يستدل به عليه الملك
ولذا تصح الشهادة بانه ملك (رد المختار ج ۴ ص ۱۸۰) ۽ تحقيق علماء
چيو آهي ته قبضو ۽ دست اندازي ملڪيت لاءِ تمام قوي دليل آهي ۽ ان
ڪري قبضي ۽ دست اندازي جي ڪري ملڪيت جي شاهدي ڏيڻ صحيح
آهي. اهي سڀ ڳالهيون شاهدي ٿيون ڏين ته پاڪستان ۾ جيڪي
زميندار آهن سي پنهنجي زمينن جا مالڪ آهن ۽ اهي زمينون حڪومت يا
بيت المال جون نه آهن. البته هي ڳالهه ضرور آهي ته جنهن خيانت سان
زمين کي حاصل ڪيو هوندو اهو بار انجي مٿان آهي قيامت جي ڏينهن اها
زمين الله تعاليٰ ان جي مٿان رکندو. مثلاً ڪي ڏاڍا ماڻهو غريبن کان
زمينون ڦري رشوتون ڏيئي ڪري پنهنجا کاتا ٺهرائي قابض بڻيا آهن ۽
اهڙي طرح اهي مهاجرن کي هندستان ۾ ڪجهه به ملڪيت نه هئي يا
ٿوري هئي پوءِ پاڪستان ۾ ڪوڙ تي ملڪيت ورتائون يا ٿوري هين

گهڻي ورتائون مطلب ته جنهن ناحق ڪنهن زمين تي قبضو ڄمايو ۽ رڪارڊ ٺهرايو سو حرام آهي ان کي حقدارن ڏانهن واپس ڪرڻ فرض آهي جيڪڏهن ڪنهن جي شخصي ملڪيت آهي ته انکي واپس ڪري ۽ جيڪڏهن حڪومت سان لڳي ڪئي اٿائين ته پوءِ اها بيت المال ۾ جمع ڪرائي.

۲. شيخ جلال الدين ٽانيسري ۽ شيخ محمد اعليٰ جي عبارت کي شاهه عبدالعزيز فتويٰ عزيزي ۾ ٻن جاين تي نقل ڪيو آهي (مون به جايون ڏٺيون آهن ٿي سگهي ٿو ته ٻين جاين ته به هجي جيئن مولانا حفظ الرحمن ذڪر ڪيو آهي) هڪ جاءِ تي ته هن سوال جي جواب ۾ ذڪر ڪيو آهي ته جيڪا زمين هندستان ۾ مدد معاش ۾ ڏني وڃي ٿي جنهن کي ملڪ چوندا آهن ان جي خريد و فروخت جو ڇا حڪم آهي. ان جي جواب ۾ علماء اختلاف ذڪر ڪيو اٿائين هڪڙن وٽ جڏهن ته اهڙي قسم جي زمين ان جي ملڪيت نه آهي تنهن ڪري انهن کي خريد ۽ فروخت جو حق نه آهي متقدمين وٽ انهن جي ملڪيت آهي تنهنڪري انهن وٽ خريد و فروخت جائز آهي. متقدمين جي خلاف جلال الدين ٽانيسري ۽ مولانا محمد اعليٰ جو قول ذڪر ڪيو اٿائين ليڪن شاهه صاحب يقيني پنهنجي طرفان ڪا به ڳالهه نه ڪئي آهي. (فتاويٰ شاهه عبدالعزيز اردو ص ۵۴۱)

شاهه صاحب وري هڪ ٻي جاءِ تي ٻنهي بزرگن جا قول ذڪر ڪري ان کان بعد فرمائي ٿو.

جنهن زمين کي وقت جي بادشاهه بطريق تاييد حقيقي يا حڪمي جي ڪنهن شخص کي بخشش ڏني ته اها زمين ان جي ملڪيت ٿي ويئي ۽ جنهن کي بادشاهه بطريق اداري ۽ استحقاق جي ڏني ته اها زمين ان

شخص وٽ عارية (اڌاري) هوندي. البتہ اڳوڻن بادشاهن جي فرمان کي ڏسڻ گهرجي ته پوءِ خبر پوندي ته ڪهڙي زمين آهي جنهن کي اڳوڻن بادشاهن بطريق تائيد جي ڏنو هيو ۽ ڪهڙي زمين آهي جنهن کي اڳوڻن بادشاهن بطريق رد راءِ استحقاق جي ڏنو هيو. پوءِ جيڪڏهن اها زمين بمنظوري معافي خراج جي ڏني ويئي هئي ته ان زمين ۾ خراج به نه آهي هن ڪري ته ان صورت ۾ اراضي بطور تملڪ جي ڏني ويئي هئي ۽ گوياءِ انجو خراج به ان شخص کي ڏنو ويو جنهن کي اها زمين ڏني ويئي ۽ جيڪڏهن صرف اراضي بطور تملڪ جي ڏني ويئي هجي بغير معافي خراج جي ته ان زمين ۾ خراج واجب آهي ۽ پهرين صورت ۾ جنهن امام اها زمين ڏني هئي ان کان بعد جي امام لاءِ جائز آهي ته ان زمين جو خراج وٺي.

بهر ڪيف هر حال ۾ هتان جي زمين مشتبّه آهي ۽ يقيناً معلوم نه آهي ته ڪهڙي طريقي تي هتان جي زمين اڳوڻن بادشاهن رعيّت کي ڏني هئي. واللّٰه اعلم - (فتاويٰ عزيزي اردو ص ۵۴۷)

نتيجو: شاه صاحب جي بيان مان معلوم ٿو ٿئي ته سلطنت مغليه دور ۾ ئي حڪومت ڪن ماڻهن کي تائيداً ملڪيت ڪري زمينون ڏنيون هيون تڏهن ته فرمايائين ته اڳوڻن بادشاهن جي فرمانن کي ڏٺو ويندو ته انهن اهي زمينون انهن ماڻهن کي تائيداً ملڪيت ڪري ڏنيون آهن يا ادارا واستحقاقاً تنهنجي معنيٰ سلطنت مغليه جي دور ۾ سموريون زمينون حڪومت جون ملڪيت نه هيون بلڪه هڪي زمينون حڪومت جون به ملڪيت هيون. ڇاڻڪ حضرت پوري رحمہ الله تعاليٰ فرمائي ٿو ته مون جلال الدين تائيسري رحمہ جو رسالو پڙهيو آهي ۽ ان رسالي ۾ خود پاڻ بزرگ تائيسري لکي ٿو ته ان اراضي ولايت الهند ليست عليٰ

سنن واحد يعني هندستان جي ملڪ جون زمينون هڪ قسم جون نه آهن پوءِ انهن جا قسم ذڪر ڪيا اٿائين، (معارف السنن ج ۵ ص ۲۱۸)

تنهن ڪري حضرت ٿانيسري ۽ محمد اعليٰ ٿانوي جي قول کي ڏسي ڪري پاڪستان جي رهواسين جي شخصي زمينن کي سرڪاري زمينون چون صحيح نه ٿيندو.

۲. شيخ جلال الدين ٿانيسري جو فرمائش ته هندستان جي زمين عراق جي زمين وانگر مسلمان لاءِ وقف آهي يعني بيت المال جي ملڪيت آهي. ته هاڻي اسان کي ڏسڻو آهي ته عراق جي زمين جو ڇا حڪم آهي؟ قال صاحب الدرو صاحب الهدايه و القدوري وابن نجيم وعيسيٰ وارض السواد معلوكة لاهلها يجوز بيعهم لها وتصرفهم فيها. درمختار ج ۱ ص ۱۷۸. هدايت ج ۲ ص ۵۷۰ قدوري ص ۲۷۰ بحرائق ج ۵ ص ۱۰۵ رمزالحقائق ج ۱ ص ۱۵۵.

عراق وارن جون زمينون عراق وارن جون مملوڪه آهن انهن کي انهن جو خريد و فروخت ڪرڻ ۽ ڦيرڦار ڪرڻ جائز آهي.

فقه حنفي جي ڪتابن مان معلوم ٿئي ٿو ته عراق جي زمين فتح ڪرڻ کان بعد انهن جي اصلي مالڪن جي ملڪيت برهنئي ۽ انهن کي ان ۾ واپار وڙي جو ۽ ٻئي تصوف جو پورو پورو حق هيو پوءِ جڏهن علامه ٿانيسري رحم هندستان جي زمين کي عراق جي زمين وانگر قرار ڏئي ٿو ته پوءِ جيئن عراق جي زمين اصلي مالڪن جي ملڪيت ۾ هئي ته هندستان جي زمين به اصلي مالڪن جي ملڪيت ۾ رهندي.

البتہ امام مالڪ ۽ امام احمد بن منبل وغيره وٽ عراق جي زمين اصلي مالڪن کي بطور ملڪيت جي نه ڏني وئي هئي بلڪه صرف انتفاع جي لاءِ ڏني ويئي هئي ان ڪري انهن حضرات وٽ انهن کي زمين جو

وڪڻ ۽ بخشش وغيره ڪرڻ ناجائز آهي. ليڪن اسان جي حنفي حضرات وڏي تحقيق سان ثابت ڪيو. آهي ته اهل عراق کي پنهنجي زمين جي ملڪيت جو پورو پورو حق هيو.

حضرات صحابه ڪرام ۽ تابعين ڪرام خود عراق جي زمين جي خريد ۽ فروخت ڪئي آهي جن جا اسماء گرامي هيءَ آهن.

۱. حضرت عبدالله بن مسعود ۲. حضرت حسن ۳. حضرت

حسين ۴. حضرت عمر بن عبدالعزيز ۵. محمد بن سيرين حضرت

حفص بن غياث عراق جي زمين جي متعلق فرمائي ٿو.

تباع ويقتضي بهائدين و تقسم في الموارث.

انهن کي وڪيو ويندو ۽ انهن سان قرض به ادا ڪيو ويندو ۽ وارثن به ان کي ورهايو ويندو.

۶. حضرت احمد بن حنبل ۷. ابن ابی ليلى وغيره به عراق جي

زمين جي خريد و فروخت ڪندا هيا. خطيب بغدادی ان مسئلي جي وڏي تحقيق ڪرڻ کان بعد هتي فيصلو ذڪر ڪري ٿو.

تحصيل منه ان ارض بغداد ملك لاربابها يصح ان تورث و تستغل و تباع و علي ذلك كان من ذكرنا من العلماء والقضاة والشهود والفقهاء لا يكرهون الشهادة في بيع ولا يتوفقون عن الحكم في موروب و بهر يقتدي فيما وقع التنازع فيه و حكمهم وهو الحجة علي مخالفيه خطيب ج ۱ ص ۲۲. القول الماضي ص ۴۵ ص ۴۷).

ان مان هي حاصل ٿيو ته اراضي بغداد اهل اراضي جي ملڪ آهي. وراثت به منتقل ٿين. ڪرائي تي ڏيڻ، واپار وغيره ڪرڻ سڀ جائز آهي ۽ اسان جيترن به علماء ۽ قاضن ۽ شاهدن ۽ فقيهن کي ڏنو آهي ته ان تي عمل ڪندي ڏنو آهي ۽ اراضي جي خريد و فروخت تي شهادت ڏيڻ

کي ٻرو نه سمجھندا هئا ۽ نه کي زمين کي ورائن جي اندر تقسيم ڪرڻ ۾ ڪجهه توقف ۽ تردد ڪندا هئا ۽ جنهن معاملي ۾ ڪوئي جهيڙو ٿي پوي ته اهي ئي حضرات ان ۾ قابل اقتدا آهن ۽ انهن جو حڪم اختلاف ڪرڻ وارن جي مقابلي ۾ حجت آهي.

خطيب بغداد جي تحقيق مان معلوم ٿيو ته احناف جو قول اصح

۽ احق آهي.

۴- حضرت مولانا محمد يوسف بنوري رحمۃ الله تعاليٰ لکي ٿو ته مون جلال الدين تانيسريءَ جو رسالو پڙهيو آهي ان ۾ هتي ڳالهه ذڪر ٿيل آهي ته هندستان جي زمين جي ولايت هڪ قسم جي نه آهي پوءِ ان جا مختلف قسم ذڪر ڪيا اٿائين انهن قسمن کي ذڪر ڪندي آخر ۾ هي لفظ فرمائي ٿو.

ان الاراضي اذا كانت علي هذه الانواع المختلفة التي سبق ذكرها لايجوز الحكم بملڪيتها اوبعد ملڪيتها مالم يعلم انها من اي الانواع فاذا علم علي وجه اليقين علي نوع معين من انواع حڪم علي ذالك النوع المعين واما قبل العلم بذالك فلا يبادر الي الفتوي واراجعها من ص ۱۱ الي ص ۱۴ (معاف السنن ج ۵ ۲۱۹) بيشڪ جڏهن ته اهي زمينون ذڪر ڪيل قسمن موافق مختلف قسم آهن ته انهن لاءِ ملڪيت يا عدم ملڪيت جو فيصلو ڪرڻ جائز نه آهي جيستائين جو هيءَ ڳالهه ثابت نه ٿئي ته انهن مان ڪهڙي قسم واري زمين آهي پوءِ جڏهن يقيني طرح ڪو قسم معين ٿي پوي ته ان معين قسم وارو حڪم ان قسم تي هٿيو ٻي يقين کان اڳ ۾ فتويٰ جي طرف تڪرر نه ڪئي ويندي.

۵- حضرت مولانا مفتي محمد شفيع صاحب به علامه تانيسري

رحم ۽ مولانا محمد اعليٰ ٿانوي رحم جي مذڪور عبارت تي وڏو تبصرو

ڪيو آهي جو تقريباً ۲۰- صفحن تي شامل آهي ان کان بعد مفتي صاحب هندستان جي زمين جي تعين بابت لکي ٿو.

مذڪوره بالا تفصيل سے اراضي هند کي اقسام اور انکے احکام معلوم ہو چکے اب یہ بات رہ جاتی ہے کہ ہر بلده میں کونسي زمین کس قسم میں داخل ہے اسکے متعلق علامہ شامی رحمہ کا فیصلہ اراضي شام کے متعلق جو درحقیقت تمام مذاہب اربعہ کے علماء کا فیصلہ ہے ابھی مذکورہ ہوا ہے سهل اور صاف ہے یعنی جس زمین کے متعلق کسی حجت ۽ دلیل سے یہ بات ثابت ہے کہ وہ بیت المال کیلئے رہے گی اس پر کوئی ناجائز قبضہ کرے گا تو ہٹایا جائیگا اور جس زمین کے متعلق کوئی ثبوت ملک بیت المال ہونے کا نہیں ہے اور لوگ ان پر قابض و متصرف مدعی ملکیت میں اور ان کے مالکانہ تصرفات اور وراثت میں تقسیم متوارث چلی آتی ہے تو وہی لوگ ان اراضی کے مالک قرار پائینگے۔ شامی ج ۳ ص ۳۸۶۔ اللہ سبحانہ ۽ تعالیٰ اعلم۔ القول الماضي ص ۱۲۱.

پاکستان جي زمين جي تعين

جڏهن معلوم ٿي چڪو ته متحده هندستان ۾ جيڪي زمينون پبلڪ جي تصرف هيٺ آهن ۽ انهن جي بيت المال هجڻ لاءِ ڪوئي به ثبوت نه آهي، ۽ اهي شخصي ملڪيت جا مدعي آهن ۽ انهن زمينن ۾ انهن جو مالڪانه تصرف ۽ وراثت ۾ تقسيم ٿيڻ پيڙهن کان جاري آهي ته اهي انهن زمينن جا مالڪ سڏبا ۽ اهي زمينون انهن جون شخصي ملڪيتون آهن ته پاڪستان بڻجڻ کان بعد به اهي شخص انهن زمينن جا مالڪ آهن.

دلائل - نمبر ۱۱ چو ته مسلم جون زمينون ارض مملوڪه

جو پهريون قسم ٿينديون ۽ غير مسلم (ذمي) جون ارض مملوڪ جو ٻئي قسم ٿينديون .

نمبر ۱۲ علامہ ٿاڻيسري جي رد ۾ جواب نمبر ۱ ۾ گذري چڪا آهن.

نمبر ۱۲ حضرت مفتي اعظم پاڪستان مولانا مفتي محمد شفيع صاحب فرمائي ٿو. معلوم هئا ته اس معاهدے کي روس ۽ پاڪستان بننے کے بعد هر شخص اپنے اپنے منقولہ اور غير منقولہ کا بدستور سابق مالڪ ف متصرف رها، ملك کي تقسيم سے نہ کسی مسلم يا غير مسلم کي املاک متاثر هونين اور نہ رهين بيع وغيره کے معاهدات باهمي اندروني پاڪستان پر اس کا کوئي اثر پڑا. بلڪ انگریزي عہد میں جو شخص جس چیز کا مالک یا اس پر کسی معاهدہ کي حیثیت سے متصرف تھا وہ ملک اور معاهدات بدستور سابق قائم رہے. اس میں پورے باشندگان ملک مسلم اور غير مسلم سب کا ایک ہی حکم ہے اور انگریزي عہد میں اراضی هندستان کے جو احکام تیسرے باب میں لکھی گئے ہیں وہ سب هندستان و پاڪستان دونوں میں شرعي حیثیت سے بدستور قائم ہیں. (القول الماضي ص ۱۴۹)

پاڪستان ۾ متروڪ جائداد

يعني جيڪي زمينون يا جايون وغيره واڻيا پاڪستان ۾ ڇڏي هندستان هليا ويا سي في ۰ جو مال آهن.

حضرت مفتي اعظم پاڪستان مفتي محمد شفيع رحم فرمائي ٿو ته ”ڪم پاڪستان میں جو زمین جائداد وغيره غير مسلم چھوڑ گئے ہیں وہ کسی جنگ کے ذریعہ ان سے حاصل نہیں کی گئی اسلئے ان

ڪا شمار دوسري قسم يعني مال فيء مين هو ڪا. القول الماضي ص ۱۵۰.

يعني شريعت پاڪ جو قاعدو آهي ته جيڪو مال بغير جنگ جي ڪافرن کان حاصل ٿئي انکي مال فيء جو چئبو آهي ء فيء جو مال بيت المال ۾ جمع ڪيو ويندو آهي. پوءِ پاڪستان ۾ جيڪا جائداد ۽ زمينون وغيره هندو ڇڏي ڪري هندستان هليا ويا سي فيء جو مال چئبا.

فيء جي مال جا مصرف ء فيء جي مال جو ڪير مستحق آهي ڪجهه تفصيل فيء جي بحث ۾ گذري چڪو آهي مگر هت به قرآن پاڪ جي حڪم موافق وضاحت ڪجي ٿي. قال الله تعاليٰ

للفقراء المهاجرين الذين اخرجوا من ديارهم واموالهم يبتغون فضلا من الله ورضوانا وينصرون الله ورسوله اولئك هم الصادقون والذين تبؤ الدار والايمان من قبلهم يحبون من هاجر اليهم ولا يجدون في صدورهم حاجة مما اوتوا ويؤثرون علي انفسهم ولو كان بهم خصاصة ومن يوق شح نفسه فاولئك هم المفلحون والذين جاءوا من بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولاخواننا الذين سبقونا بالايمان ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا ربنا انك رؤوف رحيم (الحشر ۱۶)

(۽ اهو فيء جو مال) انهن هجرت ڪرڻ وارن مسڪينن لاءِ (به) آهي جن کي سندن گهرن مان ۽ مالن مان ٻاهر ڪڍيو ويو جيڪي (پنهنجي) الله کان فضل ۽ سندس رضا مندي طلبيندا آهن يا الله کي ۽ سندس پيغمبر کي مدد ڏيندا آهن. اهي ئي سچا آهن. ۽ (انهن لاءِ به

آهي) جن دارالاسلام (يعني مديني) ۾ ۽ ايمان ۾ مهاجرن کان اڳ گهر بڻايو جيڪو وٽن لڏي اچي تنهن کي دوست رکندا آهن ۽ جيڪي مهاجرن کي ڏٺو ويو تنهن بابت پنهنجين دلين ۾ ڪا پريشاني نه لهندا آهن ۽ (پن کي) پاڻ کان پسند ڪندا آهن توڻيڪ ڪين ڪو احتياج هوندو آهي ۽ جن کي پنهنجي نفس جي حرص کان بچايو ويو سي ئي چئن وارا آهن ۽ (اهو مال انهن لاءِ به آهي) جيڪي انهن (مهاجرن ۽ انصارن) کان پوءِ آيا، چوندا آهن ته اي اسان جا پالڻهار اسان کي بخش ۽ اسان جي (انهن) ڀائرن کي (به) جن ايمان آڻڻ ۾ اسان کان اڳرائي ڪئي ۽ مؤمنين جي به نسبت اسان جي دلين ۾ ڪو ڪينو نه وجهه اي اسان جا پالڻهار بيشڪ تون ڏاڍو شفقت ڪندڙ مهربان آهين.

هنن تنهي آيتن جو مطلب آهي ته اڳين آيت ۾ جو عام ڀتيمن ، مسڪينن ۽ مسافرن کي محتاجي جي ڪري في مال جو مستحق بڻايو ويو آهي هنن آيتن ۾ انهن جي مزيد تشريح بيان ڪئي ويئي آهي ته اگرچہ حقدار ان مال جا سمورا فقير ۽ مسڪين آهن مگر وري به انهن ۾ مسڪين مهاجر ۽ مسڪين انصار ۽ ايندڙ زماني ۾ جيڪي مسڪين پيدا ٿيندا انهن جو به ان مال في حق آهي.

مذڪوره آيتن جي متعلق حضرت عمر رضه جو قول،
(۱) جڏهن حضرت عمر رضه مذڪوره آيتون پڙهي بس ڪئي فرمايائين.

ما بقي احد من اهل الاسلام الا وقد دخل في ذالك (قرطبي ج ۱۸ ص ۲۲)

نه ٿو بچي ڪو به مسلمان مگر ته انجو ان ۾ حق آهي.
(۲) هڪ ٻي روايت ۾ آهي ته جڏهن واللذين جاؤا من بعدهم

تي حضرت عمر رضه پهتو فرمايائين.

استوعبت المسلمين عامة فلئن عشت فلما تين الراعي وهو بسرو حمير صيب منها لم يعرق فيها جبينه (مسكوة ص ۲۵۱ قرطبي ج ۱۸ ص ۲۲)

في جي مال عام مسلمانن کي لپيٽي ورتو آهي. پوءِ قسم آهي الله تعاليٰ جو جيڪڏهن مون زندهه رهيم ته اهو في جو مال سرو حمير ۾ جيڪو ڌنار آهي انکي به حاصل ٿيندو جنهن جي حصول ۾ انجي پيشاني مان پگهر به نه وهيو هوندو.

(۲) هڪ روايت ۾ آهي ته جڏهن حضرت عمر رضه ٺهي آيتون پڙهيون فرمايائين.

هذه استوعبت المسلمين فيصرفه الي الا هم فالاهم وينظر في ذلك الي مصالح المسلمين لا مصلحة الخاصة به (حجة الله البالغة ج ۲ ۱۷۱) هيءَ آيتون سمورن مسلمانن تي شامل آهن پوءِ اهم ضرورت جي اهم انکي ورهائيندو ۽ مسلمانن جي مصلحتن ۾ نظر ڪندو صرف پنهنجي نفس جي مصلحت ڏانهن نظر نه ڪندو.

(۴) قال عمر لولا آخر المسلمين ما فتحت قرية الا قسمتها بين اهلها ربحاري ج ۱ ص ۲۱۴ حضرت عمر رضي الله عنه فرمائي ٿو ته جيڪڏهن پوين مسلمانن جو خيال نه ڪيان ها ته جيڪر جيڪو به ڳوٺ فتح ڪيو وڃي ها ته ضرور ان کي موجوده مسلمانن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيان ها. (مگر پوين مسلمانن جو خيال رکي ڪري سڀ کي موجوده مسلمانن ۾ تقسيم نه ٿو ڪيان بلڪه پوين لاءِ به ڪجهه بچائي رکان ٿو.)

حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جي تفسير مان معلوم ٿو ٿئي ته

ته فيء جي مال جا مصرف ۽ مستحق سڀ مسلمان آهن مهاجر هجن ڇاهي انصار هجن موجوده زماني جا هجن ڇاهي ايندڙ زماني ۾ هجن ۽ هر هڪ کي ان ما ضرورت آهر ڏبو.

پاڪستان ۾ متروڪ زمينون صرف مهاجرن کي ڏيڻ
ظلم آهي. پوءِ جڏهن پاڪستان ۾ هندن جون متروڪ زمينون وغيره فيءَ جو مال آهن سي صرف مهاجرن کي تقسيم ڪري ڏيڻ نسورو ظلم آهي ۽ اصلي ديسي محتاجن کي مستحق ئي نه سمجهڻ اها اسلام ڪٿي تعليم ڏني آهي. (۱) الله تعاليٰ پنهنجي مقدس ڪتاب ۾ في جي مال جو جيئن مهاجرن کي فقير هجڻ ڪري مستحق قرار ڏنو آهي تيئن انصارن (ديسي ماڻهن) کي به فقير هجڻ ڪري مستحق قرار ڏنو آهي.

(۲) ۽ پڻ ولا يحدون في صدورهم حاجة مما اوتوا : ۽ جيڪي مهاجرن کي ڏنو ويو تنهن بابت پنهنجين دلين ۾ ڪا پريشاني نه لهندا آهن. ان آيت متعلق بعض مفسرين فرمائن ٿا ته اوتوا جو ضمير انصارن ڏانهن راجع آهي پوءِ آيت جو مطلب نڪرندو ته انصارن کي مهاجرن جي مقابلي ۾ جو ٿورو مال ملندو هيو ان کان انصار پنهنجي دلين ۾ تنگي ۽ حسد نه آڻيندا هيا. (احڪام القرآن لا بن عربي ج ۴ ۱۷۷۵ قرطبي ج ۱۸ ص ۲۴)

ڇو جو هڪ ته انهن کي پاڻ کان وڌيڪ مستحق سمجهندا هيا هن ڪري ته انصارن کي ڪافي زمينون ۽ جائداد هيون ۽ مهاجر ويچارا بلڪل فقير ۽ انصارن جي سهاري هوندا هيا. پيو ته ويڙهون علي انفسهم ولو کان بهر خصاصة. يعني توڙي انهن کي پنهنجي گهرج هوندي هئي ان هوندي به مهاجرن جي گهرج جو لحاظ ڪندا هيا. بهر حال ان تفسير مطابق معلوم ٿو ٿئي ته جيئن مهاجرن فقيرن

سان گڏ الله تعاليٰ انصارن (ديسي) فقيرن کي فيءَ جو مستحق فرمايو آهي. تيئن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن به مهاجرن فقيرن وانگري انصارن (ديسي) فقيرن کي به مستحق فرمايو آهي.

(۲) حضرت جابر بن عبدالله انصاري کي خيبر جي کارڪن مان

ڏنو هئائون بخاري ج ۱ ص ۴۴۲

(۴) جڏهن بنو نضير ۽ بنو قينقاع جا مال بطور في جي مسلمانن

کي حاصل ٿيا ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن انصارن جي سردار

ثابت بن قيس بن شرس کي سڏي ڪري فرمايو ته پنهنجي قوم جي

ماڻهن کي مون وٽ سڏ عرض ڪيائين ته صرف خزرج قبيلي کي سڏيان

يا سڀني انصارن کي؟ فرمايائين سڀني کي سڏڻو آهي. سڀئي انصار گڏ ٿيا

رسول الله صلي الله عليه وسلم جن تقرير فرمائي جنهن ۾ الله تعاليٰ جو

حمد ۽ ثنا فرمايائون. ۽ انصارن جي تعريف فرمايائون ته انهن

مهاجرن سان سٺو سلوڪ فرمايو آهي ۽ وڏي قرباني ڏني

آهي. تنهن کان بعد فرمايائون ته الله تعاليٰ توهان کي

بنو نضير جا مال عطا فرمايا آهن. جيڪڏهن اوهان گهرو ته مون انهن

مالن کي مهاجرن ۽ انصارن ۾ تقسيم ڪيان ۽ مهاجر بدستور اوهان جي

گهرن ۾ رهن ۽ جيڪڏهن چاهيو ته هي بي گهر ۽ بي زر ماڻهو آهن اهي

مال صرف انهن ۾ تقسيم ڪيا وڃن ۽ اهي اوهان کي گهر خالي ڪري

ڏين ۽ پنهنجا وڃي گهر پاڻ جوڙن.

اهو ٻڌي ڪري انصارن جا به وڏا سردار حضرت سعد بن عبادۃ ۽

سعد بن معاذ اتي ڪڙا ٿيا ۽ عرض ڪيائون يا رسول الله اسان جو رايو

آهي ته اهي سڀ مال صرف اسان جي مهاجر ڀائرن ۾ تقسيم ڪيا وڃن

۽ پوءِ به اسان جي ئي گهرن ۾ رهن. انهن سردارن جي اها ڳالهه ٻڌي

ڪري سڀ جو سڀ انصار اٿي ڪري چئي ڏنائون ته اسان ان فيصلي تي راضي ۽ خوش آهيون. ان وقت حضور صلي الله عليه وسلم جن انصارن ۽ انهن جي اولاد کي دعائون ڪيائون ۽ انهن مالن کي صرف مهاجرن ۾ تقسيم ڪيائون. انصارن ۾ صرف ٽي ماڻهو محتاج هيا انهن کي به حصو عطا فرمايائون ۽ انهن ٽن انصارن جا نالا هي آهن (۱) ابود جانه (۲) سهل بن حنيف (۳) حارث بن الصمة ۽ ڪن جو چوڻ آهي ته سهل ۽ اباد جانه کي مهاجرن وانگر حصو ڏنائون ۽ سعد بن معاذ کي ابن ابي الحقيق جي مشهور تلوار ڏنائون (مظهري ج ۹ ص ۲۴۲ قرطبي ج ۱۸ ص ۲۳۰۱ احڪام القرآن لابن العربي ج ۴ ۱۷۷۶ معارف القرآن ص ۳۷۴)

(۵) بحرين مان جزيه جي اڳاڙي لاءِ حضور صلي الله عليه وسلم جن حضرت ابو عبیده بن الجراح کي موڪليو. پوءِ جڏهن حضرت ابو عبیده بن الجراح بحرين مان جزيه اڳاڙي مدينه منوره ۾ پهتو. انصارن کي ان جي اچڻ جي خبر پئجي ويئي تنهن ڪري انصارن صبح جي نماز ۾ مسجد نبوي ۾ مڙيا جڏهن حضور صلي الله عليه وسلم جن صبح جي نماز پوري ڪندا ويا ته انصارن سندن سامهون ويهي رهيا، حضور صلي الله عليه وسلم جن انصارن کي ڏسي مرڪي ڏنو ۽ فرمايائون ته مون پائيان ٿو ته اوهان کي خبر پئي آهي ته ابو عبیده مال آندو آهي تنهنڪري آيا آهيو. عرض ڪيائون ته هاڻو! سائين ان ڪري آيا آهيو. فرمايائين ته دلچاءِ ڪيو ۽ خوش ٿيو اوهان جو مقصد پورو ٿيندو (بخاري ج ص ۴۴۷)

(۶) حضرت جابر انصاري کي فرمايائون ته جڏهن بحرين کان مال ايندو ته مون تو کي ان مان هيئن هڪ پري ڏيندم (بخاري ج ۱)

(۷) جڏهن بحرين فتح ٿيو ته حضور صلي الله عليه وسلم جن انصارن کي سڏيو ته مون بحرين جون زمينون اوهان کي لکي ڏيان مگر انصارن انکي قبول نه ڪيو بلڪه عرض ڪيائون جيستائين اسان جيتريون زمينون انصارن کي لکي نه ڏيندو تيستائين اسان قبول نه ڪندا سين (بخاري ج ۱ ص ۲۲۰)

دَسُو جَذْمَن بِي فِي جَوِّ مَالِ حَضْرٍ صَلَّي اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتُ أَيُو
أَمِي تَهْ اِگْ بِرْ اِنْصَارَن كِي سڏيو ويو آهي ۽ انصارن جي گهرج کي پورو
ڪيو ويو آهي. هيءُ علائقو ڳالهه آهي جو انصارن پاڻ مهاجرن کي
ترجيح ڏني آهي ۽ انصارن جي مهاجرن کي ترجيح ڏيڻ عقلا ۽ اصولا
سندن شان جي لائق آهي جو سندن شان جي قرآن شريف هنن اکرن سان
ساهدي ڏئي ۱

يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا
وَبُؤُتُوا عَلَيْهِمْ أَنْفُسَهُمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ط (الحشر ۱)

جيڪو وٽن لڏي اچي تنهن کي دوست رکندا آهن ۽ جيڪي
مهاجرن کي ڏنو ويو تنهن بابت پنهنجين دلين ۾ ڪا پريشاني نه لهندا
آهن ۽ (بين کي) پاڻ کان پسند ڪندا آهن توڙيڪ ڪين ڪو احتياج
هوندو آهي پوءِ پاڪستان جي حڪومت فيءَ جي مال مان ڊيسي
مستحقن کي محروم ڪري صرف مهاجرن کي ڏنوا هو حڪومت جو
نسورو ظلم چئبو. جڏهن ته فيءَ جي مال ۾ هر وقت الله جو رسول ڊيسي
ماڻهن کي دعوت ٿو ڏئي.

اسان جي سنڌي مسلمانن کي صدين کان وٺي وائيان پيڙهيندا
آيا ۽ پڳڙن جي مٿ تي اسان جي مسلمانن کان زمينون ڪسيندا آيا

واڻين اسان جي سنڌي مسلمانن جي صفارت پي ڇڏي هئي، ۽ ذري گهٽ ديسي مسلمانن جو حال مهاجرن جهڙو ئي هيو اسلامي روءِ سان حڪومت جو فرض هيو ته ضرورت آهر اول متروڪ جائداد مقامي مسلمانن ۾ ورهائي هان اول مقامي ماڻهن جو احتياج ۽ ضرورت پوري ڪري هان بعد ۾ مهاجرين حضرات ۾ تقسيم ڪري هان. هي ڪهڙو اسلام آهي جو هڪ غريب مسلمان جنهن کي ڪو اجهو ڪونهي ۽ انجي پاڙي ۾ هڪ بيت المال ۽ في جي زمين آهي هو زمين جو محتاج آهي ان کي نه ڏني وڃي بلڪ هزار ڪو هن کان آيل مسلمان کي ڏني وڃي، اصلي باشنده محتاج ئي رهي ۽ نئون آيل بادشاهي ڪري.

ڇا شريعت پاڪ شفعي جو مسئلو نه ڏسيو آهي ۽ ڇا شريعت ياک پاڙي جو حق نه ڏسيو آهي، رسول پاڪ توڙي جو سندس انصار صحابي آسودا به آهن تڏهن به في جو مال اول انصارن کي پيس ڪن ٿا.

۽ پاڪستان جي حڪومت غريب ۽ ڪنگال ديسي ماڻهن کي نظر انداز ڪري ٻاهرين ماڻهن کي مفت ۾ نوازي ڇڏيو، ۽ ديسي مسلمانن تي ظلم نه اسلام ڪيو آهي نه مهاجرن ڪيو آهي بلڪ اهو ظلم پاڪستان جي حڪومت يعني مسلم ليگ ڪيو آهي خدا تعاليٰ وٽ آهي اسلام جا غدار مسلم ليگي ڪهڙو جواب ڏيندا جن اسلام کي ظلم جوڙ ستو ۽ چار بڻايو آهي. ميان لکين ديسي مسلمان بنا اجهن جي اڄ به آهن جو ويچارا اڃان تائين ابائين ڪڪن ۾ ويٺا آهن، مگر مون ڪو به مهاجر اهڙو نه ڏٺو آهي جنهن کي پڪي جاءِ نه هجي ڪم از ڪم ڪڇن سرن جو مضبوط گهر ته ضرور هوندس ۽ ڪن مهاجرن کي ته ضرورت کان مٿي جايون مليون جو آخر وڪرو ڪري مقامي مسلمانن

کي ڏنائون. اڃان به ظلم جي وڏي هي ڳالهه آهي ته مهاجرن کان جيترو به وس پڳو ڪوڙ بدوڙ تي متروڪ جائداد ۽ زمينون حاصل ڪيائون ان کان پوءِ به متروڪ زمينون ۽ جائداد خريد ڪرڻ جو حڪومت حق مهاجرن کي ڏنو. مقامي ماڻهن کي اهو به حق ڏنو ويو. مون پنهنجي ڳوٺ جي ڳالهه ڪيان ٿو ته اسان جي ديهه ۾ متروڪ زمين سوين ايڪڙ هئي ان مان تقريباً ٽي حصا مهاجرن کي ڪلير ۾ مليا چوٿون حصو ٻجي پيو ان جي خريد ڪرڻ جو حق به مهاجرن کي ڏنو ويو جو اها رهي ڪهي زمين به مهاجرن ورتي بعد ۾ مهاجرن اها زمين ٻيئي رقم ۾ مقامي مسلمانن کي وڪڻي ڏنائون ان کان علاوه ٻين حقوقن ۾ به حڪومت مقامي مسلمانن کي نظر انداز ڪري مهاجرن کي چوٽيءَ تي چاڙهي ڇڏيو جنهن جو نتيجو دنيا جي آڏو ظاهر آهي اسلامي تاريخ شاهد آهي ته انصارن جي ايتار جي باوجود جو انهن پنهنجي ضرورت کي ڦٽي ڪري ڦي وغيره ۾ مهاجرن کي ترجيح ڏني ان هوندي به مهاجرن انصارن جي چاڪري ڪئي آهي انهن وٽ مزدوريون ڪيون اٿائون مساقات وغيره تي انهن کان باغ ورتا اٿائون مطلب مهاجر هميشه معاشي مسئلي ۾ انصارن کان پٺتي رهيا آهن مگر حڪومت پاڪستان ڦي وغيره جي معاملن ۾ بيت المال ۾ انصارن (اصل سنڌي ماڻهن) کي ايترو نظر انداز ڪري ڇڏيو جو انصارن (اصلي سنڌي) روزاول کان اڄ تائين معاشي مسئلي ۾ مهاجرن جا محتاج رهندا اچن ٿا پوءِ جڏهن حڪومت پاڪستان هڪ ڌر کي وڌائيندي رهي ۽ ٻئي ڌر کي جيڪا اصلي حقوقن جي حقدار آهي ان کي ڪڍيندي رهي. نيٺ نتيجو هيءُ نڪتو جو جن جي حڪومت اڳ ۾ دل وڌائي ڇڏي هئي اها اڃان جابر بڻجي ويئي وري هو ڏانهن مظلوم ڌر ظلم سهندِي سهندِي جيئن ته

ڪم اچي جيئن ته حضرت عمر رضه جي قول موافق والذين جاؤامن بعدھم ۽ (اهو مال انهن لاءِ به آهي) جيڪي انهن (مهاجرن ۽ انصارن) کان پوءِ آيا. پر الله تعاليٰ اشارو فرمايو آهي. ۽ غير علائقي مسلمانن لاءِ ٻيا به ڪوڙ مسلمان ملڪ آهن جيڪي پاڪستان کان به زياده آسودا آهن وري پاڪستان ۾ به هرون ڀرون سمورن ڌڙيلن مسلمانن جو ٺيڪو چڙو سنڌ تي به ڪونهي جڏهن ته سنڌ سرڪار پنهنجن کي حق رسائي ۾ ئي مجبور آهي عهدي ڳالهه عقل عشريعت جي خلاف آهي ته ڪنهن گهر جا پاتي اڳ ۾ ئي پاڻ ۾ ماني تي جهيڙو لاتيون وينا آهن ته انهن جي مٿان وري ٻيا ماڻهو به ٻيڄن ته هنن کي به ٽڪر ڏيو، بلڪه انهن جي اڻ پوري ماني زوريءَ ڪسي ٻين کي سڏي ڪري ڏجي، اهڙي گهر کان ته ايل پينو ماڻهو به ٽري ويندو ۽ انکي شرم ايندو ته جڏهن هي پاڻ ۾ اڳيئي ماني جي ٽڪر تي وڙهن ٿا مون ڪهڙي سين هٿان.

پاڪستان جي زمين عشري آهي يا خرابي
پاڪستان جون زمينون هڪ قسم جون نه آهن تقريباً ست قسم آهن .

۱- اهي زمينون جو پاڪستان بنجڻ کان اڳ ۾ ئي مسلمانن جون نسل بعد نسل ارثاً بعد ارث ملڪيت آهن يا مسلمانن کان ئي مسلمانن کي ملڪيت ٿي مليون آهن پوءِ خريد ڪرڻ سان يا بخشش وغيره سان ته اهڙي قسم جون زمينون عشري آهن پر وچ ۾ جيڪڏهن انهن جو ڪو ڪافر مالڪ بڻيو هوندو ته پوءِ عشري نه آهن ۽ جن جو حال ڪجهه به معلوم نه آهي ۽ هن وقت مسلمانن جي هٿ ۾ آهن انهن لاءِ به ائين سمجهيو ته مسلمان کان حاصل ٿيل آهن بدليل استصحاب الحال

بس اهي عشري آهن (امداد الفتاوي ج ۲ ص ۵۹)

(ب) مولانا مفتي عزيز الرحمن مفتي اعظم دارالعلوم ديو بند رحه فرمائي ٿو هندستان جي سمورن زمينن جو هڪ حڪم نه آهي. البته جيڪي زمينون مسلمانن جون مملوڪ آهن انهن ۾ عشر واجب آهي مسلمانن کي عشر ڪڍڻ گهرجي (عزيز الفتاوي ص ۲۵۵) وكذا في ص (۲۵۶)

هي ته ۾ فتاويٰ حضرت مفتي عزيز الرحمن رحه ۽ حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي رحه جون پاڪستان بڻجڻ کان اڳ جون آهن جڏهن ته پاڪستان اڃان دارالحرب هيو. پاڪستان بڻجڻ کان بعد ته پوءِ اهي زمينون بطريق اوليٰ عشري آهن، ڇو ته دارالاسلام بڻجڻ وقت مسلمانن کان عشر وٺڻ ٿي لائق آهي ڇو ته عشر عبادت آهي ان ۾ ئي مسلمان جي عزت آهي ۽ خراج ۽ جزيه ۾ ٽيڪس جي معنيٰ آهي ته پوءِ ان ۾ مسلمان جي ذلت آهي ڪما قال العلامة السيد محمد ابوالسعود المصري رحه.

لان المسلم لا يبدء بالخراج صيانة له عن الذل لما فيه من معني الجزية و في العشر معني القرية (فتح المعين ج ۲ ص ۴۴۶ و ڪڏ في رمالحقائق ج ۱) (۲۵۵)

مسلمان تي شروعات ۾ ذلت جي بچاءَ خاطر خراج نه رکيو ڇو ته ان ۾ جزيه جي معنيٰ آهي ۽ عشر برثواب جي معنيٰ آهي. وڪما قال صاحب الدرالمختار.

لانہ البق بالمسلمين (در مختار ج ۴ ص ۱۷۶) ڇو ته (عشر) مسلمانن جي حال جي وڌيڪ لائق آهي. تنهن ڪري اهڙي قسم جي زمين تي عشر واجب آهي.

سوال ۱ مولانا همايوني رحمہ ڌنهنجي فتاويٰ ج ۱ ص ۱۵۷ ۽ ۱۵۸
 ۾ ثابت ڪيو آهي ته سنڌ جي زمين تي محمد بن قاسم رحمہ خراج
 پنجنون حصو پيداوار زمين جو مقرر ڪيو هيو ته پوءِ هاڻي به اهو ئي مقرر
 هوندو؟

جواب ۱ جهڙي طرح محمد بن قاسم رحمۃ الله تعاليٰ کان سنڌ
 جي زمين تي خراج مقرر ڪرڻ ثابت آهي اهڙي طرح هي ڳالهه به ثابت
 آهي ته سنڌ جي ڪن علائقن جا ماڻهو ان وقت ئي مسلمان ٿيا هيا ان
 ڪري انهن تي عشر مقرر ڪيو ويو هيو جيئن ته مستند تاريخ جي
 ڪتابن کانسواءِ خود مولانا همايوني جي ان رسالي (سراج الهند في
 تحقيق خراج الهند) ۾ به ان جي تصريح موجود آهي ۽ هي ڳالهه پي
 ثابت آهي ته ڪن مجاهدن کي ڪجهه جاگيرون بطور ملڪيت جي ڏنيون
 ويون هيون (فتوح البلدان للبلا ذري ص ۴۲۵) ۽ وليد بن عبدالملڪ جي
 آخري دور ۾ راجا ڏاهر جو پٽ جيسيه بغاوت ڪري برهمڻ آباد جو
 مستقل بادشاهه بڻجي ويو هيو، اهڙي طرح سنڌ جي ٻين علائقن جا راجا
 به باغي ٿي ڪري خود مختار بڻجي ويا هئا، جڏهن حضرت عمر بن
 عبدالعزيز جي خلافت جو زمانو آيو ته انهن راجائن کي خطن جي ذريعي
 پهريان اسلام جي پوءِ اطاعت جي دعوت ڏنائين جنهن ڪري هو
 مسلمان ٿيا حضرت عمر بن عبدالعزيز انهن راجائن کي سندن علائقن
 جو حاڪم مقرر ڪري ڇڏيو ۽ انهن جي سمورن زمينن تي ملڪيت
 برقرار رکي (ڪامل ابن اثير ج ۴ ص ۲۲۴).

مٿيان ذڪر ڪيل قسم زمينن جا سڀ عشري آهن. تنهن کان
 سواءِ جن زمينن تي محمد بن قاسم رحمۃ الله تعاليٰ خراج رکيو هيو انهن
 ۾ به احتمال آهي ته ڪي زمينون ڪجهه مدت کان بعد غير آباد يا

لاوارث ٿي ڪري بيت المال جي ملڪ ٿي ويون هجن ۽ پوءِ بيت المال مان ڪنهن مسلمان کي مليون هجن. مطلب ته چوڏهن سو سال جي انقلابن کان بعد ڪنهن زمين جي صحيح حقيقت جو حال معلوم ڪرڻ نا ممڪن آهي، ان ڪري مولانا مفتي عزيز الرحمن صاحب ۽ حضرت مولانا ثانوي صاحب حمهما الله تعاليٰ جي تحقيق ٿي حق آهي، مگر اهو حڪم انهن زمينن جو آهي جو ڪهڙي عرصي کان وٺي نسلا بعد نسل مسلمانن جون مملوڪ ٿينديون آيون آهن.

۲- اهي زمينون جيڪي مسلمانن تقسيم کان اڳ يا تقسيم کان پوءِ غير مسلم کان خريد ڪيون آهن سي خراجي آهن ڪما قال ابوالبركات اشترعي مسلم ارض خراج يجب (الخراج) (ڪنزالدقائق ص ۲۱۰) مسلمان جيڪڏهن خراجي زمين خريد ڪئي ته انجي مٿان خراج آهي.

۳- تقسيم کان اڳ جيڪي انگريزن کان مسلمانن غير آباد زمينون قيمتا يا مفت حاصل ڪيون سي ڪفار جي استيلاءِ ڪري خراجي آهن. (القول الماضي ص ۱۸۰ احسن الفتاويٰ ج ۴ ص ۳۷۰) وقال في ڪنزالدقائق.

وان غلبو علي اموالنا واحرزوها بدارهم ملڪو هار ڪنزالدقائق ص ۲۰۵) جيڪڏهن ڪافر اسان جي مال تي غالب اچي ويا ۽ انهن کي پنهنجي دار ۾ محفوظ ڪيائون ته ان جا مالڪ ٿي بوندا.

۴- پاڪستان کان بعد جيڪي غير آباد زمينون حڪومت کان مسلمانن قيمتا يا مفت حاصل ڪري آباد ڪيون سي عشري يا خراجي هجن ۽ ويجهي زمين جي تابع آهن. جيڪڏهن ان جي ويجهو ٻنهي قسمن جون زمينون برابر آهن ته اهي نيون آباد ڪيل زمينون عشري

آهن. ڪما قال صاحب الدر والشمس.

ولو احياء مسلم اعتبر قربه اي قرب ما احياء ان كان الي ارض
الحراج اقرب كانت خراجية وان كان الي العشر اقرب فمشرية وان كانت
بينهما فمشرية مراعاة لجانب المسلم وهذا عند ابي يوسف رحمة الله
واعتر محمد المراء فان احياءا بماء الحراج فخراجية والافعشرية وبالاول
يفتي (رد المحتار ج ٤ ص ١٨٤)

جيڪڏهن ان غير آباد زمين کي مسلمان آباد ڪيو ته انجي قرب
جو اعتبار ڪبو يعني جيڪڏهن خراجي زمين ويجهي آهي ته پوءِ اها به
خارجي هوندي ۽ جيڪڏهن عشري زمين ويجهي آهي ته پوءِ اها به
عشري هوندي ۽ جيڪڏهن ٻنهي جي وچ ۾ هڪ جيتري آهي ته پوءِ
مسلمان جو لحاظ رکندي عشري ٿي پوندي ۽ هي آهي ابو يوسف رحم
وت ۽ امام محمد رحم ٻائيءَ جو اعتبار ڪري ٿو. يعني جيڪڏهن
عشري ٻائيءَ تي آباد ٿي آهي ته عشري آهي ۽ جيڪڏهن خراجي ٻائي
تي آباد آهي ته خراجي ٿي پوندي. فتويٰ ابو يوسف جي قول تي آهي.

٥. هندن جون متروڪ زمينون جيڪي مهاجرن کي مليون يا ٻئي
ڪنهن به مسلمان کي حڪومت ياڪستان کان مفت يا پيسن سان
مليون سي عشري آهن ڇو ته هندن جون متروڪ زمينون في ۽ بيت
المال جون آهن حڪومت جي ورج سان مسلمانن جون ابتدائي ملڪ
بنجي چڪيون ۽ مسلمانن جي زمين تي عشر لڳائڻ ٿي گهرجي ان ڪري
اهي سڀ زمينون عشري آهن.

(لقول الماضي ص ١٧٢ احسن الفتاويٰ ج ٣٧١) وقسال في

البحر الرائق.

لانه بمنزلة الفيء فلا يثبت (اي الحراج) في اراضيهم كما لا يثبت

في رقابهم (بحر رائق ج ۵ ص ۱۰۴) ڇو ته خراج بمثزلة في جي آهي ان ڪري مسلمانن جي زمين ۾ خراج ثابت نه ٿيندو جيئن انهن جي جانن تي جذبو ثابت نه ٿيندو.

۶- غير مسلم جي هر حالت ۾ زمين خراجي آهي چاهي پيءُ - ڏاڏي، کان موروثي هجي يا چاهي مسلم يا غير مسلم کان خريد ڪري يا ڪنهن کان به بخشيش ٿي ڪري مليس يا توڙي مسلمان ٿي ٿي تڏهن به خراجي آهي. ڇو ته عشر عبادت آهي ۽ ڪافرن تي عبادت نه آهي (ڪما في فتح المين ج ۲ ص ۴۴۱ وڪذا في رمزالحقائق ج ۱ ص ۲۵۵) وقال في كنزالدقائق

وان عطلها صاحبها او اسلم او اشترى مسلم ارض خراج يجب (ڪتر الدقائق ص ۲۱۰) ۽ جيڪڏهن زميندار ان کي بيڪار ڪري ڇڏيو يا ڏمي مسلمان ٿي پيو يا ان کان ڪنهن مسلمان خراجي زمين خريد ڪئي ته خراج واجب ٿيندو.

۷- غير مسلم جون متروڪ زمينون يا غير آباد زمينون حڪومت پاڪستان ڪنهن کي عارضي طور ڏئي يا ٺيڪي تي ڏئي يا ڪرمت تي ڏئي ته ان ۾ عشر آهي ۽ ان ۾ خراج نه آهي اهڙي قسم جي زمين کي اراضي مملڪه يا حوز يا سلطانيه چئبو آهي. وقال الشامي

اراضي المملكة والحولاعشرية ولاخراجية (ردالمختار ج ۴ ص ۱۸۷) زمينون مملڪه ۽ حوزه جون نه عشري آهن ۽ نه خراجي آهن.

عشر جا احڪام ۽ مسائل

عشر زمين جي زڪوة آهي جيئن سون، چاندي، ۽ ڍورن وغيره تي زڪوة آهي تيئن عشري زمين تي عشر، البتہ سون، چاندي، ڍورن وغيره وانگر چاليهون حصو فرض نه آهي بلڪه ڪن صورتن ۾ ڏهون

حصو واجب آهي ۽ ڪن صورتن ۾ ويهون حصو واجب آهي مگر پنهنجي کي عوام جي سهوليت خاطر عشر چيو ويندو آهي.

عشر واجب وحب لاء شرط : عشر جي وجوب لاء چار شرط آهن. شرط پهريون مسلمان هجڻ (بدائع ج ۲ ص ۵۴) ڪافرن تي نه آهي. ٻيون شرط زمين عشري هجي خراجي تي نه آهي (ايضا ص ۵۷) ٽيون شرط زمين مان پيداوار حاصل ٿي. جيڪڏهن زمين مان ڪجهه به پيداوار حاصل نه ٿي چاهي ڪهڙي به سبب ڪري ته پوءِ ، عشر واجب نه ٿيندو. (ايضا ص ۵۷) چوٿون شرط پيداوار اهڙي شيء هجي جنهن کي پوکڻ جو رواج هجي ۽ عادهً انجي پوک ڪري نفع حاصل ڪيو ويندو هجي. پوء پاڻ هر تو جيڪو گاهه ڦٽو يا بيڪار قسم جا جيڪي پاڻ هر تو وٽ ڦٽا ته انهن ۾ عشر نه آهي. گاهه ۽ بانس کي جيڪڏهن آمدني جي غرض سان پوکيو ويو ته ان ۾ به عشر واجب آهي ۽ جيڪڏهن ائين پاڻ ڪو وٺڻ جو ڄاڻو ته ان ۾ عشر نه آهي (بدائع ج ۲ ص ۵۸)

عقل ۽ بلوغ ۽ ملڪيت شرط نه آهن : عقل ۽ بلوغ ۽ ملڪيت عشر جي وجوب لاء شرط نه آهن. ان ڪري صغير ۽ مجنون ۽ وقف جي زمين تي به عشر آهي (ردالمختار ج ۲ ص ۲۲۶) ۽ ٻين جنهن زمين نيڪي تي ڏني ته عشر نيڪيدار تي آهي نه مالڪ زمين جي تي اهڙي طرح جنهن عاريت ڪنهن کي زمين ڏني ته ان تي عشر نه آهي بلڪه جيڪو ان جو ڦر حاصل ڪري ٿو ان تي عشر واجب آهي.

مسئله ۱ جيڪڏهن زمين ڪنهن کي ڪڙمت تي ڏني ويئي زميندا پنهنجي پيداوار جي حصي جيترو عشر ڏيندو ۽ ڪڙمي به پنهنجي

حصي جيترو ڏيندو متلا پيداوار ۾ زميندار ۽ ڪڙمي اڌو اڌ آهن ته عشر ۾ به اڌو اڌ هوندا ۽ جيڪڏهن ٻه حصا زميندار جا ۽ هڪ حصو ڪڙمي جو ته پوءِ عشر جا به ٻه حصا زميندار ادا ڪندو ۽ هڪ حصو ڪڙمي ادا ڪندو. خراج ۾ به اهڙي طرح آهي. (بدائع ج ۲ ص ۵۶) احسن الفتاويٰ ج ۴ ص ۲۲۵

مسئله ۱: جيڪڏهن ڪنهن شخص تجارت جي نيت سان زمين خريدي ان زمين ۾ ٻوڪ پوکيائين ته ان جي پيداوار تي عشر واجب ٿيندو زڪوة واجب نه ٿيندي ڇو ته زمين جي اصل زڪوة عشر آهي تجارت جي نيت سان ان تي ٻي زڪوة لازم نه ٿيندي جيئن جانور تجارت جي نيت سان پائياڻين تڏهن به انهن جي زڪوة اها ئي رهندي جيڪا جانورن تي هوندي آهي تجارتي زڪوة عائد نه ٿيندي (بدائع ج ۲ ص ۵۶)

سرڪاري ڊل ڏيڻ سان عشري زمين جو عشر ساقط نه ٿيندو عشري زمين جي سرڪاري ڊل ادا ڪرڻ سان عشر ڪري نه بوندو بلڪه عشر پورو جو پورو ڏبو ۽ نه وري ڊل جيترو عشر مان ڪاٽيو ۽ لايجنٽع العشرمع الخراج. جو مطلب آهي ته خراجي زمين ۾ خراج هوندي عشر نه ورتو ويندو. باقي عشري زمين ۾ جيڪڏهن حڪومت خراج وٺي ٿي ته پوءِ ان ۾ پورو جو پورو عشر فقراء وغيره کي ادا ڪيو ويندو سرڪار کي ڏنل ڊل کي به نه ڪٽيو. (عزيز الفتاويٰ ص ۲۵۴ ص ۲۵۵ - ص ۲۵۶)

عشر جي لاءِ ڪوئي نصاب نه آهي: عشر جي لاءِ امام اعظم رحمه وٽ ڪوئي نصاب مقرر نه آهي پيداوار توري هجي يا گهڻي هجي موجبات ۾ عشر واجب آهي ڇو ته قرآن پاڪ ۾ عام حڪم آهي.

۱۔ ومما اخرجنا لکم من الارض (البقرة ع ۲۷) (عين جيڪي اوهان لاءِ زمين مان پيدا ڪيو سون تنهن مان ڪي سٺيون شيون (خدا ڪارڻ) خرچ ڪريو.

۲۔ واتوا حقہ يوم حصادہ ز (الانعام ع ۱۷) ۽ سندن لاباري وقت الله جو حق (سندن زڪوة ڏيو. وفي ڪتب الفقہ.

قال ابو حنيفۃ رحمۃ الله تعاليٰ في قليل ما اخرجتم الارض و كثيره العشر واجب (قدوري ص ۴۸) ابو حنيفہ رحمہ فرمايو آهي زمين جي ٿوري ۽ گهڻي پيداوار تي عشر واجب آهي.

مقدار واجب ۱ لفظ عشر جي معنيٰ آهي ڏهون حصو ليڪن رسول الله صلي الله عليه وسلم جن مقدار واجب ۾ تفصيل فرمايو آهي.

ماستت السماء والعيون او كان عثريا العثرو ما سقي بالنضح نصف العشر. (مشڪوة ص ۱۵۹) جنهن کي آسمان پاڻي پياري يا جشما يا ناليون انهن ۾ ڏهن ٻئي ۽ جنهن کي چڪڻ سان پاڻي پيار جي ان ۾ ويهين ٻئي آهي. ان مان معلوم ٿيو ته جنهن زمين کي پاڻي بغير محنت ۽ خرچ جي ملي ٿو ته انجي پيداوار ۾ ڏهون حصو ۽ جن زمين کي پاڻي محنت ۽ خرچ سان ملي ٿو. جيئن ڪوهه، نيوب ويل يا اهي نهري زمينون جن جي پاڻي جي قيمت ادا ڪرڻي پوي ٿي ان جي پيداوار ۾ ويهون حصو آهي (القول الماضي ص ۱۹۱)

مسئله ۱ ڪنهن زمين کي پاڻي ڪجهه بارش سان ۽ ڪجهه ڪوهه ذريعي مليو ته ان ۾ اڪثر جو اعتبار ڪيو ويندو. جيڪڏهن اڪثر بارش جو پاڻي آهي ته ڏهون حصو ادا ڪيو ويندو ۽ جيڪڏهن ڪوهه وغيره جو اڪثر آهي ته ويهون حصو ادا ڪيو ويندو (بدائع ج ۲ ص ۱۲) مسئله ۲ جيڪڏهن زمين کي پاڻي بارش ۽ ڪوهه وغيره جو ٻنهي

طريقن سان برابر سرابر آهي ته اڌ جو عشر (ڏهون حصو) ۽ اڌ جو نصف عشر (ويھو حصو) اڌا ڪيو ويندو. (امداد الفتاويٰ ج ۲ ص ۵۸)

مسئله ۱ عشر يا نصف عشر پوري پيداوار مان ڪٽڻو آهي جو به ان تي خرچ ڪيو ويندو ان کي نه ڪٽڻو ويندو. قال في ڪنزالدقائق ولا ترفع المؤن (باب العشر ص ۱۲) خرچ کي نه ڪٽيو.

مصارف عشر : عشر جا اهي ئي مصارف آهن جيڪي زڪوة جا آهن ۽ جيئن زڪوة ۾ تملڪ شرط آهي تيئن عشر ۾ به تملڪ شرط آهي. (بدائع ج ۲ ص ۱۵) وڪما قال العيني في شرح الڪتررد المختار ج ۲ ص ۲۳۹

متفرقه مسائل ۱ مسئلہ ۱ قرضي شخص به ڪل پيداوار جو عشر اڌا ڪندو قال في شرح التنوير.

و يجب مع الدين. (در المختار ج ۲ ص ۲۲۶) قرض هوندي به عشر واجب آهي.

مسئله ۱ ذاتي استعمال ۾ اچڻ واري سبزي ۽ ميوئي تي به عشر آهي فصل جي پيدا ٿيڻ ۽ ميوئي جي ظاهر ٿيڻ وقت عشر واجب ٿي پوندو آهي. ان ڪري جو ڪجهه ان مان ڪاڌائين ۽ ڪنهن کي تحفي طور ڏنائين سڀ تي عشر واجب آهي. (احسن الفتاويٰ ج ۴ ص ۲۱۲)

مسئله ۱ اهڙو مسڪين جو خود عشر جو مصرف آهي ان تي عشر جو ڪيڻ واجب نه آهي. (احسن الفتاويٰ ج ۴ ص ۲۱۲)

مسئله ۱ عشر هر هڪ فصل ۾ ڪڍڻو آهي. ڍل وانگر سال تي هڪ دفعو نه آهي ۽ خراج مقاسم به عشر وانگر هر هڪ فصل تي ڏيڻ واجب آهي. (فتاويٰ دارالعلوم ج ۱ ص ۱۶۹ - احسن الفتاويٰ ج ۴ ص ۲۵۴)

جريب ڏم درهر مقرر فرمائين (کنزالدقائق ص ۲۰۹)

ان کان سواءِ ٻين ميون جي باغات ۽ ٻين قسمن جي قابل کاشت
نين جي متعلق جن جو خراج حضرت فاروق اعظم متعين نه فرمايو.
فقهاء ڪرام فرمايو آهي ته زمين جي پيداوار جي برداشت جي مطابق
خراج لڳايو ويندو. جو خمس پيداوار کان گهٽ نه هجي ۽ نصف کان
زياده نه هجي جيڪڏهن اندازو لڳائڻ کان بعد تجربي سان ثابت ٿيو ته
پيداوار ايتري ته نه آهي ته ان جي مناسب ڪمي ڪئي ويندي (هدايه
باب المشر والخراج ڪتاب السير)

مسئله: هدايه جي مذڪور عبارت کان خراج مقاسمه جو پي
هڪ اندازو قائم ٿي ويو ته پيداوار جي خمس کان گهٽ نه هجي ۽
نصف کان مٿي نه هجي.

مسئله: جيڪڏهن خراجي زمين تي باڻي غالب ٿي ويو مثلاً سمر
بيدا ٿي پئي يا ڪا ٻي آفت پهچي ويس جنهن ڪري هاڻي پوک جي
لائق نه رهي آهي ته خراج معاف ٿي ويندو. (کنزالدقائق ص ۲۱۰)

مسئله: البته جيڪا زمين پوک جي لائق نه هئي مگر پنهنجي
غفلت ۽ ڪوتاهي سان پوک نه ڪيائين ته پوءِ ان جو خراج موظف
وصول ڪيو ويندو مگر خراج مقاسمه ان صورت ۾ به معاف ٿي ويندو
چو ته مقاسمه جو تعلق پيداوار سان آهي (کنزالدقائق مع حواشي
ص ۲۱۰)

مسئله: زمين تي خراج لڳي وڃڻ کان بعد جيڪڏهن مالڪ
زمين جو مسلمان ٿي پيو تڏهن به خراج ٿي وصول ڪيو ويندو
(کنزالدقائق ص ۲۱۰)

مسئله: مسلمان جيڪڏهن ڪافر کان خراجي زمين خريد ڪئي

تہ ان کان خراج ئي وصول ڪيو ويندو (ڪنزاندقائق ص ۲۱۰)
 مسئلہ: خراج موظفہ سال ۾ هڪ ڀيرو ئي حاصل ڪيو ويندو
 توڙي جو ان مان پيداوار ڪيئي ڀيرا حاصل ڪئي وڃي. (هدايت مع فتح
 القدير ج ۴ ص ۲۱۷ و القول الماضي ص ۱۹۶)

مسئلہ: خراجي زمين جيڪڏهن ڪنهن کي پئسن سان ٺيڪي
 تي ڏي ڏني ويئي آهي تہ مفتي بہ قول موافق خراج موظفہ ٺيڪيدار تي
 آهي ۽ جيڪڏهن ٻڌائي، تي ڏني ويئي آهي تہ خراج مقاسمہ ٻنهي تي
 حصي اهر آهي جيئن تہ عشر جي بيان ۾ گذري چڪو آهي.
 مصرف خراج: خراج جو مصرف منڍ ڪتاب ۾ گذري چڪو
 آهي اتي ڏسڻ گهرجي.

مسئلہ: ڪنهن بادشاه يا ان جي نائب ڪنهن شخص جي لاءِ
 زمين جو خراج معاف ڪيو تہ اهو جائز آهي ۽ خراج جي رقم ۽ ان جي
 پيداوار ان لاءِ حلال آهي بشرطيڪ اهو شخص خراج جو مصرف هجي
 مثلاً ديني خدمات يعني تعليم، فتويٰ، تبليغ، قضا يا جهاد وغيره ۾
 مشغول آهي يا طالب العلم آهي تہ ان جي لاءِ حلال آهي ۽ جيڪڏهن اهڙو
 نہ آهي تہ پوءِ انجي لاءِ حلال نہ آهي. بلڪہ انجي ذمي لازم آهي تہ
 خراج جو مقدار صدقو ڪري (القول الماضي ص ۱۹۷)

خراج مقاسمہ ادا ڪيو وڃي يا موظفہ ادا ڪيو وڃي.
 سنڌ جي خراجي زمين جي متعلق مسستند علماء سنڌ جي
 تصريحات مان ثابت آهي تہ خراج مقاسمہ آهي جو محمد بن قاسم رحم
 غير مسلمانن جي زمين تي عائد فرمايو هيو ۽ اهو خراج مقاسمہ خمس
 آهي يعني پيداوار جو پنجون حصو (القول الماضي ص ۱۹۹) ان زماني ۾
 ملتان بهاولپور ۽ پنجاب جا سڀ علائقا پي سنڌ ۾ شامل هيانئن جو بہ

اهو ئي حڪم هوندو بلڪ صوبه گجرات ۽ راجپوتانه کي محمد بن قاسم جي فتوحات ۾ داخل سنڌ ۽ انجو جزو قرار ڏنو ويو هيو.

ان ڪري انهن سمورن علائقن جي خراج ۾ جيڪڏهن خاص زمين يا ڪنهن خاص علائقي جي متعلق خراج جي ڪاٺي ٻي صورت ڪافي ثبوت جي درجي کي پهچي وڃي ته ان تي عمل ڪيو ويندو ورنه خمس پيداوار کي خراج سمجهو ويندو. (القول الماضي ص ۲۰۰)

زمين جي پيداوار جا طريقا

زمين جي پيداوار جا ٽي طريقا آهن (۱) زميندار پاڻ انکي آباد ڪري (۲) روڪڙ تي ٺيڪي تي ڏئي (۳) ڪڙمت تي ڪنهن کي ڏئي. پاڻ آباد ڪري، ان لاءِ ڪو شرط ۽ قيد نه آهي ان ۾ ڪو خاص تفصيل نه آهي تنهن ڪري انجو تفصيل ذڪر نٿو ڪيو وڃي.

روڪڙ تي ٺيڪي تي ڏيڻ، زمين روڪڙ تي ٺيڪي ڏيڻ لاءِ ٽي شرط آهن ۱. روڪڙ معلوم هجي ۲. ٺيڪي جي مدت بيان ڪيل هجي پوءِ جيتري به مدت هجي جائز آهي مگر وقف جي زمين کي تن سالن کان مٿي تي ٺيڪو نه ڏبو. (ڪنزالدقائق ص ۲۵۷) ۳. ڇاپو ڪيندو يا وري مطلق اختيار ڏنو وڃي ته جيڪو وٺي سو پوک (ڪنزالدقائق ص ۲۶۰)

مسئله، زمين کي پوک ڪرڻ کان سواءِ جاءِ ٺاهڻ ۽ وٺڻ پوکڻ لاءِ به ٺيڪي تي ڏيڻ جائز آهي (ڪنز الدقائق ص ۲۶۰)

مسئله، جاءِ ٺاهڻ ۽ وٺڻ پوکڻ لاءِ ٺيڪي تي ڏنائين پوءِ مدت جي گذرڻ کان بعد تي صورتون آهن ۱. يا ٺيڪيدار انهن کي پتي ڪشي وڃي ۲. يا زميندار ڪپيل وٺڻ جي ۽ ڊنل جاءِ جي قيمت پري ڏي ۳. يا زميندار انجي بيٺل رهڻ تي راضي رهي پوءِ زمين زميندار جي

هجي ۽ وٺ يا جاءِ ٺيڪيدار جا هجن. (کنزالدقائق ص ۲۶۱)

ڪڙمتي زمين ڏيڻ ۽ امار اعظم وٽ ڪڙمت تي زمين ڏيڻ جائز نه آهي باقي صاحبين وٽ تن صورتن ۾ ڪڙمت تي زمين ڏيڻ جائز آهي ۽ انکي مزارعت چئبو آهي. ۱. زمين ۽ ٻج هڪ جو ۽ ڏاند ۽ عمل ٻئي جو ۲. زمين هڪ جي باقي سڀ شيون ٻئي جون ۳. عمل هڪ جو ۽ ٻيون سڀ شيون ٻئي جون ۽ مفتي به قول صاحبين جو آهي ۽ مزارعت جي لاءِ ٻيا به ڪي شرط آهن جيڪي فق جي ڪتابن ۾ لکيل آهن.

زمين جهڙيون ٻيون شيون

يعني اهي شيون جيڪي انسان ڪرائي تي هلائي سگهي مثلاً دڪان، گهرجي جاءِ، ٽريڪٽر، بس، موٽر ڪار وغيره اهي سڀ شيون شرعي قواعدن موافق ڪرائي تي ڏيڻ جائز آهن ۽ انهن جو تفصيل فق جي ڪتابن ۾ موجود آهي.

انسان جي محنت

پيدائش جو ٽيون عامل آهي انسان جي محنت پوءِ اها محنت عام آهي چاهي دماغ سان محنت ڪري چاهي عضون سان محنت ڪري، پوءِ چاهي هنر سان محنت ڪري يا چاهي تعليم سان محنت ڪري چاهي ائين هڏ هڻي، ۽ پڻ چاهي پرائيويٽ نوڪري ڪري يا، سرڪاري نوڪري ڪري ۽ پڻ چاهي روزانه مزدوري ڪري چاهي ماهوار پگهار تي ڪري اهي سڀ انساني محنت ۾ داخل آهن شريعت پاڪ سڀني کي حلال ڪيو آهي مگر حرام پورهي کي حرام ڪيو آهي اهي سڀ مسائل فق جي ڪتابن ۾ ڪتاب الاجارة ۾ بسط سان لکيل آهن.

ٽيون باب غير مسلم

غير مسلم تي قسم آهي (۱) ذمي (۲) حربي (۳) مرتد .

انهن ٽنهي قسمن کي ڪجهه وضاحت سان لکجي ٿو.
 ذمين جا حقوق: ذمي ان غير مسلم کي چئبو آهي جيڪو
 اسلامي ملڪ جي اطاعت مڃي اسلامي ملڪ ۾ رهي جيئن اسان جي
 ملڪ پاڪستان ۾ هندو، سک، مازيجا وغيره آهن. انهن جو اسلامي
 رياست ۾ رهڻ مسلمانن وانگر آهي جيئن مسلمانن جي مال ۽ جان جي
 حفاظت حڪومت جو فرض آهي. تيئن ذمين جي مال ۽ جان جي حفاظت
 به حڪومت جو فرض آهي. قال زين العابدين.

حڪمة حڪم المسلمين الا انه لا يؤمر بالعبادات (الاشباه والنظائر

ص ۲۲۵)

ذمي جو حڪم مسلمانن وانگر آهي صرف انکي عبادات جو
 حڪم نه ڪيو ويندو.

(۱) مسجد ۾ داخل ٿيڻ کان انهن کي نه روڪيو ويندو. ۽
 مسلمانن جي اجازت کان سواءِ مسجد ۾ اچي سگهن ٿا. (ايضا)
 (۲) جيڪڏهن جهاد ۾ مدد ڪندا يا جهاد ۾ شريڪ ٿيندا يا
 ڪافرن جي رستي جو ڏس ڏيندا ته انهن کي غنيمت جي مال مان به
 ڪجهه خرچي ڏني ويندي (ايضا)

(۲) شراب پيئڻ جي ڪري انهن کي شراب جي حد جاري نه
 ڪئي ويندي. (ايضا)

(۴) زنا ۾ صرف انهن کي ڪوڙا هنيا ويندا ۽ رجسٽر نه ڪيو
 ويندو. (ايضا)

(۵) ڪو به شخص انهن جي شراب کي زيان ڪندو ته اهو انهن
 کي شراب پري ڏيندو مگر جيڪڏهن اهو ذمي مسلمانن کي وڪڻي ڏئي
 ٿو ته پوءِ جيڪڏهن انجي شراب کي ڪنهن هاريو ته پوءِ پري نه

ڏيندو. (ايضا)

(۶) انهن کي پٽ ۽ سون جي پائڻ کان نه جهليو ويندو (ايضا)

(۷) جن شين کان مسلمان کي روڪيو ويو آهي ڏمي کي به ان کان روڪيو ويندو مگر شراب ۽ خنزير کان انکي نه روڪيو ويندو. (ايضا ص ۲۲۶)

(۸) پاڙيسري ڏمي جي طبع پرسي ڪئي ويندي ۽ انجي مهماني ڪرڻ به جائز آهي (ايضا)

(۹) واپار ۾ ڏمي مسلمانن وانگر آهي سواءِ شراب ۽ خنزير جي (كنز الدقائق باب السلم قدوري باب السلم)

(۱۰) شفع جو حق جيئن مسلمان جو آهي تيئن ڏمي جو به آهي (هدايت ج ۴ ص ۲۹۸)

(۱۱) سرڪاري غير آباد زمين کي آباد ڪرڻ سان جيئن مسلمان انجو مالڪ ٿئي ٿو تيئن ڏمي به آباد ڪرڻ سان انجو مالڪ ٿي وڃي ٿو. (هدايت ج ۴ ص ۴۷۷)

(۱۲) جيئن مسلمان جي قاتل کان قصاص وٺيو تيئن ڏمي جي قاتل کان به قصاص وٺيو (كنز الدقائق ص ۴۴۹)

(۱۳) ڏمين جي حمايت جو ذمه به اسلامي حڪومت تي آهي (۱) حضرت عمر فاروق رضه پنهنجي وفات جي موقعي تي فرمايو.

اوصي الخليفة من بعدي بذمة رسول الله صلى الله عليه وسلم ان يؤمهم بعهدهم وان يقاتل من ورائهم والا يكفلوا فوق طاقتهم. ڪتاب الحراج ص ۱۲۵)

ڏمين جي باري ۾ مون کان بعد واري خليفي کي وصيت ٿو ڪريان ته انهن سان انجام کي پاڙي انهن کان سواءِ باقي ڪافرن سان

جنگ ڪئي وڃي ۽ طاقت کان مٿي انهن تي ٻار نه رکيو وڃي.
(۲) حضرت عمر رضه شام جي دوري ۾ ڏٺو ته ڪي ماڻهو اس
۾ بيٺا آهن ۽ انهن جي مٿي تي زيتون جو تيل هاريو پيو وڃي پڇا ڪرڻ
کان بعد معلوم ٿين ته اهي ڏمي آهن جن جزيو ادا نه ڪيو آهي
فرمايائون ته اهي ماڻهو جزيه ادا ڪرڻ کان ڪهڙو عذر پيش ڪن ٿا
چيائون ته چون ٿا ته اسان کي ڪجهه به نه آهي تنهن تي حضرت عمر
فرمايو

فد عوهر لاتڪلفواهر مالا يطيقون فاني سمعت رسول الله صلي الله
عليه وسلم لاتعذبوا الناس فان الذين يمدبون الناس في الدنيا يعذبهم الله
يوم القيمة (ابن ص ۱۲۵) سو انهن کي ڏي ڏيو ۽ طاقت کان مٿي
انهن تي ٻار نه رکيو ته ڪو به رسول الله صلي الله عليه وسلم جن کان
ٻڌو آهي ته ماڻهن کي عذاب نه ڪيو سو جيڪي ماڻهو دنيا ۾ ماڻهن کي
عذاب ڪن ٿا تن کي الله تعاليٰ قيامت جي ڏينهن عذاب ۾ محندو.
۽ فرمايائين ته انهن کي ڇڏي ڏيو.

(۱۴) محتاج ڏمين لاءِ وظيفو به مقرر ڪيو ويندو. حضرت عمر
رضه جي رعايا پروري جي نظاثر ۾ هي مثال ڪنهن حد تائين نادر الوجود
آهي جو هڪ نابينا يهودي جو بيت المال مان وظيفو مقرر فرمايائين ۽ ان
۾ هيئن آيت مان استدلال پڪڙيائين.

انما الصدقات للفقراء والمساكين : صدقا رڳو فقيرن ۽ مسڪينن

لاءِ آهن

دوستان راکجا ڪئي محروم

ڪه تو بادشمنان نظر داري (ڪتاب الخراج ص ۱۲۶)

نوٽ : مذڪوره قصو ڪتاب الخراج ۾ وڌيڪ بسط سان لکيل

آهي.

(۱۵) ننڍي ٻار، عورت، ننڍي، منڍي، انڌي ۽ اهڙو فقير جو ڪمائن جهڙو نه آهي ۽ انهن جو درويش جيڪو ماڻهن سان خلط ملط نه ٿو ڪري انهن کان جزيو معاف آهي (کنز الدقائق ص ۲۱۱)

(۱۶) انهن کي پنهنجي مذهب ۾ آزادي هوندي انهن جي عبادتگاهن کي نقصان نه ڏنو ويندو بلڪه پراڻن مندرن کي نئين سر ٺاهڻ جو انهن کي اختيار هوندو البتہ نئين سر ڪو مندر انهن ٺاهڻ نه ڏبو (کنز ص ۲۱۱)

(۱۷) جڏهن زمين جي حفاظت کان اسلامي حڪومت عاجز ٿي پوي ته اڳاڙيل جزيو زمين کي واپس ڪري ڏيڻو آهي. (الفاروق ص ۱۹۱)

(۱۸) زمين جي عزت جو خيال رکيو ويندو. حضرت عمر بن سعد حمص جو حاڪم هيو جو تمام زاهد ۽ عابد هيو ان کان هڪ دفعي هڪ زمي جي شان ۾ هيءَ لفظ نڪري ويو اخڙاڪ الله. يعني الله تعاليٰ تو کي خوار ڪري ان تي انکي ايتري ندامت ۽ افسوس ٿيو جو حضرت عمر جي خدمت ۾ حاضر ٿي ڪري نوڪريءَ کان استعفا ڏيئي ڇڏيائين ۽ چيائين ته اها حرڪت مون کان نوڪريءَ جي ڪري صادر ٿي آهي. (الفاروق ص ۴۴۲)

(۱۹) جزيه وغيره جي باري ۾ به زمين کان راءِ ورتي ويندي چنانچہ فاروق اعظم اهڙن معاملن ۾ هميشه زمين کان جو پارسي ۽ عيسائي هوندا هيا راءِ طلب ڪندو هيو. (الفاروق ص ۲۳۶)

(۲۰) ٻين ملڪي انتظامات ۾ به انهن کان مشورو ورتو ويندو چنانچہ حضرت عمر رضي الله عنه ائين ڪندا هيا (الفاروق ص ۴۲۵)

(۲۱) جيڪڏهن ڪنهن مسلمان ڪنهن ڌمي کي غلطي کان قتل ڪري وڌو اهو ائين چئبو جيئن مسلمان کي قتل ڪيائين پوءِ جيئن مسلمان جي قتل ڪرڻ واري صورت ۾ خون بها (سؤاٺ) قاتل کي پري ڏيڻا آهن تيئن ڌمي جي قتل ڪرڻ ڪري به ساڳيو ئي خون بها (سؤاٺ) قاتل ي پري ڏيڻا آهن (کنزالدقائق ص ۲۲۲)

(۲۲) انهن جا معاملا انهن جي مذهب موافق طئي ڪيا ويندا مثلاً ڪنهن ڌمي بنا شاهدن جي نڪاح ڪيو يا ڪنهن ڪافر جي عدت ۾ نڪاح ڪيائين ۽ اها شيءِ انهن جي دين ۾ جائز آهي ته انکي برقرار رکيو ويندو. (کنزالدقائق ص ۱۱۰)

(۲۳) ڪنهن ڏوهه جي ڪري انکي باغي تصور ڪري قتل نه ڪيو ويندو مثلاً ڪوئي ڌمي جزيو ادا نه ٿو ڪري يا ڪنهن ڌمي مسلمان عورت سان زنا ڪري وڌي يا ڪنهن مسلمان کي قتل ڪيائين يا خدا تعاليٰ ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جي شان ۾ گستاخي ڪيائين. انهن سمورن صورتن ۾ سزا جو ته مستحق ٿيندو مگر ان کي باغي نه سمجهيو ويندو ۽ انهن جي حقوق کي تلف نه ڪيو ويندو (کنزالدقائق ص ۲۱۲)

(۲۴) عام حقوق ۾ ڌمي مسلمان وانگر آهي. عمر بن عبدالعزيز جي دربار ۾ هڪ دفعي مسلم بن عبدالملڪ ۽ ڪجهه ڌمي شخص فيصلي جي لاءِ آيا مسلم ته اچي ڪري فرس تي ويهي رهيو ۽ ڌمي ويچارا بيهي رهيا. حضرت عمر بن عبدالعزيز جو ان کي فرس تي ويٺل ڏٺو چيائينس ته جيڪڏهن تو کي انهن سان گڏ بيهي گوارانه ٿو ٿئي ته پوءِ وڪيل ڪر پوءِ اهو انهن سان گڏ بيهي. مسلم هڪ شخص کي وڪيل ڪيو ۽ حضرت عمر فيصلو انجي خلاف ڪيو (سيرت عمر بن

عبدالعزيز ص ۱۵۷)

(۲۵) پاڻيءَ جي پيچ ۾ جيئن مسلمان جو حق آهي تيئن ذمي جو به آهي (شامي ج ۱ ص ۴۳۸)
 ذمين جا باقي احڪام

ذمين کان زمين جي ڍل وٺي جنهن کي خراج چئبو آهي جنهن جو بيان عشر ۽ خراج جي بحث ۾ گذري چڪو آهي ۽ انهن جي سرن جي مٿان جزيو رکيل هوندو آهي. (کنزالدقائق)

۱- جزيه جيڪڏهن رضا سان رکيل آهي ته بس اهو ئي هوندو چاهي ٿورو هجي چاهي گهڻو هجي ان برقيي ڦار نه ڪبي (کنزالدقائق)
 جيڪڏهن صلح ۽ رضا سان طئي ٿيل نه آهي ته پوءِ (الف) ڪمائيندڙ فقير تي هر سال ۱۲ درهم آهن (ب) وچيري حال واري تي ۲۴ درهم آهن (ج) آسودي تي ۴۸ درهم آهن. (کنزالدقائق)

۲- جزيي جي ادائگي ۾ ان جو قول ائين قبول ڪيو ويندو جيئن مسلمان جو قول زڪوة جي ادائگي ۾ قبول ڪيو ويندو آهي. (کنزالدقائق)

سوال ۱ ذمين کان جزيو ورتو وڃي ٿو ۽ مسلمان کان نه ٿو ورتو وڃي ان ۾ ذمين جي مٿان ظلم چئبو؟

جواب ۱ شرعي حڪومت ۾ جڏهن ته ذمين جا به حق آهن پوءِ شريعت مسلمانن کان زڪوة ۽ كفارات وغيره وصول ڪري ٿي ڇا پوءِ ڇڙو ذمين کان جزيو ڇڏي ٿو پئسا به وصول نه ڪري، شريعت پاڪ ته ذمين سان وڏي رعايت ڪئي آهي جو ڇڙو ساليانو معمولي جزيو وصول ڪري ٿي سو به سرنڌڙن کان، پوءِ به انهن جي محتاجن ۽ رفاھ عام ۾ انکي خرچ ڪيو ٿو وڃي ۽ پڻ ان جزيي جي مقابلي ۾ اسلامي

حڪومت انهن جي مال ۽ جان جي حفاظت جي ذمہ وار آهي.

۲- ذمي مسلمانن کان پوشاڪ ۽ سواري ۾ نرالو هوندو ان ڪري گهوڙي تي سوار نه ٿيندو ۽ نه ڪي هٿيار ساڻ کڻندو ۽ هني تي به سوار نه ٿيندو ۽ هني تي بهئي جنگهون هڪ طرف لڙڪائي ويهندو جيئن خبر پئي ته هتي مسلمان نه آهي بلڪه ذمي آهي.

۴- اهڙي طرح پنهنجي جڻيان کي به ظاهر ڪندو هي سڀ مسائل ڪنڌالڌاقت مان نقل ڪيل آهن.

غير مسلم حربي : حربي غير مسلم انکي چئبو آهي جيڪو اسلامي ملڪ جو رهواسي نه هجي انهن جا احڪام ڪجهه ذمي غير مسلم کان نرالا آهن. تنهن ڪري ان جي احڪامن کي جدارو ذڪر ڪجي ٿو.

۱- حربي ڪافر جيڪڏهن اسان تي ڪاهه ڪري نه ٿا اچن ته پوءِ انهن سان جهاد ڪرڻ فرض ڪفايه آهي يعني جيڪڏهن ڪي مسلمان اهو فريضو ادا ڪن ٿا ته پوءِ باقي مسلمانن تان ڪري پوندو ۽ جيڪڏهن ڪو به مسلمان اهو فريضو ادا نه ٿو ڪري ته سڀئي مسلمان گنهگار ٿي پوندا. (ڪنڌالڌاقت)

۲- حربي ڪافر جيڪڏهن اسان تي ڪاهه ڪري اچن ٿا ته پوءِ انهن سان جهاد ڪرڻ فرض عين آهي يعني هر هڪ مسلمان تي فرض ٿي پوندو تنهن ڪري ان وقت زال پنهنجي مڙس کان بغير اجازت جي نڪري پوندي جا مجاهدن جي کاڌي پيئي وغيره جو بندوبست ڪندي (ڪنڌالڌاقت)

۳- جهاد جڏهن فرض عين نه آهي ته پوءِ صغير عورت، ٻانهي، انڌي ۽ ننڍي منڍي تي فرض نه آهي (ايضا)

۴- جهاد جي خرچ لاءِ جيڪڏهن بيت المال ۾ پيسو آهي ته ان وقت حاڪم تي حق آهي ته مالدار مسلمانن مان انکي حاصل ڪري مجاهدن تي خرچ ڪري ۽ جيڪڏهن بيت المال ۾ پيسو آهي ته پوءِ بيت المال مان خرچ ڪري ۽ ان وقت مسلمانن کان زوري وصول ڪرڻ مکروه آهي باقي جيڪڏهن ڪو خوشي سان ڏئي ته ڀل ڏئي. (هدايت)

طريقو جهاد جو ۱ مسلمان جي لشڪر جڏهن ڪافرن کي گهيرو ڪري وڌو ته اول انهن کي اسلام جي دعوت ڏني ويندي جيڪڏهن ڪافرن اسلام جي دعوت قبول ڪئي ۽ مسلمان ٿيا ته يڪدم لڙائي بند ڪئي ويندي، ٻئي نمبر ۾ جيڪڏهن انهن اسلام جي دعوت قبول نه ڪئي ته انهن تي جزيو رکيو ويندو، ٽئين نمبر ۾ جيڪڏهن جزيو به قبول نه ڪيائون ته پوءِ الله تعاليٰ تي ڀروسو رکي انهن سان لڙائي ڪئي ويندي. (کنزالدقائق)

۱. وقت جو حاڪم جيڪڏهن انهن سان صلح ڪرڻ ۾ مسلمانن جو فائدو سمجهي ٿو ته پوءِ ڀل انهن سان صلح ڪري ۽ صلح ڪرڻ ۾ ڪو حرج نه آهي (کنز)

۲- ان صلح کي ٿوري مدت گذري ويئي پوءِ حاڪم ڏٺو ته صلح ٽوڙڻ ۾ مسلمانن جو فائدو آهي ته ڀلي صلح ٽوڙي جنگ شروع ڪري ڏئي ۽ صلح ٽوڙڻ جي خبر عام ڪري ڇڏي. (هدايت)

۳. جيڪڏهن وقت جو حاڪم انهن کان مال وٺي صلح ڪري تڏهن به جائز آهي. (کنزالدقائق)

۴- مسلمانن کي لائق آهي ته ڪافرن سان واعدي خلافي نه ڪن ۽ غنيمت جي مال مان چوري نه ڪن ۽ ڪافرن جانڪ، چپ نه هڪين ۽ انهن جي زانفن ۽ ننڍن ٻارن ۽ تمام پوڙهي ۽ ڀاڳل کي قتل نه ڪن

البتہ جيڪڏهن انهن مان ڪو به ڪافرن کي جنگي معاملات ۾ صلاح ڏئي ٿو يا عورت انهن جي راڻي آهي ته انهن کي قتل ڪرڻ جائز آهي. (قدوري)

فتمتون ۽ انهن جو ورهائڻ ۱ جيڪڏهن ڪنهن امام ڪنهن شهر کي ڏاڍ سان فتح ڪيو ته هاڻي اهو اختيار وارو آهي وٽيس ته ان شهر کي غازين ۾ ورهائي يا ان شهر کي شهر وارن جي حوالي ڪري ۽ انهن جي سرن تي جزيو ۽ انهن جي زمين تي ڍل مقرر ڪري (هدايع)

۲- قيدين جي باري ۾ حاڪم کي ٽي اختيار آهن يا ته انهن کي قتل ڪري يا انهن کي ٻانهو بڻائي يا انهن کي آزاد ڪري ڏئي بڻائي مگر انهن کي دارالحرب موڪلي نه ڇڏيندو. (قدوري)

۳- حاڪم دارالاسلام ڏانهن موٽڻ جو ارادو ڪيو ۽ ساڻس گڏ ايترو چوپايو مال آهي جو ان جي آڻڻ ۾ تڪليف ٿي ٿئي ته ان مال کي اتي ذبح ڪري ڇڏي باقي انهن جون جنگهون ڪڍي بيڪار ڪري ڇڏڻ درست نه آهي. (کنزالدقائق)

۴- غنيمت جي مال کي هن طرح تقسيم ڪري جو اول مال کي پنج حصا ڪري چار حصا غنمين ۾ ورهائي ۽ پنجون حصو بيت المال لاءِ رکي (ڪما في كتب الفقہ)

ڪافرن جي غالب ٿيڻ جو بيان ۱ ڪافرن جو هڪ ملڪ ڪافرن جي ٻئي ملڪ تي غالب اچي ويو ۽ انهن مال کڻي هٿ ڪيو ته هاڻي اهي مال غالب ٿيندڙ ڪافرن جا ٿي پوندا، اهڙي طرح خداخواست ڪافر اسان جي مالن تي غالب اچي ويا ۽ اهي مال کڻي پنهنجي ملڪ ۾ سوگها ڪيائون ته هاڻي اسان جي مالن جا به مالڪ ٿي پوندا. (هدايع)

۲- پهريائين ڪا غير مسلم قوم مسلمانن جي مالن تي غالب ٿي ڪري مال کڻي ويئي ۽ پوءِ وري مسلمان ان قوم تي غالب ٿي ويا ۽ پنهنجا مال تقسيم کان اڳ وڃي هٿ ڪيائون ته پوءِ اهي مال انهن جا مفت ۾ ٿي پوندا ۽ جيڪڏهن ڪافرن مال ورهائي ڇڏيا هئا ۽ پوءِ وڃي مسلمانن هٿ ڪيا ته هاڻي مسلمان پنهنجا مال قيمت سان وٺي سگهن ٿا باقي مفت ۾ نٿا وٺي سگهن. (هدايه)

۳- ڪو واپاري دارالحرب ۾ داخل ٿيو پوءِ اهو ئي مال خريد ڪيائين جيڪو حربي مسلمان کان زوري ڦري آندو هيو، پوءِ جڏهن اهو مال مسلمان پنهنجي ملڪ ۾ کڻي آيو ته پوءِ ان جي پهرين مالڪ مسلمان کي اختيار آهي وٺيس ته پيسن سان انکي خريد ڪري يا ان مسلمان کي ڏيئي ڇڏي باقي ان کان مفت ۾ زوري وٺي نه ٿو سگهي (هدايه)

ڪوئي مسلمان دارالحرب وڃا وٺي وڃي، ڪو مسلمان واپاري وڃا وٺي دارالحرب ۾ داخل ٿيو ته هاڻي انکي حربين جي مال ۾ ڪا چيڙ ڇاڙ ڪرڻ نه آهي، پوءِ جيڪڏهن غذاري ڪري حربين جو مال چوري ڪري آيو ته ان مال لاءِ انکي حڪم ڪيو ته خيرات ڪري ڇڏي (هدايه)

۲- اهڙي طرح جيڪڏهن اتي حربي کان قرض ڪنڀائين يا انکي قرض ڏنائين يا ڪنهن حربي جي ڪا شيءِ غصب ڪيائين يا حربيءَ ان جي ڪا شيءِ غصب ڪئي، پوءِ اهو مسلمان دارالاسلام موٽي آيو ۽ اهو حربي به وڃا وٺي دارالاسلام ۾ آيو پوءِ ان حربي مسلمان تي ڪيس ڪيو يا مسلمان حربي تي ڪيس داخل ڪيو ان صورت ۾ قاضي صاحب ڪنهن جي به دانهن نه ٻڌندو بلڪه جنهن کي جنهن جي شيءِ

آهي اها انکي قبي، پر جيڪڏهن اهو حربي دارالاسلام ۾ مسلمان ٿي ڪري داخل ٿيو ته پوءِ قاضي ٻنهي جي وچ ۾ قرض جو فيصلو ڪندو باقي غصب جو فيصلو نه ڪندو. (هدايه)

ڪوئي حربي ڪافر دارالاسلام ۾ ويزا وٺي داخل ٿئي، ڪو حربي ويزا وٺي دارالاسلام ۾ داخل ٿيو ته هڪ سال کان وڌيڪ اتي رهي نه سگهندو پوءِ جيڪڏهن سال جي اندر دارالحرب ڏانهن موٽي ويو ته نيڪ نه ته سال گذرڻ بعد حاڪم مٿس جزيو مقرر ڪندو ۽ جزيي مقرر ڪرڻ کان بعد ڏمي ٿي پوندو تنهن ڪري حاڪم کيس دارالحرب ڏانهن موٽي وڃڻ جي اجازت نه ڏيندو. (ڪنزالدقائق)

۲- ڪنهن حربي جيڪڏهن هت زمين خريد ڪئي ۽ حاڪم ان تي ڍل مقرر ڪئي ته اهو حربي به هاڻي ڏمي ٿي پوندو (ڪنزالدقائق)

۳- ڪافريائي ويزا وٺي دارالاسلام داخل ٿي ۽ هڪ ڏمي سان شادي ڪيائين ته اها به ڏميائي ٿي پئي. پر جيڪڏهن هن حربي ڏميائيءَ سان دارالاسلام ۾ شادي ڪئي ته اهو حربي، ڏمي نه ٿي پوندو (ڪنزالدقائق)

احڪام مرتدين

مرتد ان شخص کي چئبو آهي جو پهريان مسلمان هجي پوءِ اسلام کان ڦري وڃي.

۱. جيڪڏهن ڪو خداخواسته اسلام کان ڦري مرتد ٿيو ته انکي پيهر اسلام جي آڇ ڪبي ۽ ان جا شهبها دور ڪبا ۽ تن ڏينهن تائين کيس جيل ۾ بند رکبو. پوءِ جيڪڏهن اسلام قبول ڪيائين ته نيڪ نه ته کيس قتل ڪيو ويندو. (ڪنزالدقائق)

۲- ڪا مسلمان عورت مرتد ٿي ته انکي قتل نه ڪيو بلڪه انکي

جیل ۾ رکبو. تان جو توبہ تائب ٿئي ۽ اسلام قبول ڪري
(کنزالدقائق)

۳- جنهن وقت ڪو مسلمان مرتد ٿئي ٿو ته سندس مال تان
انجي ملڪيت زائل ٿي وڃي ٿي، پوءِ جيڪڏهن اسلام آڻيندو ته موٽي
پنهنجي مال جو مالڪ بڻبو پر جيڪڏهن اسلام نه آڻين ۽ مري ويو يا
قتل ٿي ويو ته انجو مال جيڪو مسلمانن ۾ ڪمايل آهي ان جا مالڪ
مسلمان وارث مسلمانن واري قرض ادا ڪرڻ کان بعد ٿيندا ۽ جيڪو
مال مرتد هجڻ ۾ ڪمايو آهي سو مرتد هجڻ واري قرض جي ادا
ڪرڻ کان بعد في ٿيندو. (کنز)

۴- ڪو سمجهو چوڪرو مرتد ٿيو ته انکي مرتد سمجهو ويندو
۽ کيس اسلام تي مجبور ڪيو ويندو مگر ان کي قتل نه ڪيو ويندو.
(هدايت)

۵- بي سمجهه چوڪري، چري ۽ بي عقل نشي جو مرتد ٿيڻ
صحيح نه آهي (هدايت)

چوٿون باب بيت المال

اسلامي بيت المال ۾ چار کاتا عليحدہ عليحدہ هئڻ گهرجن اصل
حڪم هي آهي ته صرف حساب جدارو رکڻو نه آهي، بلڪ هر هڪ
کاتي جو بيت المال جدا جدا هئڻ گهرجي تانہ هر هڪ کي ان جي
مصرف ۾ خرچ ڪرڻ جو پورو احتياط قائم رهي، البتہ جيڪڏهن
ڪنهن وقت ڪنهن خاص کاتي ۾ ڪمي ٿي پوي ته ٻئي کاتي مان
بظور قرض جي حاصل ڪري ان تي خرچ ڪري سگهجي ٿو، اهي بيت
المال جان چار کاتا هي آهن.

خمس فنائيم ۱ يعني جو مال ڪافرن کان ڏاڍ جي ذريعي

حاصل ٿيو هجي ان جا چار حصا مجاهدن ۾ تقسيم ڪري باقي پنجون حصو بيت المال جو آهي.

خمس معادن يعني مختلف قسم جي کائن مان نڪتلن شين مان به پنجون حصو بيت المال جو آهي.

خمس رڪاز يعني جو پراڻو خزانو ڪنهن زمين مان حاصل ٿيو ته انجو به پنجون حصو بيت المال جو حق آهي. اهي ٽهئي قسم خمس جا بيت المال جو هڪ ئي کاتو آهي.

ٻيو کاتو صدقات جو آهي، جنهن ۾ مسلمانن جي زڪواة، عشر، صدقة الفطريه ٻيا صدقات وغيره

ٿيون کاتو خراج ۽ مال فيءَ جو آهي، جنهن ۾ غير مسلم جي زمينن مان حاصل ٿيل خراج ۽ انهن جو جزيو ۽ انهن کان حاصل ٿيل تجارتي نيڪس ۽ ٻيا اهي سمورا مال به داخل آهن جو غير مسلم کان صلح طور حاصل ڪيل هجن.

چوٿون کاتو ضوائع آهي، جنهن ۾ لاوارث مال ۽ لاوارث شخص جي ميراث وغيره داخل آهن. انهن چئن کاتن جا مصارف اگرچہ الڳ الڳ آهن، ليڪن فقراء ۽ مساکين جو حق انهن چئي کاتن ۾ رکيو ويو آهي، جنهن مان اندازو لڳايو وڃي ٿو ته اسلامي حڪومت ۾ قوم جي ان ضعيف عنصر کي قوي ڪرڻ جو ڪيتري قدر اهتمام ڪيو ويو آهي جو حقيقت ۾ اسلامي حڪومت جي ئي اها خصوصيت آهي. ان جي مقابلي ۾ دنيا جي نظامن اندر هڪ مخصوص طبقي کي وڌايو ويندو آهي، غريب کي اڀرڻ جو موقعو ئي نه ملندو آهي، جنهن جي رد عمل ۾ اشتراڪيت ۽ ڪميونيزم پيدا ٿيو آهي، مگر اهو به بلڪل هڪ غير فطري اصول ۽ مينهن کان ٻڄي نيساري جي هيٺيان بيهن جي معنيٰ رکي

ٿو ۽ پڻ انساني اخلاق جي لاءِ زهر قاتل آهي. مطلب ته اسلامي حڪومت ۾ چار بيت المال چئن کاتن لاءِ الڳ الڳ آهن ۽ فقيرن ۽ مسڪينن جو حق چئني ۾ رکيل آهي. انهن مان پهرين ٽن کاتن جا مصرف قرآن شريف پاڻ ذڪر فرمايا آهن.

پهريون کاتو مد خمس عناثر وغيره الله تعاليٰ فرمايو آهي. و اعلموا انما غنمتم من شيء فان لله خمس وللرسول ولذو القربى واليتامي والمسلكين وابن السبيل (الانفال ع ۵) ۽ هي ڳالهه ڄاڻو ته جيڪو مال ڪافرن تي فتح لهن کان پوءِ اوهان جي هٿ ۾ آيو ان جو پنجون حصو الله ۽ پيغمبر جي عزيز ۽ يتيمن ۽ مسڪينن ۽ مسافرن لاءِ آهي.

پوءِ ان پنجين حصي کي شريعت پاڪ موافق هن طرح ورهايو ويندو.

(۱) حضور صلي الله عليه وسلم جا عزيز محتاج (۲) عام يتيم (۳) عام مسڪين (۴) مسافر، باقي قرآن پاڪ ۾ الله تعاليٰ ۽ رسول الله صلي الله عليه وسلم جو ذڪر به آهي سو الله تعاليٰ جو ذڪر تبرڪ خاطر آهي ۽ حضور صلي الله عليه وسلم جو حصو سندس وفات سان ختم ٿي ويو.

والخمس لليتامي والمسلكين وابن السبيل و قدر ذوي القربى الفقراء منهم عليهم ولا حق لا غيائهم و ذكر الله تعاليٰ للتبرڪ وسهر النبي عليه السلام سقط بموته كالصفي (ڪنز لادقائق ص ۲۰۴) ۽ خمس يتيمن ۽ مسڪينن ۽ مسافرن لاءِ آهي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جا مسڪين مائت اول حقدار آهن ۽ بني ڪريم صلي الله عليه وسلم جي آسودن مائتن جو حصو ڪونه آهي ۽ الله جو ذڪر برڪت خاطر آهي ۽ نبي ڪريم

صلي الله عليه وسلم جو حصو چونڊڻ وانگر سندس وفات سان ختم ٿي ويو.

اهڙي طرح خمس مسلمانن ۽ خمس رڪاز جا به اهي ئي ماڻهو مستحق آهن (شامي ج ۲ ص ۲۲۷).

ٻيو کاتو آهي صدقات

ان جا مصرف الله تعاليٰ اٺ قسم ماڻهو ٻڌايا آهن.

۱. فقير يعني جنهن کي مڙئي ڪجهه مال هجي (ڪنز)
۲. مسڪين جنهن کي ڪجهه به نه هجي. (ڪنز)
۳. صدقات جي وصولي ۽ ان جي تقسيم ڪرڻ لاءِ سرڪاري طور تي مقرر ڪيل ماڻهو انهن کي ڪم آهر زڪواة مان ڏنو ويندو.
۴. مڪاتبن کي آزاد ڪرائڻ ۾

۵. قرضي ماڻهو

۶. غريب مجاهد ۽ غريب حاجي يا ٻيو ڪو به دين جي خدمت

ڪندڙ مسڪين شخص

۷. مسافر جنهن کي سفر ۾ توڻو شو ختم ٿي ويو آهي اکرچم ڪئي وطن ۾ آسودو آهي.

۸. مؤالفة القلوب، يعني اهي ماڻهو جن جي دلجوئي لاءِ انهن

کي زڪواة فنڊ مان ڏنو وڃي مگر اهڙن ماڻهن کي زڪواة ٻن شرطن سان ڏني هڪ مسلمان هجڻ ٻيو محتاج ۽ فقير هجڻ. (معارف القرآن ج ۴ ۴۰۴)

تيون کاتو آهي خراج ۽ مال في، في شريعت ۾ ان مال کي چئبو آهي جيڪو مال ڪافرن کان بغير جهاد ۽ لڙائي جي حاصل ٿئي. چاهي هن طرح جو پنهنجو مال ڇڏي ڀڄي وڃن يا رضامندي سان بصورت

جزية ۽ خراج يا تجارتي ڊيوٽي وغيره جي ذريعي حاصل ٿئي ان جا به اهي ئي مصرف آهن جيڪي خمس غنيمت و غير ها جا آهن جن کي الله تعاليٰ سورة انفال ۾ ذڪر فرمايو آهي. ان کان سواءِ عام مسلمانن جي مصلحتن ۾ به انهن کي خرچ ڪري سگهجي ٿو. جيئن ته فقها لکيو آهي.

والخراج والجزية و مال التغلبى وهدية اهل الحرب وما اخذنا منهم بلاقتال يصرف في مصالحنا كسد اشغور وبناء القناطر والفسور وكفاية القضاة والعمال والعلماء والمقاتلة و ذراريهم (كنزالدقائق ص ۲۱۲) خراج ۽ جزيو ۽ تغلبي جو مال ۽ حربي ڪافرن جو هديو ۽ جا به شيء اسان انهن کان بغير لڙائي جي وٺئون انهن سمورن کي عام پبلڪ جي مصلحتن ۾ خرچ ڪيو ويندو جيئن ملڪ جي بچاءِ خاطر دشمن کان مضبوط ڀت ڪڍي ڇڏڻ ۽ دريا ۽ واهن جون پليون ٺهرائڻ قاضين ۽ آفيسرن ۽ علماء ۽ فوج ۽ انهن جي اولاد جي ڪفايت ۾ خرچ ڪيو ويندو.

چوٿون کاتو آهي ضوائع. محتاج ۽ رنن زالن ۽ لاوارث ٻارن ۽ بيمارن جي دوا ۽ انهن جو ٻيو خرچ ۽ پڻ مسڪين ميت جي ڪفن ۽ اهڙي شخص لاءِ جيڪو ڪمائي نه ٿو سگهي ۽ پڻ ان جو ڪو مائٽ آسودو به نه آهي اهڙن ماڻهن لاءِ مخصوص آهي (شامي ج ۲ ص ۲۲۸ عالمڪيريچ ص ۱۹۱).

هر کاتي مان محتاجن کي ضرورت ۽ لياقت عديانت آهر ڏنو ويندو.

۱. حضرت عوف بن مالڪ کان روايت آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن وٽ جڏهن فيءَ جو مال آندو ويندو هيو ته انکي ان ڏينهن ئي ورهائي ڇڏيندا هئا ڇو ته ان وقت ضرورت اهڙي هوندي هئي

پرڻيل کي ٻه حصا ڏيندا هيا ۽ وائيدي کي هڪ حصو ڏيندا هيا ابن المصطفيٰ هي اکر زياده ڪيا آهن ته (ڪنهن وقت) اسان کي سڏيو ويو ۽ مون کي حضرت عمار کان اڳ ۾ سڏيو ويو ۽ مون پرڻيل هيس تنهن ڪري مون کي ٻه حصا ڏنائون. ۽ حضرت عمار کي بعد ۾ سڏيو ويو ۽ اهو وائيدي ويو تنهن ڪري ان کي هڪ حصو ڏنائون (ابو داؤد ج ۲ ص ۵۴)

۲- حضرت عمر رضي الله عنه ضرورت ۽ مسائل جي ڄاڻ ۽ خوبين جو لحاظ رکندي مال کي ورڇيندو هيو ۽ پڻ اسان جي زماني ۾ ان ڳالهه تي عمل ڪرڻ تمام سهڻي شيءِ آهي يعني تن ڳالهين جو لحاظ رکيو ويندو مطلب ته گهڻي ضرورت واري کي ٿوري ضرورت واري کان گهڻو ڏنو ويندو. اهڙيءَ طرح وڏي فقيه ۽ گهڻن خوبين واري کي ٻين کان گهڻو ڏنو ويندو ۽ پڻ فقيه ۽ فضيلت واري شخص ۾ محتاجيءَ جو به لحاظ رکيو ويندو. ان ڪري حضرت عمر رضه جنهن ۾ علم يا نسب جي ڪاخوبي ڏسندو هيو انکي گهڻو ڏيندو هيو. (شامي ج ۴ ص ۲۱۹)

۳- هڪ دفعي حضرت عمر فيءَ جي مال کي ذڪر ڪندي فرمايو ته هن فيءَ جي مال ۾ نه منهنجو دخل آهي نه ڪي توهان جو، مگر اسان مان هر هڪ کي الله تعاليٰ جي ڪتاب ۽ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جي تقسيم موافق پنهنجي پنهنجي حيثيت موافق ملندو. پوءِ ڪنهن جي حيثيت چڙي ماڻهو هجڻ جي آهي ۽ ڪنهن ۾ ماڻهو هجڻ سان گڏ اسلام ۾ اڳوڻي هجڻ جي آهي ۽ ڪنهن ماڻهو ۾ گهڻي محنت جي حيثيت آهي ۽ ڪنهن ۾ گهڻي عيال جي حيثيت آهي ۽ ڪنهن ۾ گهڻن ضرورتن جي حيثيت آهي (ابو داؤد ج ۲ ص ۵۲)

اهڙي قسم جي احاديث کي مد نظر رکندي فقيه لکن ٿا ته وقت

جو حاڪم بيت المال مان هر هڪ کي ضرورت ۽ علم ۽ لياقت آهر ڏيندو هو. ڪماافي الشامي ويعطي بقدر الحاجة والفقه والفضل يعني حاڪم ضرورت ۽ فقه ۽ خويين جو لحاظ رکي بيت المال جو مال ورڇيندو. (شامي ج ۲۲۷)

محتاجن جي جي هر ضرورت جي پوري ڪرڻ جو ڪفيل بيت المال آهي.

۱. نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته مون مؤمنن تي سندن جندن کان وڌيڪ حق رکندڙ آهيان تنهن ڪري مؤمنن مان جيڪو قرضي ٿي ڪري مري وڃي ته ان جي قرض لاهڻ جو ذمئون منهنجي مٿان (بيت المال مان) آهي پر جيڪڏهن هڪو مال ڇڏي مري وڃي ته اهو ان جا وارث کڻن (بخاري ج ۲ ص ۸۰۹)

۲. حضور صلي الله عليه وسلم جن وٽ جڏهن هڪ جنازو آندو ويندو هيو ته پڇا ڪندا هئا ته مٿس قرض ته ڪونهي جيڪڏهن مٿس قرض نه هوندو هيو ته ان جي جنازي نماز پڙهندا هئا ۽ جيڪڏهن مٿس قرض هوندو هيو ته پاڻ ان جي جنازي نماز نه پڙهندا هئا ۽ صحابه کي فرمائيندا هيا ته اوهين ان جي جنازي نماز پڙهو. پوءِ جڏهن فتوحات ٿيون ۽ بيت المال ۾ پيسو جمع ٿيڻ لڳو ته ان وقت فرمايائون ته مون مؤمنن کي پنهنجن نفسن کان به وڌيڪ پيارو آهيان ان ڪري جيڪڏهن هڪو مؤمن قرضي ٿي ڪري مري ويندو ته پوءِ ان جو قرض ادا ڪرڻ منهنجي ذمي آهي ۽ جيڪو مال ڇڏي مري ويندو ان جو مال ان جا وارث ڪندا. (بخاري ج ۱ ص ۲۰۸)

۳. پڻ اهڙو مضمون ابو دائود ۾ مختلف الفاظن سان آيل آهي (ابو دائود ج ۲ ص ۵۴) انهن روايتن مان ته ايترو به معلوم ٿيو ته محتاجن

جي زندگي جي ضروريات جو ته بيت المال ڪفيل آهي پر جيڪڏهن ڪو مري ويو ۽ قرض ماڻهن جو ان جي مٿان رهجي پيو ته ته ان قرض لاهڻ جو به ڪفيل اسلامي بيت المال آهي.

سرڪاري خزاني ۾ مسلم ۽ غير مسلم هڪ جهڙا

مستحق آهن

۽ پڻ سرڪاري خزاني ۾ مسلم ۽ غير مسلم ٻئي هڪ جهڙا مستحق آهن. ڪڙمي، مسلمان هجي ڇاهي ڪافر هجي ان کي بچ ۽ ڏانڊن وغيره جي رقم بيت المال مان ڏني ويندي. (اسلام ڪا معاشي نظام ص ۱۵)

معاهدہ حيره جي سلسلي ۾ فاروق اعظم جو فرمان آهي ته جيڪو پوڙو (غير مسلم) ڪم نه ڪري سگهي يا انکي ڪا مصيبت پهچي وڃي يا سڃو ٿي وڃي جنهن ڪري انکي پنهنجا خيراتون پيا ڏين ته پوءِ ان کان جزيو معاف آهي ۽ ان جون ۽ انجي ساري آڪهه جون سموريون ضروريات سرڪاري خزاني مان پوريون ڪيون وينديون اهو سلوڪ ان سان تيستائين ڪيو ويندو جيستائين اهو اسلامي ملڪ ۾ رهندو پر جيڪڏهن اسلامي ملڪ کان ٻاهر نڪري ويندو ته پوءِ اسلامي ملڪ تي ان جو خرچ لازم نه آهي. (ڪتاب الخراج ص ۵۸)

جنهنجو وظيفو بيت المال ۾ مقرر ٿي چڪو آهي ان جي

مرڻ کان بعد اهو سندس اولاد کي ڏنو ويندو.

۱. قاضي ابو يوسف رحمہ ڪتاب الخراج ۾ فرمايو آهي ته جيڪڏهن ڪوئي شخص بيت المال مان وظيفي وٺڻ جو مستحق آهي ۽ ان لاءِ ان جو وظيفو بيت المال ۾ مقرر ڪيو ويو آهي ته ان جي مرڻ ڪري اهو ختم نه ڪيو ويندو بلڪه مرڻ کان بعد سندس اولاد کي ڏنو

ويندو (شامي ج ۴ ص ۲۱۸)

۲- ديني خدمت جي ڪري جيڪڏهن ڪنهن جو وظيفو بيت المال ۾ مقرر ٿيل آهي مثلاً امامت جي ڪري يا اذان چوڻ جي ڪري يا ڪنهن ٻي ديني خدمت جي ڪري يا اهڙي خدمت جي ڪري جنهن ۾ اسلام ۽ مسلمانن جو فائدو آهي اهو جيڪڏهن مري وڃي ۽ ان جي اولاد ۾ ان خدمت جي اهڙي لياقت هجي جيئن ان جي پيءُ ۾ هئي ته پوءِ حاڪم تي لازم آهي ته پوءِ ان شخص وارو وظيفو ۽ خدمت ان ميت جي اولاد جي حوالي ڪري ۽ ٻين کي نه ڏئي ڇو ته ان ۾ شريعت جو به حق حاصل ٿئي ٿو ۽ پڻ ان جي اولاد جي به دلجوئي ٿئي ٿي. البته جيڪڏهن ان جي اولاد نالائق آهي ته پوءِ پيءُ وارو وظيفو ۽ خدمت حاڪم ان جي اولاد کي نه ڏئي (شامي ج ۴ ص ۲۱۸)

آخر ڪتاب ۽ تنبيهه

هي صرف اسلامي معيشت جو نقشو پيش ڪيو اٿم، مان ڪو سراسري نظر ڪري اسلامي معيشت کي سمجهي ۽ ٻين نظرين جي مقابلي ۾ هن نظريي کي پسند ڪري. باقي اسلامي معيشت جون جزيون ۽ ان جا مسائل فق جي ڪتابن ۾ تفصيل سان ذڪر ٿيل آهن. بهر حال دين اسلام هڪ جامع دين آهي جيڪو عبادت سان گڏ معيشت جي به سهڻي تعليم ڏئي ٿو. وري معيشت جو اهڙو جامع نظام آهي جو معيشت جي هر نقص کي ڪامل ڪري ٿو. دوا سان گڏ پرهيز به ٻڌائي ٿو ۽ دنيا سان گڏ دين جي به رهبري ڪري ٿو. اهو ئي سبب آهي جو يورپ ۽ آمريڪا جي نظام معيشت آخرت ۽ دين کي ڦٽي ڪري صرف روتي جي تقسيم جو مسئلو هٿ ۾ ڪيو. تنهن ڪري اهو نظام معيشت ناڪام آهي جو اقوام متحدہ جي سماجي رپورٽ آهي ته انسانن جي اڌ

آبادي بڪايل ۽ بيمار آهي. اهو ان ڪري آهي جو معيشت جو مسئلو انسان پنهنجي هٿ ۾ کنيون آهي. ان جو مختصر مثال هي آهي جو پنهنجي ملڪ ۾ جڏهن گوشت تي پابندي نه هئي ته ايترو مال بهراڙن ۾ هوندو هيو جو هر هڪ گهر ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه ٽي ٽي ٻڙيون هونديون هيون. اهڙي طرح مينهن ۽ ڏاند وغيره هوندا هيا. بهراڙي ۾ روزگار جو مسئلو ڏاندن سان واسطو نٿو رکي ڇو ته بهراڙي جا ماڻهو اڪثر ڪري هاري هوندا آهن ان ڪري بهراڙي ۾ اڪثر ماڻهن وٽ گهٽ ۾ گهٽ هر هڪ گهر ۾ جوڙو ڏاندن جو هوندو هيو مگر جڏهن ته ايوب جي حڪومت اڳاري، اربع گوشت تي پابندي وڌي ان ڪري ته جيئن ڍورن جي بچت ٿئي مگر خلق جي رزاق ڏٺو ته بيوقوف انسان اهو مسئلو پنهنجي هٿ ۾ کنيون آهي، ڍورن مان برڪت ڪڍي ڇڏيائين جو ڍورن جي قلت جو مشاهدو هر هڪ ڳوٺاڻي کي آهي اهي ايترا ڍور الائي ڪيڏانهن هليا ويا. ان ۾ انسان کي سبق آهي ته اي بيوقوف انسان روزگار جو مسئلو پنهنجي هٿ ۾ نه کڻ بلڪه روزگار جو مسئلو پنهنجي خالق جي حوالي ڪر روزگار جي متعلق جيئن تو کي حڪم ڪري ٿين ڪر فرمايائين.

نحن قسمنا بينهم معيشتهم في الحياة الدنيا (الزخرف ۳۷) ۽ اسين سندن گذران سندن وچ ۾ دنيا جي حياتي ۾ ورهائي ڇڏيو آهي. جنهن جو تفصيل اسان گذريل ورقن ۾ ڪيو سي، جنهن جون برڪات ڪتابن ۾ ڪافي ذڪر ڪيل آهن. علامه نووي رحمہ مسلم شريف جي شرح ۾ لکيو آهي ته عمر بن عبدالعزيز جي دور ۾ مال لاءِ ماڻهن کي سڏيو ويندو هيو مگر مال وٺڻ لاءِ ڪو به نه ايندو هيو، ۽ اهڙي طرح جڏهن آخر زماني ۾ اسلامي معاشي نظام حضرت عيسيٰ عليه السلام

جي دور ۾ ٿيندو ته ان وقت به اهو ئي حال ٿيندو جو زڪواة وٺڻ وارو نه ٿيندو. ڪنهن کي خبر ڏني وڃي ته فلاڻو مسڪين آهي. هي زڪواة ڪشي اودانهن ويندو ته زڪواة وٺ تنهنجي لاءِ ٻڌو اٿم ته تون مسڪين آهين، هو چوندو ته برابر جيڪڏهن ڪالهه ڪشي اچي هان ته مون وٺانءِ ها. ضرورت هئي پر اڄ ضرورت نه آهي.

حديث پاڪ ۾ آهي ته جڏهن ڪنهن کي مال ڏنو به ويندو ته بنا حساب ڪتاب ۽ ڳڻپ جي، پئسن جا ٻڪ ڀري ڏنا ويندا. اهو تڏهن ٿيندو جڏهن رزق جي تقسيم جو مسئلو الله تعاليٰ جي حوالي ڪجي ۽ الله تعاليٰ جي هدايتن موافق معيشت کي هلائڻ جي ڀاڱي ۾ نقص انسان اهو مسئلو پنهنجي هٿ ۾ ورتو آهي جنهن ڪري اڌ دنيا ٻڪي آهي. هيءُ يقيني ڳالهه آهي جيڪو ڪم ڪمشنر يا گورنر جي ڪرڻ جو آهي. ان ڪم کي پٺوالو يا نائڪ هرگز نه ڪري سگهندو.

ته رزق جي تقسيم جو قانون خدا تعاليٰ جو ڪم آهي ان کي ضعيف انسان ڪيئن انجام ڏيئي سگهندو. جو خدا تعاليٰ کان ڪيئي در جا تمام گهٽ آهي بلڪه الله تعاليٰ جي علم ۽ انسان جي علم جي پاڻ ۾ ڪهڙي نسبت آهي ۽ الله تعاليٰ جي علم جي آڏو انسان جو علم ۽ سمجهه ڪجهه به نه آهي.

يورپ جڏهن رزق جي تقسيم جي مسئلي ۾ هٿ وڌو ته ماڻهن کي اها اميد هئي ته هاڻي بابا روتي جام ملندي ليڪن ٿيو ائين جيئن اڪبر الہ آباد چيو آهي

تہیہ فکر میں کیک کے سو روٹی بھی گنی
چاہی تھی بڑی چیز سو چھوٹی بھی گنی
اپنی تو ہوئی وہی مثل اے اکبر
پتلون کے فکر میں لنگوٹی بھی گھنی

وما علینا الالبلاغ

الحمد لله اولاً و آخراً ۝ صلی اللہ علی محمد خیر اللورین والہ وصعبہ وسلم
تسلیمًا بکثیرا کثیرا.

وانا عبد۔ اعترف بذنوب ابو سعید شبیر احمد عقالہ عنہ

خادم مدرسه عربیہ حمادیہ تعلیم الہدی گوت الرا

۱۰ شعبان ۱۴۱۰ھ مطابق ۸ مارچ ۱۹۹۰ع

ضمیمو

سنڌ جي زرعي زمين انگريز حڪومت کان اڳي ڪنهن جي هئي سنڌ تي انگريز جي قبضي (۱۸۴۳) وقت سڄي علائقي جي زرعي زمين مسلمانن جي ملڪيت هئي. هندن وٽن هڪ ايڪڙ به زرعي زمين ڪين هئي. هندو قانوني طور زمين خريد نه ڪري سگهندا هئا، انگريز زمين جي ڦيرقار واري قانون ۾ تبديلي آندي تنهن هوندي به انگريزن جي دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ وڏا وڏا جاگيردار به هيا ته پنهنجي زمين پاڻ آباد ڪندڙ ننڍا ننڍا ڪاتيدار به هيا. انگريز حڪومت جي پنهنجي رپورٽ مطابق سنه ۱۹۲۵ع تائين سنڌ ۾ هڪ لک ستيا سي هزار چوٽيه ننڍا ڪاتيدار هيا جن وٽ هڪ ايڪڙ کان پنجويه ايڪڙ تائين زمين هئي، پر سنه ۱۹۴۶ع تائين صورتحال اها ٿي وئي جو ننڍن ڪاتيدارن جي نوي سيڪڙو کان به وڌيڪ زمين هندو وائيو وياج ۽ ڌوڪي سان پنهنجي ڪاتي ۾ تبديل ڪرائي چڪو هو.

هندن ڏانهن ناجائز طور مسلمانن جي جيڪا زمين منتقل ٿي چڪي هئي، ضلعي وار حساب سان ان جي تفصيل هيءَ آهي.

ٻٽو ۲۰۹۴۰ ايڪڙ

نواب شاھ ۸۱۸۲۰ ايڪڙ

دادو ۳۶۳۶۱ ايڪڙ

جيڪب آباد ۵۱۵۸۲ ايڪڙ

حيدرآباد ۳۷۳۴۲ ايڪڙ

ٿرپارڪر ۱۵۰۰۰۰ ايڪڙ

لاڙڪاڻو ۱۱۱۷۱ ايڪڙ

(وڌيڪ ڄاڻ لاءِ ذمو روزانو الوحيد ڪراچي ۳ جون سنه ۱۹۵۲ع)

مسلمانن جي اڪيلي روزانه الوحيد جي هڪ ٻئي اطلاع موجب هندن جي ڪل ڇڏيل زمين ۱۶ لک ايڪڙ هئي، جنهن ۾ ڇه لک ايڪڙ زمين مهاجرن کي ڏني وئي، ۱۱ پنج لک ايڪڙ هارين کي ملي، باقي پنج لک

ايڪڙ يا ٽي پوک لائق نه هئي، يا وري ان مان پيداوار حاصل ڪرڻ لاءِ
 ڪافي رقم جي ضرورت هئي (روزانه الوحيد ۱۶ مئي سنه ۱۹۵۶ع)
 مارچ سنه ۱۹۴۷ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ ۾ انتقال اراضيءَ جو قانون
 منظور ٿيو، جنهن موجب مسلمانن کان قريل سموري زمين بنا معاوضي
 جي کين واپس موٽي ملي هئي، پر انهيءَ بل تي گورنر جنرل کي صحيح
 ڪرڻي هئي، انهيءَ وچ ۾ پاڪستان ٺهي ويو. پاڪستان بڻجڻ کانپوءِ
 گورنر جنرل پاڪستان جي مفاد ۽ مهاجرن جي آبادڪاري لاءِ انهيءَ بل تي
 دستخط ڪرڻ مناسب نه سمجهيو. بهرحال اهڙي طرح ڳوٺاڻا سنڌي
 مسلمان جن جي روزگار جو ذريعو ٿي زراعت هئي، اهي انگريز ۽ هندن جي
 سازش سان معاشي اعتبار سان صفا پيسجي ويا ۽ پاڪستان بڻجڻ کانپوءِ
 انهن کي پنهنجي زرعي زمين جي واپسي جي جيڪا اميد هئي، سا هڪ
 حد تائين ئي پوري ٿي.

ڪوٽا سسٽم ضروري آهي

قال الله تعالىٰ ڪي لا يڪون دوله بين الاغنياء منكم. الله تعالىٰ هن آيت جي ٽڪري ۾ هن مسئلي جو راز ٻڌائي ٿو ته فيءَ جي مال جا مستحق غريب ۽ مسڪين ڇو آهن ۽ آسودا ماڻهو ڇو نه آهن. فرمائي ٿو ته: فيءَ جي مال جو مستحق مون غريبن کي ان ڪري فرمايو آهي تانته دولت جي گردش صرف اوهان جي آسودن ۾ نه رهي، بلڪه غريبن ڏانهن به سري وڃي، آسودو ته اڳيئي آسودو آهي، وري فيءَ جي مال مان به ان کي ملي تو پوءِ وٽر آسودو ٿيندو ويندو ۽ غريب وٽر غريب ٿيندو ويندو. ۽ اها ڳالهه الله تعالىٰ کي ناپسند آهي، ان ڪري الله تعالىٰ دولت جي عام گردش وارن واپارن ۽ معاملات کي جائز بڻايو آهي ۽ جن ڌنڌن يا معاملات ۾ جيڪڏهن دولت جي ڊوڙ صرف آسودن ڏانهن ٿئي ٿي تنهن کي ناجائز ۽ حرام قرار ڏنو اٿائين. مثلاً وياج، سئو ۽ ذخيره اندوزي وغيره تقريباً اهڙي قسم جون ۱۶ صورتون منڍ ڪتاب ۾ گذري چڪيون آهن ۽ انهن کي حرام صرف ان ڪري ڪيو ويو آهي جو ان ۾ دولت جي گردش صرف هڪ طبقي ۾ ٿئي ٿي، اهڙيءَ طرح خيرات ۽ صدقات وغيره جو آسودن کي وٺڻ به ان ڪري حرام ڪيو ويو آهي جو ان ۾ دولت جي گردش آسودن ڏانهن ٿئي ٿي.

سو جيڪڏهن ڪوٽا سسٽم قائم نه ڪيو ويندو ته پوءِ ملازمتون صرف شهري ماڻهن کي حاصل ٿينديون جي مالي وسائل جي ڪري اڳيئي آسودا آهن ۽ ڳوٺاڻان ماڻهو محروم ٿي ويندا، جي مالي وسائل جي ان هوند ڪري ڪنگال آهن. ۽ دولت جي گردش صرف هڪ طبقي ۾ ٿي پوندي جا حرام آهن. تنهن ڪري ڪوٽا سسٽم شرعي نقطي نگاه سان صرف جائز نه آهي، بلڪه واجب آهي، جو ان سان دولت جي گردش عام ٿي پوندي ۽ دولت جي گردش کي عام ڪرڻ واجب آهي.

وري جڏهن ته شهري ماڻهن جي لاءِ دولت جي آمد جا ٻيا به ذرائع آهن، تنهن ڪري بهراڙيءَ جي ماڻهن کي هٿيون وڌيڪ چانس ڏيڻ واجب آهي. جيئن انهن ويچارن ڏانهن به دولت سري اچي، پوءِ ان ڪري

ڪوٽا سسٽم جي وجوب ۾ ڪوبه شڪ نه ٿو رهي. بلڪ ان ۾ اڃان به ظلم جو خطنرو آهي، تنهن ڪري ڪوٽا سسٽم جي بجاءِ غريب ۽ امير جي فرق جو لحاظ رکي ڪري سڀنيون تقسيم ڪيون وڃن، جنهن تي هن دور ۾ ظلم چوڻي ڪري چڪو آهي. جو اهڙي دور ۾ پورو حق وصول ڪرڻ ناممڪن آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن غريب ۽ امير جي فرق جي لحاظ سان سڀنيون ملڻ تمام مشڪل ڳالهه آهي ته پوءِ لاچار ڪوٽا سسٽم تي ئي اڪتفا ڪئي وڃي، جيئن چيو ويندو آهي ته ”بڏيءَ پيڙيءَ جون هرڙيان به پليون“ البتہ ڪوٽا سسٽم ۾ امانت ۽ لياقت وارو شرط ضروري آهي. انهن پنهنجي شرطن کان سواءِ اسلام ۾ ڪوبه ماڻهو ملازمت جو حقدار نه آهي، حضرت يوف عليه السلام جنهن عهدي جي طلب ڪري ٿو ته صاف لفظن ۾ چوي ٿو اٿي حفيظ عليم ته مون حفاظت ڪندڙ يعني ان عهدي کي امانت سمجهي ڪري پوريءَ طرح سنڀاليندڙ آهيان ۽ عليم يعني چاڻ رکندڙ به آهيان. يعني ان عهدي جي مون کي لياقت به آهي، يعني حفيظ کان حضرت يوسف عليه السلام امين هجڻ ڏانهن اشارو ڪيو ۽ عليم کان لياقت واري هجڻ ڏانهن اشارو ڪيائين.

اهڙي طرح شعيب عليه السلام جي هڪ نياڻي جنهن موسيٰ عليه السلام لاءِ حضرت شعيب عليه السلام وٽ ملازمت لاءِ سفارش ڪري ٿي ته حضرت شعيب عليه السلام کي اعتبار ڄاڻائڻ لاءِ عرض ڪري ٿي، ان خير من استاجرت القوي الامين يعني جنهن کي تون پاڻ وٽ ملازم ڪري رکندين سو ڀلو ماڻهو آهي، ڇا لاءِ ته اهو قوي (لياقت وارو) آهي. ۽ امين (امانت وارو) آهي، ان ڪري سڀ جي حاصل ڪندڙ لاءِ امانت ۽ لياقت ضروري شيءِ آهي.

هنا ما ظهري في هذا الباب والله تعاليٰ اعلم بالصواب

وانا عبده الضعيف شبير احمد

عفا الله عنه

۱۸۔ رمضان المبارڪ ۱۴۱۳ھ بروز چنڇر

حال مقيم مدرسه جامعہ حماديہ ڪراچي.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”آداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي آداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، ڄرندڙ، ڪرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعوى ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هِڪڙي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا،
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چڻ ٿا،

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ ڳلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا رازا، تنهن هڏ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)